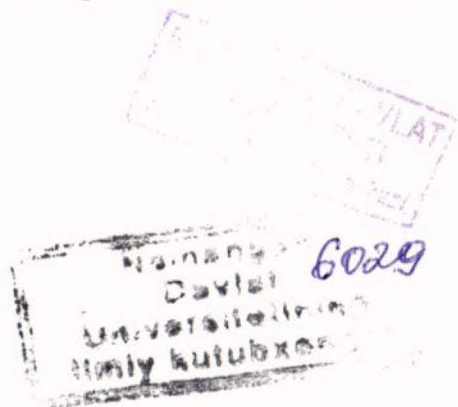

ЖИНОЯТ-
ИЖРОИ
ХУКУКИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

ЖИНОЯТ-ИЖРОИЯ ҲУҚУҚИ

*Ўзбекистон Респ.убликаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги олий ўқув юртлирининг ҳуқуқшунослик му-
тахассислиги бўйича таълим олаётган
талабалари учун дарслик сифатида тавсия этган*

Муаллифлар:

1. **Б. Аҳроров**, юридик фанлари номзоди, доцент — Кириш I, II, IV, V боблар.
2. **М. Рустамбоев**, юридик фанлари доктори, профессор — III, VI боблар.
3. **Ш. Иноғомов**, юридик фанлари номзоди, доцент — VII боб.
4. **Р. Қодиров**, юридик фанлари номзоди, ички ишлар генерали,
М. Абдуҳолиқов, юридик фанлари номзоди. — XI боб.
5. **Қ. Пайзуллаев**, катта ўқитувчи — VIII боб.
6. **М. Абдуҳолиқов**, юридик фанлари номзоди. — IX, X боблар.
7. **Ф. Тохиров**, юридик фанлари номзоди, доцент — XII боб.

Масъул муҳаррир: юридик фанлари номзоди, доцент **Б.Ж.АҲРОРОВ**.

Тақризчилар: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси «Криминология» кафедраси мудир, юридик фанлари доктори, профессор **З.С.ЗАРИПОВ**, Ўзбекистон Республикаси Миллий университети «Жиноят ҳукуки» кафедраси мудир, юридик фанлари номзоди, доцент **Г.ШАРИПОВА**, Ўзбекистон Республикаси ИИВ қошидаги Жазоларни ижро этиш Бош бошқармаси бошлиғининг ўринбосари, ички хизмат подполковниги **С.СОБИРОВ**.

Ушбу дарсликда Жиноят-ижроия кодексининг жазоларни ижро этиш қонун-қоидалари, жиноий жазоларни амалга ошириш, жазоларни ижро этиш, уларни тайинлаш ва озод қилиш қоидалари ёритилган. Шунингдек, мазкур дарсликда Ўзбекистон Республикаси ҳамда айрим хориж давлатларида жорий этилган ҳозирги даврдаги жиноий жазоларнинг турлари ва уларнинг бир-бирларидан фарқлари талкин қилинади.

А 4306020700-148 Буюртма варағи—2002
353(04)2002

ISBN 5-645-03968-8

© «Ўқитувчи» нашриёти, 2002.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси XX асрни ҳам ўз бошидан ўтказди. Ўтган аср қай тарзда ўтган бўлишига қарамай, унинг энг катта ютуғи Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка юз тутгани бўлди. Мустақилликка эришган Ўзбекистон Республикасида ўзини ҳар томонлама халқаро андозаларга мослаштириш ҳамда унга мувофиқ ҳолда ривожлантириш имкониятлари яратилди. Бундай имкониятлар учун энг аввало Ўзбекистоннинг келажаги, яъни ҳозирги кун ёшлари эркин яшашлари учун миннатдор бўлишлари керак.

Мустақил Ўзбекистон Республикаси ўз Конституцияси ва қонунларини халқаро андозаларга мослаштириш, халқаро талабларга жавоб бера оладиган қонунларни қабул қилиш вазифаларини баҳамжихатлик билан ҳал этмоқда. Гарчанд давлат жиноятчиликдан бутунлай ҳоли бўлиш имкониятига эга бўла олмаса-да, лекин унинг олдини олиш, унга қарши кураш, жиноятчиликни тергаш ва жазолаш масалалари ҳам адолатли қонун нормалари билан тартибга солинади. Давлатнинг равнақиға, унинг ривожланишиға жиноятчилик жиддий тўсик бўлишиға қарамай, давлат бундай иллатға қарши фақат адолатли қонун билангина курашади. Жиноятчилик ҳам ижтимоий-ғарихий ҳодиса, у ҳар бир даврнинг ўзига хос кўринишларига эға, жумладан, ўтиш даври жиноятчилиги ҳам ўзига хос хусусиятларни касб этади.

«Ҳар бир давлат тарихида янги ижтимоий сифат ҳолатиға ўтиш, афсуски, коррупция ва жиноятчилик каби жирканч ҳодиса билан бирға юз берган. Шу билан бирға, жиноятчиликнинг ўсиши нафақат ислохотлар йўлиға жиддий тўсик бўлмай, балки ўтиш даврида белгиланган мақсадларға эришишға ҳам қарши бевосита таҳдид туғдиради», — деб айтган эди И. А. Каримов¹.

Ушбу жиноят-ижроия ҳуқуқи дарслигида Ўзбекистон Республикасида жинойи жазоларни ижро этиш тартиб-қоидалари, уларнинг ҳуқуқий тартибға солиниши ёритиб берилади. Айнан давлатнинг шу соҳадаги қонунчилиги Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши билан қайта кўриб чиқилиши лозимлигини тақозо этади.

Айнан давлат бошқарувининг шу соҳаси билан содир этилган жиноятчилик унинг сиёсатини қоралаш ва муносабатини англаатиш масалалари намоён этилади. Ўзбекистон Республикаси жиноятчиликка қарши курашиш ва унинг олдини олиш муаммоларини ҳал этиш борасида собиқ Иттифок тузумидан фарқли, фақат қоралаш ёки аёвсиз жазолаш билан эмас, балки кўпроқ афв этиш, уларни тўғри йўлга

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Тошкент, «Ўзбекистон», 1997 й. 85-бет.

бошлаш, жазолаш муқаррар эканлигини англатиш билан курашиш яхши натижаларга олиб келганлиги жумладан, мустақиллик даврининг ўзида ўндан ортиқ Амнистия хусусидаги Фармоннинг эълон қилиниши, ҳатто диний экстремизм йўлига кирганлар ўз айбларини бўйниларига олиб келганларида, уларни бутунлай афв этиш ҳақидаги Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонининг қабул қилиниши бу соҳадаги катта ижобий қадам бўлди.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 2001 йил 29 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, жиноят-процессуал ва Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги қонунларини либераллаштириш ҳақида»ги Қонуннинг қабул қилиниши жиноятчиликка қарши курашиш ва унинг олдини олиш, жазоларни ижро этиш йўналишида жиддий ижобий ўзгаришларга сабаб бўлган эди.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикасида жазони ижро этиш жойларида маҳкумлар шароитини қонунан тартибга солиш, уларнинг ҳуқуқий ҳолатларидаги ўзгаришларни халқаро андозаларга мослаштиришга эришилганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 25 апрелда қабул қилинган Жиноят-ижроия кодексига давлатнинг жазони ижро этиш бўйича бошқарув сиёсати қонунлаштириб берилиши билан бирга, бошқа ҳуқуқий таъсир чораларини ҳам ижро этиш масалалари қонунлаштириб берилди. Бу қонун ушбу жиноят ижро ҳуқуқи дарслигининг асосини ташкил этади.

Жиноят-ижроия ҳуқуқи дарслиги ҳуқуқнинг бу соҳасида яратилган биринчи дарслик ҳисобланади. Ушбу дарсликда муаллифлар жазоларни ижро этишнинг фақат қоидаларини ёритиб беришга ҳаракат қилдилар ва талабаларга ўзлари учун хулоса қилишларига ҳам имконият яратилди.

Ушбу дарслик орқали нафақат ҳуқуқшунос ёки талабалар, балки жазони ижро этиш идора ва органлар ходимлари ҳам ўз ишларини ташкил этишда ва уларни ҳуқуқий тартибга солиш борасида фойдаланадилар.

Ушбу дарсликда муаллифлар Ахлоқ тузатиш кодексини (1970 йил 24 июндаги варианты билан) таққослаш ва унинг фарқларини тушунтиришга ҳам тўхталиб ўтдилар, натижада Жиноят-ижроия кодексининг афзалликлари, ҳозирги давр талабларига мувофиқлиги масалалари ёритиб берилди.

Ушбу дарслик Олий ўқув юртлари талабаларига ҳамда жазони ижро этиш соҳаси ходимлари, илмий мутахассислар ва бошқа ушбу соҳага қизиқувчиларнинг ҳам билимларини оширишда катта имкониятлар яратиб бера олади, деган умиддамиз.

I БОБ. ЖИНОЯТ-ИЖРОИЯ ХУҚУҚИНИНГ АСОСИЙ ҚОИДАЛАРИ

1-§. Жиноят-ижроия ҳуқуқи фани, унинг мақсади ва вазифалари

Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 25 апрелда қабул қилинган Жиноят-ижроия кодекси (ЖИК) мустақил Ўзбекистон Республикасида нафақат жиноий жазоларни, балки бошқа ҳуқуқий таъсир чораларини ҳам ижро этишнинг ҳуқуқий асосини яратиб берди ва айнан шундай қонун-қоидалари билан илгариги жазони ижро этиш қонунчилигидан тамомила фарқ қилади. Аввалги (1970 йил 24 июндаги) Ахлоқ тузатиш меҳнат кодексида жиноий жазоларнинг фақат ахлоқ тузатиш билан боғлиқ бўлган жазоларнинггина ҳуқуқий асоси назарда тутилиб, жиноий жазоларнинг ахлоқ тузатиш ишлари назарда тутилмаган бошқа жазо турлари турли хилдаги ҳуқуқий актлар билан тартибга солинар эди. Лекин жиноий жазоларнинг бошқа ахлоқ тузатиш ишлари билан боғлиқ бўлмаган бир неча турлари ҳам мавжуд эди. Янги ЖИК жиноий жазоларнинг барча турларини, шу билан бир қаторда жазо билан боғлиқ бўлмаган бошқа ҳуқуқий таъсир чораларини ҳам ижро этиш қоидаларини белгилаб берди. Ўзбекистон Республикаси ЖИК нинг предметини ЖКнинг 43-моддасида назарда тутилган жазо тизими ва тарбиявий ҳамда тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари ташкил этади.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-ижроия қонунчилигини ЖИК ва жазоларни ижро этишнинг бошқа ҳуқуқий асослари ташкил этади. Ўзбекистон Республикасининг янги ЖИКнинг қабул қилиниши билан жазоларни ижро этиш борасидаги бир қанча қоидалар ҳаракатдан тўхтатилди ёки янги қонунчиликка мослаштиришни тақозо этади. Бундай қоидаларни, асосан, Ўзбекистон Республикаси ИИВ қошидаги жазоларни ижро этишнинг Бош бошқармаси томонидан ишлаб чиқиладиган йўриқномалар ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодекси ушбу ном билан аталиши ҳам аввалги кодексдан фарқланиб, жиноят учун тайинланиши мумкин бўлган барча жазоларни ижро этишни назарда тутганлиги учун ҳам Жиноят-ижроия кодекси деб аталди. Бу ЖИКда ҳатто ўлим жазосини ижро этиш қоидалари ҳам белгилаб берилди. Илгариги қонунда бу йўқ эди. Собиқ Иттифоқ даврида ўлим жазосини ижро этиш тартиби махфий ҳисобланар эди ва фақат махфий ҳужжатлардагина бу тартиб-қоидалар назарда тутилар эди. Ўзбекистон Республикасининг Умумжаҳон халқаро ташкилотларига аъзо бўлиши билан ўлим жазосининг ижро этилиши жазоларни ижро этиш қонунчилигида акс эттирилди. Тўғри, ўлим жазосига нисбатан халқаро муносабат ўзгариб бормоқда, лекин халқаро нормалар уруш ёки фавқулодда ҳолатларда содир этилган жиноятлар учун ўлим жазосини ҳали инкор этган эмас.

ЖИК аввалги қонунчиликдан фарқли равишда, жазоларни ижро этиш тартиб-қоидалари билан биргаликда жинойт-ҳуқуқий таъсир чораларини ҳам ақс эттириб берди. Жинойт-ҳуқуқий таъсир чоралари жинойт қонунчилигида ҳам тўлиқ ёритиб берилган, аммо ЖИК бундай чораларнинг ижро этиш ҳолатларининг ўзинигина ёритиб беради.

Бундан ташқари, ЖИК Жинойт кодексининг 42-моддасида баён қилинган жазонинг мақсадини амалга оширишни ўз олдига вазифа қилиб қўйган бўлишига қарамай, унинг 2-моддасида жинойт ижроия қонунининг вазифаларини кенгроқ талқин қилади. Жумладан, жазонинг мақсадлари билан маҳкумларнинг ҳуқуқ ва бурчларини белгилаш, жазонинг ижросини таъминлаш каби вазифаларни ҳам белгилаб беради. Жинойт-ижроия қонунчилиги эса жазонинг мақсадини амалга оширишни таъминлаш борасида маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатларини белгилаб беради. ЖИКда жазонинг моҳиятидан келиб чиқиб, маҳкумларга нисбатан давлат сиёсати намоён бўлади. Бу сиёсат маҳкумларга тайинланган жазонинг ижросини таъминлаш билан бир қаторда, маҳкумларни ахлоқан тузагишга қаратилади. Маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатларининг белгиланиши ҳам уларни жамиятнинг тартиб-қоидаларини ҳурмат қилиш ва уни бажаришга ўргатишдан иборатдир. ,

Маҳкумларни ахлоқан тузатиш масаласи ҳар бир жазонинг ўзига хос хусусиятларида ақс эттирилади. Жинойт қонунчилигининг ошқоралиги содир этилиши мумкин бўлган жинойтларнинг олдини олишни ҳам ўз олдига вазифа қилиб қўяди. Бу вазифа Жинойт-ижроия ҳуқуқи фанида маҳкумларнинг жазони ўташ жараёнида, шунингдек, жазони ўтаб бўлганидан сўнг жинойт содир этишларини олдини олиш босқичларида амалга оширилади. Жумладан, озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ жазоларда, яъни қамок, интизомий қисмга жўнатиш, озодликдан маҳрум қилиш, жойларида махсус ҳарбий кўриқлаш, назорат қилиш, доимий тинтув ўтказиш каби воситалар билан амалга оширилса, озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазоларда, жумладан, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, ахлоқ тузатиш ишлари, хизмат бўйича чеклаш жазоларида шу ўрнатилган муддат мобайнида махсус текширув орқали амалга оширилади.

Жазони ўтаб чиққан шахсларнинг янги жинойт содир этишларининг олдини олиш, улар устидан маълум муддатга маъмурий назорат қоидаларини ўрнатиш орқали амалга оширилади.

Амалдаги жинойт қонунчиликларида маҳкумларни ахлоқан тузатиш вазифаси ҳақида сўз юритилади. Аввалги қонунчиликларда эса тарбиялаш ва қайта тарбиялаш ҳақида гапирилар эди. Бу тушунча мантиқий талқин қилиниши асосида ахлоқан тузатиш тушунчасига тўғри келади, деган хулосага сабаб бўлади. Яъни илгариги қонунларда тарбиялаш, қайта тарбиялаш, иборалари шахснинг муайян ёшга етганидан сўнг, уни бутунлай қайта тарбиялаш ёки қайтадан тарбиялаш тушунчаларига мантиқан тўғри келмайди. Иккинчидан, жинойт

содир этган шахсларни ҳар доим ҳам биз тарбиясиз шахслар дея олмаймиз. Бундай шахсларнинг ахлоқи бузилган шахслар дейилиши тўғрироқ бўлади ва жазони ижро этиш жараёнида ҳам айнан ахлоқан тузатиш вазифаси амалга оширилади. Жиноят-ижроия ҳуқуқи қонунларида таъкидланган қонун нормаларида ҳам айнан ахлоқан тузалганлик тушунчаларини кўришимиз мумкин. Жумладан, муддатидан илгари жазодан озод қилишга тақдим этилганида, бу маҳкумнинг жазони ўташ давридаги ҳужжатларида қайта тарбияланганлик эмас, ахлоқан тузалганлик масаласига қаратилади.

Ахлоқан тузатиш масаласи ҳар бир жазода белгилангани каби аниқ вазифаларни бажариш орқали амалга оширилади. Булар Жиноят-ижроия қонунларида ҳар бир жазони тартибга солувчи тартибқоидаларида ифодаланadi. Бу тартибқоидалар бир вақтнинг ўзида давлат ва жамият манфаатларини ҳимоя қилса, шу вақтнинг ўзида маҳкумларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳам белгилаб беради. Бу вазифалар ҳар бир жазо ижросини таъминлашда ўзига хос хусусиятларга эга. *Масалан*, жарима жазосини ижро этишда ҳам давлат ёки жамият манфаатлари ҳимоя қилинади ҳамда маҳкум учун маълум ҳуқуқ ва манфаатлар ҳам ҳимоя қилинади. Озодликдан маҳрум қилиш билан шахснинг конституциявий ҳуқуқларига чек қўйилади, лекин иккинчи тарафдан маҳкумлик даврида маълум ҳуқуқ ва бурчлари ҳам белгиланади. Бу ҳуқуқ ва бурчларнинг белгиланиши маҳкумнинг ахлоқан тузалишига қаратилганлиги билан характерланади. *Масалан*, жазони ўташ жойларида қаттиқ тартибқоиданинг ўрнатилиши, маҳкумлар билан тарбиявий ишларнинг олиб борилиши, маҳкумларнинг ўз-ўзларини бошқариш ташкилотларининг тузилиши, турли хилдаги бадий ва спорт тўғаракларини ташкил қилиш ва ҳоказолар.

Бу вазифаларни амалга ошириш давлатнинг ижтимоий ва иқтисодий кафолати билан унинг ҳуқуқий механизми ва бир қатор ҳуқуқий-жиноят ижроия ташкилотларининг, шунингдек, айрим меҳнат жамоалари ва айрим шахсларнинг мажбуриятлари билан кафолатланади. Бу вазифаларни фақат айрим жазони ижро этиш органларининг ўзи билангина амалга ошириш қийин, албатта. Бу вазифалар жазони ижро этиш органларидан ташқари оммавий ёрдамни ҳам талаб қилади.

Жиноят-ижроия қонунчилиги жазоларни ижро этишнинг умумий тамойиллари ва қоидаларини белгилаб, бошқа жиноий-ҳуқуқий таъсир чораларининг қўлланиш ҳолатларини ўзида ифода этади, жазоларни ўташ ва тугалланиш ҳолатлари шартларини эса белгилаб беради, маҳкумларни ахлоқан тузатиш воситаларини, жазоларнинг ижро этувчи орган ва муассасалар фаолиятларининг тартибқоидаларини белгилайди, жазоларни ижро этишда ҳокимият, ўзини ўзи бошқариш ва жамоат ташкилотларининг иштирок этиш қоидаларини белгилайди. Бу ҳолатларни жиноят-ижроия ҳуқуқи фанида **жиноят-ижроия ҳуқуқий муносабатлари** дейилади. Жиноят-ижроия ҳуқу-

қий муносабатлари давлат номидан жазо ва бошқа жиноят ҳуқуқий таъсир чораларни ижро этувчи орган, муассасалар ва иккинчи тарафдан суднинг ҳукми ёки уни ўзгартирувчи ажрим қарори, ёки жазодан озод қилувчи умумий, ёки махсус афв фармони қўлланган шахс ўрталарида вужудга келади. Бу ҳуқуқий муносабатлар асосида ҳар доим ҳукмларнинг ахлоқан тузатиш муносабатлари намоён бўлади. Маҳкумларни ахлоқан тузатиш жазо асосида амалга оширилганлиги учун ҳам қоралаш ва мажбур қилиш тамойилларидан келиб чиқади ва шунинг учун ҳам маҳкумлар билан муносабатга киришиш тартиб-қоидалари белгиланади. Шунинг учун ҳам Давлат жазоларнинг ижро этилиш тартиб-қоидаларини давлат органлари ёки бошқа муассасаларга ёхуд мансабдор шахсларга юкласа, жазони ўташнинг тартиб-қоидаларини эса маҳкумлардан талаб қилади.

Жиноят-ижроия ҳуқуқи мустақил фан сифатида ўрганилиб, ўзининг асосий тамойилларига ҳам эга. Жумладан, қонунийлик, адолат, инсонпарварлик, демократизм, жазони ижро этишда дифференциация ва индивидуаллаштиришга риоя этиш, мажбурият воситаларини оқилона қўллаш ва маҳкумларнинг қонунга итоаткор хулқ-атворини рағбатлантириш тамойилларига асосланади. Бу тамойиллар ЖИҚда берилган бўлишига қарамай, қонунан ёритилмайди. Уларнинг моҳиятини илмий ва амалий талқин қилиш йўли билан ёритиш лозим. Жиноят-ижроия қонунини тамойиллари амалдаги қонунчиликда батафсил берилди, аввалги қонунчиликда фақат қонунийлик (АТМК 7-модда) тамойили ҳақидагина гапирилган эди. Бошқа тамойилларнинг айрим ҳолатлари ҳақида жиноят-ижроия ҳуқуқи фанида фикр юритилган эди. Янги қонунчиликда бу тамойиллар қонунан тизимлаб берилди. Жиноят-ижроия қонунчилиги тамойиллари алоҳида аҳамият касб этади. Жумладан, маҳкумларни, қонунбузарларни жазолаш орқали ахлоқан тузатишга эришиш учун айнан ижобий аҳамият касб этувчи қонун билангина эришиш мумкин. Қонун эса энг аввало, махсус тамойиллар асосида тузилиши лозим. Бу тамойиллар жиноят ижроия қонунчилигининг моҳиятини белгилаб беради ва уларга:

— ҳуқуқнинг бу соҳаси ўз навбатида мақсадга мувофиқ йўналишларини белгилаб беради;

— жазоларни ижро этишдан келиб чиқадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солиш йўналишларини белгилайди;

— жиноят-ижроия қонунларининг халқаро қонунларга мувофиқлигини таъминлаш имконини яратади;

— маҳкумларнинг жазоланиш ва уларнинг инсонийлик муносабатларини тартибга солиш имкониятини яратади.

ЖИҚ тамойиллари ЖК тамойилларидан фарқли равишда, қонунда улар алоҳида-алоҳида таърифланган эмас. Бу тамойиллар ЖК тамойиллари билан айнан ўхшаш ва лекин жиноят-ижроия ҳуқуқи муносабатлари асосида намоён бўлади.

Қонунийлик тамойили ҳуқуқ соҳаларининг бевосита асосини ташкил этади. Шунинг учун ҳам халқаро ва Ўзбекистон Республикаси

Конституциясида ҳам бу қонун мустақкамлаб ўтилган (Конституциянинг 14—15-моддалари).

Қонунийлик тамойили Жиноят-ижроия қонунда куйидагиларда ифодаланеди. Жумладан, жиноят содир этиб, суд ҳукмига кўра айбли деб топилган шахснинг жазони ўташининг барча ҳолатлари қонун билан тартибга солинади. Ҳаттоки маҳкумларни жазодан озод қилиш ва жазони ижро этиш муассасаларидан чиқарилиш ҳолатлари ҳам қонун билан тартибга солинади. Бундай тамойил маҳкумларни қонунларни ҳурмат қилишга ва унга бўйсунушга ўргатади. Қонунийлик тамойилининг бажарилиши қонун бўйича (16—17-моддалари) давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ҳамда прокурор томонидан назорат қилинади.

Адолат тамойили Жиноят-ижроия қонунчилигида катта аҳамият касб этади. Жумладан, ҳар қандай маҳкум гарчанд жиноятчи бўлишига қарамай, адолат тамойили асосида жазодан озод қилиниш имкониятига эга бўла олади. Адолат тамойилининг қонунга татбиқ этилиш қоидалари давлатнинг жиноят содир этган маҳкумларга нисбатан ижтимоий муносабатини англайди. Жиноят қонунчилиги нормаларида жиноят содир этган шахсларни афв этиш қонунининг сақланишининг ўзи адолат тамойилидан далолат беради. Шунингдек, ЖИК нормаларида маҳкумларнинг ахлоқан тузатиш йўлига ўтганлиги, меҳнатга ҳалол муносабатда бўлганлигини ҳамда жамият қонунларини ҳурмат қилиш ва уларни бажариш руҳида бўлганлигини исботлай олиши, уларнинг шароитларини енгиллаштиришга ва ҳатто жазодан бутунлай озод бўла олишларининг қонунга киритилиши ҳам айнан адолат тамойилидан далолат беради.

Инсонпарварлик тамойили Жиноят-ижроия қонунчилигида турли хил йўналишлар ва шаклларда намоён бўлади. Жумладан, амалдаги ЖИКда аввалги қонунчиликдан фарқли равишда, маҳкумларнинг жазони ўташ шароитларига нисбатан инсонпарварлик кенг доирада қонунлаштирилиб, бу масалалар халқаро андозаларга мослаштирилишига ҳаракат қилинди. Масалан, озодликдан маҳрум қилинган маҳкумларни сақлаш шароитларида уларнинг ҳуқуқлари анча кенгайтирилди, тартиб турига қараб шароитлари янада яхшиланди. Вояга етмаганлар ва ҳомилдор аёллар ёки ёш боласи бор аёлларнинг жазони ўташ шароитлари имтиёзли қонунлаштирилди. Ўлим жазосининг қандай жиноят содир этишларидан қатъи назар вояга етмаганлар ва аёлларга ҳамда 60 ёшдан ошган эркакларга нисбатан бутунлай қўлланмаслиги ҳолатларининг қонунлаштирилиши айнан инсонпарварлик тамойилидан далолат беради. Шунингдек, жазонинг моҳиятидан келиб чиққан ҳолда маҳкумга азоб берувчи, қийноққа солувчи ёки бошқа хилдаги маҳкумнинг шахсини таҳқирловчи ҳолатларга чек қўйиш мақсадида маҳкумларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш қонунларининг киритилганлиги инсонпарварлик тамойилининг кафолатидир. Шунингдек, маҳкумларга оила аъзолари, меҳнат жамоалари билан учрашишларининг кенгайтирилганлиги ва ҳатто жазони

ўташ жойларидан ташқарида дийдор кўришувларга шароит яратилганлиги ёки телефон орқали сўзлашиб туришларини қонунга кирилганлиги ҳам инсонпарварлик тамо- йили маҳсулидир.

Шунингдек, маҳкумларга ўзларининг соғлиғини сақлаш юзасидан тиббиёт ёрдамиди олиш ҳуқуқининг қонунлаштирилиши, бу вақтларда иқтисодий таъминланишлари ҳам айнан инсонпарварлик тамойили асосида мустаҳкамланган. Маҳкумларнинг хоҳлаган вақтларида юридик ёрдам олиш ҳуқуқларининг қонунлаштирилиши ҳам инсонпарварлик тамойили натижасидир.

Демократизм тамойили. Жиноят-ижроия қонунчилиги бевосита Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ равишда тузилган бўлса ҳам, жиноят ижроия тизимида давлат ҳокимият ва бошқарув ҳамда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг иштирок этиши, бу албатта жазоларни ижро этиш тизимида демократизм тамойилининг намунаси дир. Бундан ташқари, ЖИКнинг 99-моддасига биноан жамоатчилик ва фуқароларнинг маҳкумларни тарбиялашдаги иштирок этишларининг қонунлаштирилганлиги, шунингдек, озодликдан маҳрум қилиш жойларида маҳкумларни отряд, бригада ёки камераларга ажратилган ҳолда сақлаш ва ўзларини ўзлари бошқариш тизимининг жорий этилганлиги асосида маҳкумлар маъмуриятга ўзларининг фикрлари ва талабларини баён қилиш имкониятлари ҳам яратилган ҳамда жазони ижро этиш муассасаларида ҳомий ташкилотлар иштирокига ҳам йўл қўйилади. Бу масала, айниқса, ишлаб чиқариш ташкилотлари билан ҳамкорликда иш юритилиши ҳам айнан демократизм тамойилини намоён этади. Бундан ташқари, ЖИКнинг 79-моддасида маҳкумларнинг прокурор номига таклиф, ариза ва шикоятлари кўздан кечирилмайди ҳамда бир суткалик муддат ичида тегишлилиги бўйича жўнатилади, дейилган. Буларнинг барчаси ҳам демократизм тамойилининг натижасидир.

Жазони ижро этишда дифференциация ва индивидуаллаштиришга риоя этиш тамойили. Бу тамойил, айниқса, озодликдан маҳрум қилиш жазосини ижро этишда алоҳида аҳамият касб этади. Жумладан, маҳкумларнинг ижтимоий хавфлилиги, уларнинг илгари ҳам жиноят содир этиб, жазо ўтаб чиққанлиги, рецидивлиги ҳамда содир этган жиноятининг ижтимоий хавфлилиги бу тамойил асосида тартибга солинади. Жумладан, жазони дифференциациялаш индивидуаллаштиришдан фарқ қилади. Жазони дифференциациялашда маҳкумларнинг ижтимоий хавфлилигига кўра бир-биридан ажратилган ҳолда сақлаш ва уларга ўзларининг ижтимоий хавфлилигига кўра мажбурлов чораларини қўллашни назарда тутати. ЖИКнинг 45-моддасида жазони ижро этиш муассасаларининг турлари баён қилинганки, бу айнан маҳкумларни бир-биридан ажратилган ҳолда сақлашни таъминлайди. Жазони ижро этиш муассасаларининг бу тарздаги турларидаги мажбурлов чоралари ҳам бир-биридан фарқ қилиб, бундай мажбурлаш қодалари ЖИКнинг 17—23-бобларида баён этилган.

Жазони дифференциациялаш асосида маҳкумларга қўлланиладиган тарбиявий чоралар ҳам алоҳидалаштирилади. (ЖИК, 97-модда, 4-қисм.)

Жазони индивидуаллаштириш чораси ҳам маҳкумни ахлоқан тузатишга қаратилади. Маҳкумнинг ижтимоий хавфлилиги, унинг содир этган жиноятининг хавфлилики даражасига қараб ажратиш, уни отряд ва бригадага тақсимлаш асосида унга нисбатан алоҳида жазони индивидуаллаштириш имкони яратилади. Шу бригада ёки отрядга тақсимланганларга нисбатан қандай чора қўллаш мумкин, қандай тарбиявий чоралар қўлланади, бу масалалар жазони индивидуаллаштириш дейилади. Шундай усул билан ҳар қандай маҳкумни алоҳида-алоҳида назорат қилиш ва ҳисобга олиб бориш имкони яратилади. ЖИКнинг 97-моддаси 3-қисмида ҳам таъкидланганидек, тарбиявий ишлар индивидуал тартибда ҳам олиб борилади. Бу чораларнинг самарадорлиги ҳам айнан маҳкумларни тўғри тақсимлашга боғлиқ бўлади.

Мажбурлов воситаларини оқилона қўллаш тамойили. Бу тамойил ҳам маҳкумларни ахлоқан тузатишда катта аҳамият касб этади. Ҳар бир маҳкумга нисбатан мажбурлов чоралари алоҳида-алоҳида қўлланилади. Унинг хусусияти ва воситаларини тўғри белгилаш асосида маҳкумларни ахлоқан тузатишга эришиш мумкин бўлади. Мажбурлов воситалари ҳам ҳар бир маҳкумнинг кимлиги, унинг ёши, жинси, ижтимоий дунёқараши, билими ва ҳоказоларга нисбатан қўлланилади.

ЖИКнинг 7-моддасида шундай дейилади: «Маҳкумни ахлоқан тузатиш—унда қонунга итоаткор хулқ-атворни, инсонга, жамиятга, меҳнатга, жимият турмуш қоидалари ва анъаналарига ҳурмат муносабатини шакллантиришдан иборат». Шундай қилиб, сўз шахснинг ахлоқан тузатилиши ҳақида юритилади. Маҳкумларни ахлоқан тузатишда қонун қуйидагиларни санаб ўтади: жазони ўташдаги ўрнатилган тартиб-қоида (режим), тарбиявий ишлар, ижтимоий-фойдали меҳнат, умумий маълумот олиш, касбий тайёргарлик ва ижтимоий таъсир чоралар. Ахлоқан тузатиш жазонинг турига ва хусусиятига, жиноятнинг ижтимоий хавфлилиги, яъни юқорида таъкидланганидек, жазонинг дифференциация ва индивидуаллаштиришга боғлиқ. ЖИКнинг 13-, 32-моддаларида маҳкумни мажбурлов чораларига бўйсунмасликдан келиб чиқиши мумкин бўлган ҳуқуқий чеклаш қонунлари киритилган. Бу ҳам мажбурлов воситаси бўлиб ҳисобланади. ЖИКда бундай мажбурловчи нормаларни кўплаб учратиш мумкин. Мажбурлов воситаларини оқилона қўллаш деганда, айнан ижобий характердаги мажбурлов воситалари назарда тутилади. Акс ҳолда олдинга қўйилган мақсадга эришиб бўлмади.

Маҳкумларнинг қонунга итоаткор бўлиши ва хулқ-атворини рағбатлантириш тамойили. Бу тамойил ҳам маҳкумларни ахлоқан тузатишда катта аҳамиятга эга бўла олади. ЖИКга биноан, маҳкумларнинг намунали хулқи, меҳнатга ҳалол муносабатда бўлишлиги, ички тартиб-интизомга риоя қилиш ва уни ҳурматлаш хулқлари қонун

билан рағбатлантирилади. (ЖИКнинг 44-,61-,102—104,113—135,141—160-моддалари.) Агар маҳкумнинг бирорта ижобий хусусиятлари ижобий рағбатлантирилмаса, у ҳолда маҳкумни ахлоқан тарбиялашга эришиб бўлмайди. Бундай рағбатлантириш турли хил кўринишларда бўлиши мумкин. Буларга ташаккур эълон қилиш, илгари қўлланилган интизомий жазони муддатидан олдин олиб ташлаш, кундалик сайр вақтини бир соатга узайтириш, маҳкумлар шароитини яхшироқ шароитларга ўзгартириш, ҳатто бошқа енгилроқ жазолар билан алмаштириш ва ҳоказолар бўлиши мумкин.

2-§. Жиноят-ижроия ҳуқуқига биноан маҳкумлар ҳуқуқий ҳолатининг ўзига хос хусусиятлари

Маҳкумлар ҳуқуқий ҳолатининг қонун даражасида белгилаб олиниши алоҳида аҳамиятга эга. Жумладан, маҳкумлик ҳолатини белгилаб берса, иккинчидан, уларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш учун ҳам зарур бўлиб ҳисобланади. ЖИКда маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатига қонунда алоҳида бир боб ажратилган бўлиб, бу боб 6 та моддани ўз ичига олади. Бу бобда маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатларининг умумий ҳолатлари белгилаб берилди. Бундан ташқари, жазонинг тури ва қандай эканлигига нисбатан ЖИКнинг махсус қисмида ҳам бу масала янада аниқлаштириб берилган.

Маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати—бу жазони ижро этишда вужудга келадиган жазонинг тури, мақсади ва маҳкумнинг ҳулқи билан боғлиқ бўлган, асосий фуқаролик махсус ҳуқуқ ва мажбуриятлар йиғиндисидан иборатдир.

Маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатларининг белгиланиши сиёсий ва ахлоқий аҳамиятга эга ҳисобланади. Жумладан, сиёсий жиҳатдан жамият ва давлатнинг маҳкумга бўлган муносабатини англатади. Чунки маҳкумнинг ҳуқуқий ҳолати жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тузумига боғлиқ бўлган жазонинг мақсади билан белгиланади.

Маҳкумлар ҳуқуқий ҳолатининг қонунан белгиланишининг амалий аҳамияти жазонинг мақсадини амалга оширишнинг усули ва воситаларини англатади. Шунинг учун ҳам маҳкумлар ҳуқуқий ҳолатларининг сиёсий ва амалий аҳамияти бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир.

Жазони ўтаётган маҳкумлар уларнинг жазоси қандай бўлмасин, ўз мажбуриятларини бажарадилар, қонунда белгиланган доирада суд ҳукмида белгиланган тартиб билан боғлиқ бўлган ҳолатларда белгиланадиган ҳуқуқлардан фойдалана оладилар. Бунинг мазмуни шундаки, жазонинг тури ва мазмунидан келиб чиққан ҳолда, маҳкум ўзининг асосий ҳуқуқ ва мажбуриятларидан ва жамият аъзолигидан маҳрум қилинмайди. Уларда ҳуқуқ лаёқати, муомала лаёқати, фуқаролик ҳуқуқий муносабатларининг субъекти бўлиб қолиши сақланиб қолади. Аммо маҳкумлар ҳуқуқий лаёқати бошқа барча фуқароларнинг ҳуқуқий ҳолатидан фарқ қилади. Бу фарқ маҳкумга жазо қўллаш,

рухий ва моддий жафо келтириш билан белгиланади. Бунда маҳкумга келтириладиган жафо маълум ҳуқуқий чеклашлар, яъни бошқа фуқароларга нисбатан ёмонроқ бўлган шароитдаги ҳуқуқий ҳолатида белгиланишидир.

ЖИКнинг 8-моддасида: «Маҳкумлар, ЖИК ва бошқа қонунларда белгиланган истисно ҳамда чеклашлар инобатга олинган ҳолда Ўзбекистон Республикаси фуқаролари учун назарда тутилган ҳуқуқлар, эркинликларга эга бўладилар ва мажбуриятларни бажарадилар», де-йилган. Бундан келиб чиқиб, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари жиноят қонунчилиги ёки Жиноят-ижроия қонунда назарда тутилган асосларда фақат суднинг ҳукми билангина чегараланиши мумкин. Бундай чегараланиш жазонинг аниқ тури моҳиятидан келиб чиқади. Маҳкумнинг қолган ҳуқуқ ва эркинликлари бошқа фуқаролар қатори қонун билан ҳимоя қилинади. Давлат маҳкумни жазолаш билан жазонинг моҳиятидан келиб чиқадиган ҳуқуқ ва эркинликлардан маҳрум қилади ва бошқа ҳуқуқ ва манфаатларини қандай бўлишидан қатъи назар ҳимоя қилишга мажбурдир. Бошқа ҳуқуқ ва манфаатлар деганда, жамият аъзолиги, фуқаролик ва оилавий муносабатлари, мулкӣ ва бошқа ҳуқуқлари ва ҳоказолар назарда тутилади. Маҳкумлар жазо ўташ жараёнида ҳам фуқароликдан келиб чиқадиган мажбуриятлардан озод этилишлари мумкин эмас. Лекин, айрим қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолатлар бундан мустасно. (Масалан, озодликдан маҳрум қилинган маҳкум ҳақиқий ҳарбий хизматга қақирилиши мумкин эмас, сайлаш ёки сайланиш ҳуқуқидан маҳрум, мулкка бўлган эгаллик ҳуқуқлари сақланса-да, лекин фойдаланиш ҳуқуқи берилмайди ва ҳоказолар.) Маҳкумлар ҳам эркин фуқаролар қатори ўзларининг ҳуқуқ ва манфаатларини шахсан ўзлари ёки қонуний вакиллари орқали суд йўли билан ҳимоя қила оладилар.

Ҳукм қилинган ажнабий фуқаролар ёки фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида белгиланган ҳуқуқ ва эркинликларидан фойдаланишлари мумкин ва шу билан бир қаторда мажбуриятларини бажаришлари ҳам талаб этилади. Бундай шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари уларнинг Ўзбекистон Республикасидаги ҳуқуқий ҳолатларидан келиб чиқади. Агар ажнабий фуқаро мансуб бўлган давлат билан Ўзбекистон Республикаси ўртасида жиноий жазоларни ижро этиш бўйича ўзаро битимлар тузилган бўлса, бу битимларда келишилган ҳолатлардан фойдаланиш мумкин.

Маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати деганда, энг аввало уларнинг мажбуриятларининг белгиланиши назарда тутилади. Бу суднинг ҳукмида белгиланган жазо учун белгиланган мажбуриятлардан келиб чиқади. Маҳкум жазонинг туридан келиб чиққан ҳолда, унинг барча қийинчилик ва чеклашларига амал қилган ҳолда белгиланган мажбуриятларни бажаришлари шарт.

Маҳкумнинг ҳуқуқий ҳолатининг дастлабки чекланиши маҳкумга белгиланган жазонинг турига боғлиқ бўлади. Жазо маҳкум-

нинг озодлигига қаратилган бўлса, у озодликдан маҳрум қилиниб, жамиятдан ажратилади, унинг эркин ҳаракатланишини, ўз хоҳиши бўйича иш танлаш, яшаш жойини танлаш ҳуқуқидан тўла маҳрум этилади. Кейинчалик, жазони ўташ жойининг турига қараб яна бошқа ҳуқуқлари ҳам чекланади. Жазони ўташ жойларида озод шахслардан фарқли равишда умумжамоат қоидаларини бажариш мажбуриятлари келиб чиқади. Жумладан, ўзининг ётиш ва юриш жойларини озода сақлаш, шахсий озодаликка риоя қилиш, ички тартиб-қоидаларига бўйсунуш каби мажбуриятлар юклатилади.

Маҳкумларга, шунингдек, жазони ўташ тартиби ва шартлари билан боғлиқ бўлган қонунларни бажариш мажбурияти юклатилади.

Озодликдан маҳрум қилмай ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинганда, маҳкумнинг ҳуқуқий ҳолати фақат унинг меҳнати билан боғлиқ ҳолда чекланади. У ўз хоҳишига кўра меҳнат шаклини танлай олмайди, меҳнат ҳақининг 10 % дан 30 % гача қисми (суд ҳукмида кўрсатилади) давлат ҳисобига ўтказилади, эркин шахсларга бериладиган имтиёзлардан маҳрум қилинади ва ҳоказолар. Шу билан биргаликда, бундай шахслар доимий равишда Ички ишлар бўлинмалари томонидан ташкил қилинадиган инспекциялар назоратида бўлиладилар. Маҳкумнинг ҳуқуқий муносабатини чеклаш фақат фуқаро ҳуқуқининг камайиши деб қараш эмас, балки маълум ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчиси деб қараш лозим. Яъни суд ҳукми билан жазо белгиланган маҳкум фақатгина ҳуқуқ муносабатида чекланмай, фақатгина маҳкумларга тааллуқли бўлган жазони ижро этишнинг субъекти бўлиб ҳисобланади.

Маҳкумнинг ҳуқуқий ҳолати суд ҳукмида кўрсатилган муддат мобайнида бир хилда бўлавермайди. Бу, асосан, маҳкумнинг ҳуқуқига боғлиқ ҳолда ўзгариши мумкин. Бундай ўзгариш бир тартибли жазони ўташ колонияси туркумида бўлиши ҳам мумкин ёки колония тури ўзгарганида бўлиши ҳам мумкин. Бир колония туркумида ўзгариш маҳкум интизомий жазоланганда (енгиллаштирилган сақлаш шароитини бекор қилиш, интизомий бўлинмага киритиб қўйиш) ёки колония тури ўзгаришига сабаб бўлувчи интизомий жазоланганда (меҳнат манзил колониясидан умумий ёки қаттиқ тартибли колонияга, қаттиқ тартибли колониядан маҳсус тартибли колонияга, колониядан турма қамоғига ўтказилганида) бўлиши мумкин. Бундай ўзгаришлар маҳкумнинг ахлоқан тузалганида рағбатлантириш ҳолатларида ҳам содир бўлиши мумкин. Маҳкумни умумий ёки қаттиқ тартибли колониядан манзил колониясига ўтказилганида, унинг ҳуқуқий ҳолатида жуда катта ўзгариш рўй беради.

Жиноят-ижроия қонунчилиги маҳкумларнинг озодликдан маҳрум қилиш ҳуқуқий ҳолатларини ҳар томонлама акс эттиради. Лекин бундай тартибга солиш ҳам маҳкумнинг ҳуқуқий ҳолатини тўлиқ акс эттира олмайди. Озодликдан маҳрум қилиш жойларининг тартиб турига қараб ҳам маҳкумлар ҳуқуқий ҳолати бир-биридан фарқ қилади. Лекин маҳкумликдан ташқари шахснинг жамият аъзолиги-

дан келиб чиқадиган ижтимоий ҳуқуқлари қай даражада чекланади, буни алоҳида қонунларда мужассамлаштириб бўлмайди. Бундай ҳолатлар айрим соҳа қонун нормаларига ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Масалан, Оила кодексининг 43-модда биринчи қисмининг учинчи бандига биноан, эр-хотиндан бири содир қилган жинояти учун уч йилдан кам бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилинган бўлса, улардан бирининг аризасига кўра никоҳ бекор қилиниши мумкин. Мулк ҳуқуқидан суднинг ҳукмига кўра маҳрум қилинмаган бўлса, шахс қанча муддат озодликдан маҳрум қилинган бўлишидан қатъи назар ҳеч ким бу ҳуқуқни буза олмайди, лекин жазони ўташ мобайнида шахс ўз мулкини тасарруф этиш ҳуқуқи вақтинча тўхтатилади ва ҳоказолар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ, ҳар бир фуқаронинг фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги, матбуот эркинлиги кафолатланади. Озодликдан маҳрум қилинганларнинг эса бундай ҳуқуқлари чекланади. Маҳкумлар ҳам мажлисларда сўзга чиқиши, деворий газеталарга мақолалар бериши мумкин, аммо маъмурият рўхсати ва назоратида амалга оширилади. Маҳкумларнинг виждон эркинлиги кафолатланади. Улар ҳар қандай динга эътиқод қилишга ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмасликка ҳам ҳақли. Лекин диний урф-одатларни амалга оширишга ҳам маъмурият рўхсати билан бошқа маҳкумларга таъсир этмаган ҳолда, ички тартиб-интизомни ва иш вақтини бузмаган ҳолда рўхсат берилади.

3-§. Жазоларни ва бошқа жиноий-ҳуқуқий таъсир чораларни ижро этувчи орган ва муассасалар тушунчаси ва тизими ҳамда уларни текшириш ва назорат қилиш

Ўзбекистон Республикасида жазоларни ва бошқа жиноий-ҳуқуқий таъсир чораларни турли хил ижроия ва суд ҳокимиятига кирувчи органлар ва муассасалар ижро этади. Янги ЖИК жазоларни ижро этувчи орган ва муассасалар тизимига катта ўзгариш киритган эмас. Бу соҳа фақат айрим янги жазолар ҳисобига кенгайтирилди. Масалан, қамоқ жазосини ИИВ нинг Жазолар ижро этиш бош бошқармасига, хизмат бўйича чеклаш жазосини Мудофаа вазирлигининг махсус ҳарбий қисмлари қўмондонлигига киритилди. Ҳарбий хизматчиларга қамоқ жазоси қўлланганда Мудофаа вазирлигининг гарнизон гауптвахталари томонидан ижро этилиши киритилди.

ЖИК нинг 14-моддасида жазоларни ижро этувчи муассаса ва органлар тизими берилди. Жазоларни ижро этувчи орган ва муассасаларнинг вазифалари ҳам доим бир хил бўла олмайди. Бу масала ҳам бевосита уларнинг ички тартиб-қоидаларига ҳам боғлиқ ҳисобланади. Жумладан, Ички ишлар органлари тизимига нафақат озодликдан маҳрум қилиш ва ўлим жазосини ижро этиш, шу билан биргаликда, ахлоқ тузатиш ишлари, қамоқ, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазоларини ижро этиш масаласи ҳам юклатилади. Бундан

ташқари, Ички ишлар органларининг махсус инспекцияларига шартли ҳукм қилинганлар устидан назорат қилиш ҳам юклатилади.

Судларга, одатдагидек жарима ва мол-мулкни мусодара қилиш жазосини ижро этиш юклатилди. Шунингдек, ҳарбий ёки бошқа махсус унвонлардан маҳрум қилиш судлар томонидан ижро этилиши назорат қилинади.

Ҳарбий жазолардан—хизмат бўйича чеклаш жазосини ҳарбий хизматчи хизматни ўтаётган ҳарбий қисмнинг қўмондонлиги томонидан, ҳарбий хизматчига қўлланилган қамоқ жазосини Мудофаа вазирлиги томонидан ташкил қилинадиган гарнизон гауптвахталари томонидан, интизомий қисмга жўнатиш тариқасидаги жазо махсус ташкил этилган ҳарбий қисмлар томонидан ижро этилади.

Жазони ижро этиш муассасалари озодликдан маҳрум этиш тариқасидаги жазони ижро этиш учун ташкил этилади. Ўлим жазоси махсус ташкил этилган тергов изоляторларида ёки турма қамоғида ижро этилади. Ички ишлар органларининг инспекциялари ахлоқ тузатиш ишлари муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазоларини ижро этади. Улар, шунингдек, шартли ҳукм қилинганлар устидан назорат ўрнатадилар, ҳисобга оладилар. Қамоқ тариқасидаги жазо тизимидаги кирувчи махсус тергов изоляторлари томонидан ташкил қилинадиган қамоқ уйларида ижро этилади.

Юқорида таъкидланганлардан ташқари, жазони ижро этиш муассасалари, қамоқ уйлари озодликдан маҳрум этилган ёки қамоқ жазосига ҳукм қилинган алкоғолизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка йўлиққан маҳкумларнинг жиноят-ҳуқуқий таъсир чораларини ҳам ижро этадилар.

Озодликдан маҳрум қилинмаган ёки қамоқ тариқасидаги жазога ҳукм қилинмаган ижтимоий хавфли қилмиш содир этган рухий касалларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари соғлиқни сақлаш органларининг тиббий муассасалари томонидан ижро этилади.

Бундан ташқари, суднинг қарорига қўра таносил ёки ОИТС касаллигига, шунингдек, очиқ шаклдаги сил касаллигига чалинган маҳкумларга ҳам мажбурий даволаниш қўлланилади. Айрим жазоларни ижро этиш бўйича айрим ташкилот, муассаса ёки уларнинг мансабдор шахслари ҳам жалб қилинадилар. Жумладан, суднинг муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазосининг ижросига маҳкум меҳнат қиладиган муассаса ёки корхона раҳбарига жазонинг ижроси юклатилиши мумкин. Махсус ҳарбий ёки бошқа унвондан маҳрум қилиш жазосини шу унвон берган органга жазонинг ижроси юклатилиши мумкин. Таъкидланган ташкилот, муассаса ёки мансабдор шахслари жазоларни ижро этиш органларига кирмайди, улар фақат суд ҳукми ижросини таъминлашга ёрдамлашадилар.

ЖИКда жазо ва бошқа жиноят-ҳуқуқий таъсир чораларни ижро этувчи орган ва муассасалар томонидан жазоларни ижро этишини текшириш ҳамда назорат қилиш тартибини ҳам белгилаб беради. Аввало, бундай текшириш давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари

томонидан амалга оширилиши назарда тутилган (ЖИК, 16-модда). Бу орган томонидан текширилиш кенг доирада бўлишлиги билан характерланиб, бир қатор масалалар юзасидан бўлиши мумкин. Бундай масалаларга ҳатто маҳкумларни бир колония туридан бошқа турдаги колонияга ўтказиш комиссия фаолиятигача камраб олинishi ҳам мумкин. Бундай текшириш доирасини ЖИКнинг 16-моддасида оддийгина қилиб, давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари жазоларни ва бошқа жиноят-ҳуқуқий таъсир чораларини, ижро этувчи муассасалар ва органлар фаолиятини қонун ҳужжатларида белгиланган ҳолларда ва тартибда текширадilar, дейилади. Бундай текшириш шакллари ушбу Кодекснинг махсус нормаларида ва алоҳида бошқа ҳуқуқий нормаларда белгиланади. Бундай текширув бевосита прокурорни жалб қилган ҳолда бўлиши ҳам мумкин. Лекин шунга қарамай, жазоларни ва бошқа жиноят-ҳуқуқий таъсир чораларни ижро этувчи органлар фаолияти устидан доимий прокурор назорати ўрнатилади. Бундай назорат қонунга биноан, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар томонидан доимий назорат тарзида амалга оширилади. Прокурор назорати Ўзбекистон Республикасининг Прокуратура тўғрисидаги қонунига биноан, қонуннинг бажарилиши юзасидан амалга оширилади. Прокурор жазони ёки жиноий таъсир чораларини ижро этувчи муассасаларга хоҳлаган вақтда, хоҳлаган хона ёки жойларга ва хоҳлаган маҳкум ёки бошқа шахс билан суҳбатлашиш ва маълумотлар олиш ҳуқуқига эга. Бундан ташқари, бу жойларда маҳкумларнинг мавжудлигини қонунга мувофиқлигини текшириши, агар ғайриқонунан сақланаётган маҳкумни аниқласа, дарҳол чиқариб юбориш ҳуқуқига эга. Шунингдек, бу жойлардан маҳкумни муддатидан олдин жазодан озод қилиш ёки бошқа енгилроғи билан алмаштириш, ёхуд маҳкумни оғирроқ шароитга ўтказиш вақтида бевосита прокурорга хабар қилинади.

Жазони ёки бошқа жиноят ҳуқуқий таъсир чораларни ижро этиш муассасалари ишида суднинг иштироки қонунда белгиланмаган. Лекин шунга қарамай, суднинг иштироки ҳам кенг доирада белгиланади. Жумладан, маҳкумларни муддатидан аввал жазодан озод қилиш ёки енгилроқ жазога ўтказиш суднинг қарори билан ўтказилади.

Суднинг ҳукмига биноан, жазони ижро этувчи орган ва муассасалар жазони ижро этиш қонуний кучга кирганлиги ҳақида ҳукм чиқарган судга дарҳол хабар қилишлари шарт.

Qo'ng'iroq
Davlat
Va xalqaro
timy kutubxon
6029

II БОБ. МАҲКУМНИ ЖАМИЯТДАН АЖРАТМА- ГАН ҲОЛДА ЖАЗОЛАШ ИЖРОСИНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Маҳкумни жамиятдан ажратмаган ҳолда жазолашнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Жазолашнинг бундай шакли ҳам давлат мажбурлови асосида, лекин тарбиявий воситалар қўлланмай, шахннинг содир этган ижтимоий хавфли қилмишига қоралаш шаклида бериладиган баҳодир. Жазолашнинг бундай шаклининг ижобий хусусиятлари шундан иборатки, маҳкум ўзининг содир этган ижтимоий хавфли қилмишининг жамият тамойилларига зид эканлигини англаш ва ўз қилмишини тушуниб етиш имкониятини яратади.

Жазонинг бундай шакллари: жарима, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, ахлоқ тузатиш ишлари бериш, ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш жазолари киради. Бу жазолар тушгунчаси ЖКда (10-боб) баён қилинган, лекин ЖИКда бу жазоларни (II бўлим) ижро этиш тартиб ва шартлари баён қилинган.

1-§. Жарима жазосини ижро этиш асослари ва тартиби

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 44-моддасига биноан, *жарима* қонунда белгиланган миқдор доирасида, суд томонидан маҳкумдан давлат фойдасига пул ҳисобида ундириладиган маблағдир. Жарима жазо тайинлаш вақтида давлат томонидан белгиланган энг кам ойлик иш ҳақига нисбатан фоишлар ҳисобида белгиланади. Жарима альтернатив жазо тариқасида фақат асосий жазо сифатида тайинланади. Жарима ойлик маоши ҳисобидан ёки бошқа жамғармадан ҳам тўланиши мумкин.

Жиноий жазо сифатида жарима энг кам ойлик иш ҳақининг беш бараваридан олти юз бараваригача миқдорда белгиланиши мумкин. Жаримани суд маҳкумнинг содир қилган жиноятининг ижтимоий хавфлилигини ҳамда унинг моддий аҳволини ҳисобга олган ҳолда тайинлайди. Маҳкум суд томонидан тайинланган жаримани тўлаш имкониятига эга бўлишлиги керак.

Вояга етмаганларга нисбатан жарима фақат унинг мустақил ойлик иш ҳақи мавжуд бўлган тақдирдагина тайинланиши мумкин. Вояга етмаганларга нисбатан тайинланадиган жариманинг миқдори энг кам ойлик иш ҳақининг икки бараваридан йигирма бараваригача миқдорда белгиланиши мумкин.

Жарима жазосининг ижро этилиши суд органларига юклатилган. Суд ҳукми қонуний кучга кирган кундан маҳкумга уч ой муддат ичига ихтиёрый равишда тўлаш учун имконият беради. Маҳкум ўзининг ойлик иш ҳақини жарима жазоси тариқасида давлат ҳисобига ўтказиши ҳам мумкин. Лекин давлат ҳисобига ўтказилаётган ойлик маош турли хил маош ҳисобидан тўланади. Жарима сифатида тўланадиган пул тўлови солиқлардан озод қилиш учун сабаб бўла ол-

майди. Жарима жазосини белгилаб, ҳукми эълон қилгандан кейин, суд маҳкуми жаримани тўлаш тартиб-қоидалари билан таништиради, тўлаш муддатларини тушунтиради, тўлов шакли қандай усулларда бўлиши мумкинлигини тушунтириб беради ва тўлашдан бош тортганлик оқибатларини ҳам тушунтириб беради. Жарима суднинг банкдаги ҳисоб рақамига пул ўтказиш ёки нақд пул тўлаш йўли билан ҳам тўланиши мумкин. Маҳкум тўлов ҳужжатини судга тақдим қилади.

Жиноят-ижроия қонунчилигига биноан (19-моддасининг 2-қисми), жаримани қонунда белгиланган муддат мобайнида тўлаш имкони бўлмаса, суднинг қарори билан бўлиб-бўлиб тўлашга ёки кечиктириб тўлашга рухсат берилиши мумкин. Жиноят процессуал кодексининг 533-моддасига биноан, кечиктириш муддати олти ойдан ошиб кетмаслиги лозим.

Жаримани тўлашнинг имкони йўқ, деб ҳисоблаш учун маҳкумининг ойлик маоши камлиги; даромадининг етишмаслиги, оилавий шароитининг оғирлиги, боқувчиларининг кўплиги ҳақидаги ҳужжатлар асос бўла олади.

Маҳкумининг оғир касал бўлиб қолиши ёки шундай сабаблар билан жаримани тўлай олмаслиги ҳам жарима муддатини кечиктиришга ёки бўлиб-бўлиб тўлашга асос бўла олади. Бундай ҳолларда маҳкумининг оила аъзолари, рафиқаси, вакили ёки адвокатининг илтимоси ҳам суд томонидан асос сифатида инобатга олиниши мумкин. Бундай асослар, одатда, суд ижрочиси томонидан жамланиб, умумий хулоса тайёрланади ва судга тақдим қилинади, суд бу асосларни кўриб чиқиб, тегишлича қарор чиқаради. Суд узайтирилган муддат вақтини қарорда аниқ белгилаб беради, лекин олти ойдан ортиқ вақтга кечиктира олмайди.

Жаримани тўлаш учун маҳкумининг ижобий сабабларга кўра тўлай олмаслик вақтида ҳам, суд жаримани тўлаш муддат вақтини узайтириб берганида ҳам жазони ижро этиш муддати (ЖКнинг 69-моддаси) ўтиб бораверади. Агар қонунда кўрсатилган муддат ўтиб кетса, у ҳолда жазони ижро этиш мумкин бўлмайди.

Айрим ҳолларда жаримани тўлашдан бўйин товлаш ҳоллари ҳам учраб туради. Жумладан, жаримани тўлашдан бўйин товлаш деганда, маҳкумининг қонунда белгиланган вақт мобайнида ёки суднинг бу муддатни узайтириб берган вақти мобайнида сабабсиз тўламаслиги ва турли хилдаги нотўғри баҳоналар келтириши тушунилади. Бундай ҳолда суд жарима жазосини бошқа оғирроқ жазолар—ахлоқ тузатиш ишлари, хизмат бўйича чеклаш ва қамок жазоси билан алмаштириши мумкин. Бундай ҳолда жариманиннг тўланмаган қисмини суд ахлоқ тузатиш ишлари ва хизмат бўйича чеклаш жазосининг ҳар бир ойи энг кам ойлик иш ҳақининг икки баравари миқдоридagi жаримага, лекин уч йилдан кўп бўлмаган муддатга тайинлаши мумкин. Қамок жазосининг ҳар бир ойи энг кам ойлик иш ҳақининг ўн баравари миқдоридagi жаримага тенглаштирилиб, олти ойдан кўп бўлмаган муддатга тайинлаши мумкин.

Шахснинг жаримани тўлашдан бўйин товлаши деганда, унинг суд ижрочиси томонидан бир неча бор огоҳлантиришига қарамай тўламаслиги ва турли хил асоссиз важлар келтириши тушунилади. Шундай ҳолда суд ижрочиси судга тўламаганлик ҳолати ҳақида хулоса, огоҳлантириш хулосалари ва маҳкумнинг тушунтириш хатини жамлаб, жаримани бошқа жазо билан алмаштиришга тақдим этади. Суд барча ҳолатларни кўриб чиқиб, ҳақиқатан ҳам сабабсиз жаримани тўлашдан бош тортганлик ҳолатлари мавжуд деб ҳисобласа, жаримани бошқа жазо билан алмаштириш ҳақида қарор чиқаради ва ижрога юборади. Суднинг қарори асосида жазони ижро этувчи орган тегишлича ижрони амалга ошириши шарт бўлиб ҳисобланади.

2-§. Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазосининг ижро этиш асослари ва тартиби

Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазоси Жиноят кодексининг 45- моддасига биноан асосий жазо сифатида ҳам, қўшимча жазо сифатида ҳам тайинланиши мумкин. Бу жазони тайинлашдан мақсад маҳкумнинг бевосита эгаллаб турган лавозими, касби ёки шуғулланадиган фаолияти билан боғлиқ ҳолатларда жиноят содир этганлиги сабабли, бундай жиноятнинг давом эттирилишини ёки яна содир бўлишлигини олдини олиш мақсадида тайинланади. Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилишнинг аниқ рўйхати берилмайди, бу масалани суд жиноятни мансаб, касб ёки фаолият билан боғлиқ ҳолда содир бўлганлигини аниқлаши ва шу касб, мансаб ёки фаолиятни тўхтатиб қўйиш масаласини ҳал қилади.

Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жиноят қонунда асосий жазо сифатида бир йилдан беш йилгача, қўшимча жазо тариқасида бир йилдан уч йилгача тайинланиши белгиланган. Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жиноят қонунини санкциясида асосий жазо тариқасида кўрсатилган бўлса, қўшимча жазо сифатида тайинланиши мумкин эмас. Суд бу жазони қўшимча жазо тариқасида қонунда кўрсатилмаган ҳолларда ҳам тайинлашга ҳақли бўла олади. Суд ўз ҳукмида маҳкум қандай ҳуқуқлардан маҳрум қилинганлигини аниқ кўрсатиб ўтиши лозим бўлади.

Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазосининг ижро этилиши бўйича ЖИКда катта ўзгариш бўлгани йўқ. Бу жазони маҳкум яшаб турган жойидаги ички ишлар органларининг жазоларни ижро этувчи инспекция томонидан ижро этилади. Агар қўшимча жазо тариқасида тайинланган бўлса, у ҳолда асосий жазонинг моҳиятига боғлиқ ҳолда ижро этилади. Жумладан, жарима жазосига қўшимча жазо тариқасида тайинланган бўлса, у ҳолда маҳкум яшаб турган ҳудуд ички ишлар органларининг жазони ижро этиш инспекцияси томонидан ижро этилаверади, агар ахлоқ тузатиш ишлари жазосига қўшимча жазо тариқасида тайинланган бўлса, маҳкум жазони ўтаётган жойдаги ички ишлар органларининг жазони ижро этиш инспекцияси то-

монидан ижро этилади, лекин унинг яшаш жойидаги ички ишлар органи жазони ижро этиш инспекциясига ҳам хабар қилиши лозим бўлади.

Хизмат бўйича чеклаш, камоқ, интизомий қисмга жўнатиш, озодликдан маҳрум қилиш жазоларига қўшимча жазо тариқасида тайинланган бўлса, у ҳолда жазони ижро этиш органлари томонидан ижро этилади. Агар асосий жазонинг муддати тугаган ёки муддатидан олдин жазодан озод қилинган бўлса, у ҳолда муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазоси ижросининг давомини маҳкум яшаш жойидаги инспекция томонидан ижро этиш давом эттирилади. Асосий жазони ижро этган орган жазонинг тугаганлиги ёки муддатидан аввал озод этилганлиги ҳақидаги баённомага қўшимча жазоси мавжудлигини таъкидлайди. Бу баённома суд ҳукми нусхаси билан бирга маҳкум яшаб турган ички ишлар органларига топширилади.

ЖИКнинг 22- моддасида жазони ижро этиш инспекциясининг мажбуриятлари баён этилган. Жазони ижро этиш инспекцияси муайян ҳуқуқдан маҳрум қилинган маҳкумларни рўйхатга олади; маҳкум ишлайдиган корхона, муассаса, ташкилот маъмуриятига ёки муайян фаолият тури билан шуғулланиш учун берилган рухсатномани бекор қилишга ваколатли органга ҳукм талабларини ижро этиш ҳақида хабарнома юборади; маҳкумнинг ҳукмда кўрсатилган тақиқларга риоя этишини текширади; маҳкум ишлайдиган корхона, ташкилот, муассаса маъмурияти, шунингдек, муайян фаолият тури билан шуғулланиш учун берилган рухсатномани бекор қилишга ваколатли органлар томонидан ҳукм талаблари қандай бажарилаётганлигини текширади. Бундан ташқари, жазони ижро этиш инспекцияси маҳкумга жазони ўташ муддати мобайнида ҳукм талабларини бузмаслик ҳақида тушунтириш ишлари ҳам олиб боради. Қонунда жазони ижро этиш инспекциясининг мажбуриятлари билан биргаликда маҳкум ишлайдиган корхона, муассаса, ташкилот маъмуриятининг ҳукми ижро этиш борасидаги мажбуриятлари ҳам баён қилинган (ЖИКнинг 23-моддаси). Жумладан, маъмурият ўз навбатида маҳкумни ҳукмда кўрсатилган жазога кўра уч кун ичида эгаллаш ёки шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум этилган лавозимдан ёки меҳнат фаолиятидан озод қилади; жазоларни ижро этиш инспекциясига ҳукм талаблари ижро этилганлиги ҳақида тегишли ҳужжатлар билан бирга хабар йўллайди; агар маҳкум бошқа ишга ўтган ёки у билан тузилган шартнома бекор қилинган тақдирда бу ҳақда жазоларни ижро этиш инспекциясига хабар қилади.

Қонунда, бундан ташқари, илгариги қонундан фарқли равишда маҳкум жазони ижро этиш мобайнида ҳарбий ёки муқобил хизматга чақирилган тақдирда жазони ижро этиш инспекциясининг вазифаси ҳам белгилаб берилади. Унга кўра инспекция ҳукмнинг нусхасини мудофаа ишлари бўлимига ёки маҳкум хизматни ўтаётган жойга юборади.

Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилинган корхона маъмурияти маҳкумнинг жазосини ўташ бўйича ҳам назорат олиб бориши керак. Жумладан, маҳкум ҳукм талабларини бузиши мумкин бўлган ҳолатларнинг олдини олиши, маҳкумни огоҳлантириши ва унга тушунтириш ишлари олиб бориши керак. Бундан ташқари, маҳкум бу корхонадан бўшаган ва бошқа жойга ишга кетадиган бўлса, маҳкумнинг меҳнат дафтарчасига ҳукмдаги жазони ва унинг муддатини киритиб қўйиши керак бўлади. Кейинчалик, ҳукм муддати тугаганидан кейин бу ҳақда ҳам меҳнат дафтарчасида таъкидланиши лозим бўлади. Агар ҳукм қилинган шахс жазо муддати тугаганидан кейин меҳнат дафтарчасида бундай маълумот бўлишини истамаса, маъмурият бу маълумотларни чиқарган ҳолда меҳнат дафтарчасининг нусхасини янгилаб бериши мумкин.

Маҳкум маълум муассасалар рухсати ёки лицензияси билан фаолият юргизаётган ишларда ишлайдиган бўлса (масалан, хусусий ишлаб чиқариш фаолияти, хусусий аптека раҳбари, адвокатлик фаолияти, хусусий савдо ишлари ва ҳоказо), бундай ҳолларда суд ҳукми нусхаси ўз йўналиши бўйича тегишли ташкилотга юборилади ва бу ташкилот шу фаолият тури билан шуғулланиш учун берилган рухсатномани уч кун ичида бекор қилиб, бу рухсатномани олиб қўйиши шарт ва бу ҳақда жазони ижро этиш инспекциясига хабар юборади.

Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилинган маҳкум ҳукм талабларини ҳукмда кўрсатилган муддат мобайнида бажариши шарт. У жазони ижро этиш инспекцияси талабларини бажариши, чақириғига кўра дарҳол бориши, иш жойидаги ўзгаришлари ҳақида хабардор қилиши лозим бўлади. Маҳкум ҳукм талабларини бузиб, маҳрум қилинган фаолият билан шуғулланишни давом эттирадиган бўлса, у ҳолда бу жазони ўташ муддатига қўшилмайди. Лекин, бу фаолиятни тўхтатиш ҳақидаги инспекция баённомаси тақдимидан кейин ҳам давом эттирадиган бўлса, ҳукм талабини бажаришдан бўйин товлаган деб ҳисоблашга асос бўла олади.

Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазосининг муддати тугаши билан жазони ижро этиш инспекцияси бу ҳақда баённома тузади ва бу баённомани маҳкумга тақдим этади. Маҳкум бу баённомани ўз иш жойига топшириши мумкин. Бундан ташқари, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазосидан муддатидан аввал озод қилиниши ҳам мумкин. Бундай озод қилиш жазонинг камида ярми ўтганидан кейин инспекциянинг тақдимномасига биноан, суд томонидан ҳал қилинади.

3-§. Ахлоқ тузатиш ишлари тариқасидаги жазони ижро этиш асослари ва тартиби

Ахлоқ тузатиш ишлари жазоси фақат асосий жазо тариқасида қонунда кўрсатилган ҳолларда ёки қонунда кўрсатилганидан ҳам енгилроқ жазо тайинланганда тайинланиши мумкин. Ахлоқ тузатиш ишлари Жиноят кодексининг 46-моддасига биноан, иш ҳақининг

ўн фоизидан ўттиз фоизигача бўлган миқдорда, давлат даромади ҳисобига ушлаб қолиш билан олти ойдан уч йилгача тайинланиши мумкин. Ахлоқ тузатиш ишларини ўташ тартиби икки хил усулда ўташлиғи белгиланган. Жумладан, маҳкумнинг ўз иш жойида ўташлик ёки ички ишлар органлари томонидан белгиланган жойларда ўташлик белгиланиши мумкинлиги кўрсатилган. Суд, маҳкумнинг ўз иш жойида ўташлиғи мумкин эмас, деган ҳулосага келганида ички ишлар органлари белгиланган жойда ўташлик учун юбориши мумкин. Лекин қаерда ўташлигидан қатъи назар маҳкумнинг яшаш жойидаги жазони ижро этиш инспекцияси томонидан назорат қилинади. Жазонинг бу тури, асосан, маҳкумнинг содир этган жиноятига яраша озодликдан маҳрум қилмаган ҳолда ахлоқан тузатишга қаратилади. Шунинг учун ҳам маҳкумнинг, жазони ижро этиш инспекциясининг ва маҳкум жазони ўтайдиган корхона, муассаса ва ташкилот маъмуриятининг мажбуриятлари белгилаб олиниши, бу масалани тўғри ҳал қилиш имкониятини яратади.

Албатта, ҳар қандай жазонинг моҳиятидан келиб чиққан ҳолда, ахлоқ тузатиш ишлари жазосининг ҳам ўзига хос мажбурлов чоралари белгиланиши лозим бўлади. Бу жазо маҳкумдан ҳукм талабларини бажаришни, жазоларни ижро этиш инспекциясига жазони ўташ билан боғлиқ бўлган ҳужжатларни ўз вақтида тақдим этиши, яшаш ва иш жойидаги ўзгаришлар ёки меҳнат шартномаси бекор қилинганлиги ҳақида инспекцияни хабар қилиши, чақирувга биноан инспекцияда ҳозир бўлиши шарт. Шунингдек, маҳкум жазони ижро этиш инспекцияси белгилайдиган жойларда жазони ўташ муддати мобайнида инспекциянинг ёзма рухсатисиз меҳнат шартномасини маҳкумнинг хоҳишига кўра бекор қилиши мумкин эмас. Бундай ҳолларда, албатта, инспекциянинг ёзма рухсатномаси талаб қилинади.

Шунингдек, маҳкумдан жазонинг талабларига кўра меҳнат талабларини бажариш, меҳнат интизомига бўйсунуш, ўзига юклатилган меҳнат мажбуриятларини бажариб бориш талаб этилади.

Маҳкумнинг ахлоқан тузалиши учун жазоларни ижро этиш инспекциясининг ва корхона, ташкилот ёки муассаса маъмуриятининг ҳам ўз мажбуриятларини белгиланиб олишлиғи талаб этилади. Жумладан, жазони ижро этиш инспекцияси қуйидагиларни бажаришлари талаб этилади:

— ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахсларни рўйхатга олади; маҳкумга жазони ўташнинг тартиб ва шартларини тушунтиради; бошқа жойларда ўталадиган ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахсларни ишга жўнатади; маҳкумлар томонидан жазони ўташ шартларига риоя этилишини текширади; маҳкум ишлайдиган корхона, муассаса ва ташкилот маъмурияти томонидан ҳукм талаблари ижро этилишини текширади; маҳкумни қидириб топиш юзасидан дастлабки тадбирларни ўтказди, зарур материалларни тайёрлайди ва тегишли хизматга оширади; ахлоқ тузатиш ишларини бошқа жойларда ўтаётган шахслар билан тузилган меҳнат шартномасини

бекор қилиш учун рухсатнома бериш масаласини кўриб чиқади. Бундан ташқари, инспекция зарур ҳолларда маҳкумларни меҳнат биржалари билан тузилган шартномалари асосида ишга жўнатиши мумкин. Шунингдек, инспекция маҳкумни ишдан бўш ва дам олиш вақтларида тегишли жойлардан кетиб қолмаслигини, жамоат ва дам олиш жойларида бўлмаслигини, маълум вақтларда инспекция рўйхатидан ўтиб кетишлигини талаб қилиши мумкин.

Жазони ижро этиш инспекциясининг вазифалари корхона, ташкилот ёки муассаса маъмуриятининг вазифалари билан мослаштирилиши лозим. Бу, албатта, маҳкумнинг ахлоқан тузалиши учун зарур ҳисобланади. Жумладан, маъмурият маҳкумни иш билан таъминлаши, унинг иш ҳақидан суд ҳукмида белгиланган фоиз миқдорида чегириб қолиши ва чегириб қолинган қийматни давлат фойдасига ўтказиши, маҳкумга нисбатан қўлланилган рағбатлантириш ва интизомий жазо чоралари ҳақида, унинг жазони ўташдан бўйин товлагани, бошқа ишга ўтказилганлиги ёки у билан бузилган меҳнат шартномаси бекор қилинганлиги ҳақида жазоларни ижро этиш инспекциясини хабардор этиши лозим.

Жазонинг муддатини ҳисоблаш маҳкум ҳақидаги ҳужжатлар маҳкумнинг ёки жазони ижро этиш инспекцияси белгилаган корхона, ташкилот ёки муассасага келиб тушган кундан бошланади. Маҳкумнинг ҳукмда кўрсатилган муддат мобайнида меҳнат қилишдан бўйин товлаган ёки сабабсиз ишга чиқмаган вақтлари муддатни ҳисоблашга қўшилмаслиги мумкин. Натижада ҳукмда кўрсатилган муддат умумий вақтдан ҳам ортиб кетиши мумкин. Агар маҳкум касаллиги ёки бошқа ижобий сабабларга кўра ишга чиқа олмаган бўлса, бу вақт жазони ҳисоблаш вақтига қўшилади.

Қонунга биноан маҳкум умумий жазо муддатига, маъмуриятнинг айби билан ишламаган вақти ҳам жазо муддатига қўшиб ҳисобланади. Лекин бу вақт маъмурият томонидан иш ҳақи тўлаш билан боғлиқ бўлиши керак. Агар бундай бўш вақтлар ёки ишланмаган вақтлар иш ҳақисиз ёки касаллик тўловсиз вақтлар тарихида бўлса, ёки маъмурий жавобгарликка тортилиб маъмурий қамок ёки жиноят содир этиб озошлиқдан маҳрум қилинган вақт мобайнидаги ишланмаган вақтлар ҳам жазо муддатига қўшиб ҳисобланиши мумкин эмас.

Маҳкум ўз хоҳишига кўра ишдан бўшаши мумкин эмас, агар ишдан бўшаши ва бошқа ишга ўтишлиги лозим бўлса, у жазони ижро этиш инспекциясининг рухсатини олиши лозим. Маҳкумга агар имконияти бўлса, бир неча жойларда ишлашга ҳам рухсат этилади, лекин ҳар бир иш жойи унинг ахлоқ тузатиш ишлари жазосини ижро этиш талабларини бир хилда ҳисобга олиши лозим.

Маҳкум жазони ўташ мобайнида турли сабабларга кўра ишсиз бўлиб қолган тақдирда ўз ташаббуси билан иш топиши лозим. Агар иш топа олмаса, у ҳолда меҳнат биржалари орқали ишга жойлаштирилиши лозим. Маҳкум жазони ижро этиш инспекцияси томонидан касбини ўзгартириши ҳам мумкин, у пул тўланадиган жамоат ишларига ҳам жалб қилиниши мумкин.

Жиноят-ижроия қонунчилиги маҳкумнинг иш жойи ва яшаш жойи ўзгарганида кўпи билан ўн кун ичида жазони ижро этиш инспекциясига бу ҳақда хабар бериши зарур.

Ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган маҳкумларга ҳам меҳнат таътили берилиши мумкин, лекин меҳнат таътили бериш маъмуриятнинг жазони ижро этиш инспекциясининг розилиги билан берилади. Бошқа хилдаги таътиллار умумий асосларда берилаверади.

Ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахсларнинг жазони ўташ вақтлари ҳам иш стажига қўшилади.

Ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган маҳкумларнинг ҳам шахсий карточкалари олиб борилади. Бу карточкалари маҳкумнинг доимий интизомини кўрсатиб бериш имкониятини беради. Унда маҳкумга берилган интизомий ёки рағбатлантирувчи чоралар ҳар доим киритиб борилади ва маҳкумни муддатидан аввал жазодан озод қилиш жараёнида катта аҳамиятга эга бўлади. Ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинганлар жазонинг камида ярмини ўтаб бўлганидан сўнг (ЖКнинг 73-моддаси 2-қисм, а банди) муддатидан аввал жазодан озод этилиши мумкин.

Қонунга биноан маҳкумни муддатидан аввал жазодан озод қилишда маҳкум ахлоқан тузалиш, меҳнатга ҳалол муносабатда бўлиш, тартиб-интизомга доим риоя қилиб келганлиги каби ҳолатлар аҳамиятга эга бўлади. Маҳкумнинг ишини суд кўриб чиқиб, муддатидан аввал жазодан озод қилиш ҳақида ҳарор чиқарган кундан маҳкум ахлоқ тузатиш ишлари жазосидан озод қилинган деб ҳисобланади. Агар маҳкумни муддатидан аввал жазодан озод қилиш мумкин эмас деб ҳисобланса, у ҳолда яна муддатидан аввал жазодан озод қилиш учун олти ой ўтиши лозим.

Ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган маҳкумларнинг жазо талабларини бажармаслик, меҳнатдан бўйин товлаш, турли хилдаги ҳуқуқбузарликларга йўл қўйиши ҳам турли хил оқибатларни келтириб чиқаради. Жумладан, маҳкумнинг шахсий карточкасига тайинланган интизомий жазоларни киритиб қўйиш, муддатидан аввал жазодан озод қилишга тавсия қилмаслик ва ҳатто ахлоқ тузатиш ишлари жазосини бошқа оғирроқ жазо билан алмаштирилишига ҳам сабаб бўлиши мумкин. ЖКнинг 46-моддасининг 4-қисмига биноан, ахлоқ тузатиш ишлари жазосини ўташдан бўйин товлаш деб ҳисоблаш учун жазонинг ўндан бир қисмидан кўпроқ вақтда жазони ўташдан бўйин товланган бўлса, вақт жазонинг ўталган қисмига қўшиб ҳисобланмайди. Жазони ўташдан бўйин товлаш оқибатлари маҳкумга тушунтирилиши лозим. Маҳкумнинг бундай ҳаракатлари ёзма равишда огоҳлантириш ва уни тартибга чақириш ҳаракатларидан кейин такрорланса ёки давом эттирилса, шунда маҳкумни ахлоқ тузатиш ишлари жазосидан бўйин товланган деб ҳисобланиши мумкин. Маҳкум ўзбошимчалик билан ишга чиқмай, яшаш жойидан ҳам яширинса, у ҳолда жазони ўташдан ашаддий бўйин товлаш деб қидирув эълон қилинади ва жазони озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан алмаштирилишига сабаб бўлиши мумкин.

III БОБ. ҚАМОҚ ТАРИҚАСИДАГИ ЖАЗОНИ ИЖРО ЭТИШ АСОСЛАРИ ВА ТАРТИБИ

1-§. Қамоқ тариқасидаги жазонинг ижтимоий-ҳуқуқий моҳияти

Қамоқ жазосини қонунчиликка киритиш фикри жиноят ҳуқуқи назариясида янгилик эмас. Бундай фикр илгаридан, бевосита содир қилинадиган ижтимоий хавфли қилмишларнинг жазосини белгилаш мақсадида маъмурий қамоқ тарзида жазолаш фикри мавжуд эди. Бундай жазодан мақсад энгил жиноий ёки оғир маъмурий қилмишларни жазосини назарда тутишдан иборат эди. Бундай жазо қисқа муддатли озодликни чеклашни мақсад қилинган эди. Лекин янги жиноят қонунчилиги қабул қилинганда энгил жиноий қилмиш тушунчаси назарга олинмади, лекин қамоқ жазоси жиноят қонунчилигидан ўрин олди. Жиноят қонунчилигига киритилишида қонуншунос озодлик ҳуқуқини чегаралашнинг альтернатив турларини назарда тутишни мақсад қилади. Бу жазо озодликдан маҳрум қилиш жазосидан энгилроқ жазолашни мақсад қилади. Бу жазонинг ижтимоий-ҳуқуқий хусусияти ҳам айнан қисқа муддат ичида маҳкум ўзининг ижтимоий хавфли қилмишини тушуниб етиши ва англашини назарда тутади. Шунинг учун ҳам қисқа муддатни назарда тутганлиги учун ҳам шу муддат мобайнида маҳкумни оғир шароитда сақлаш назарда тутилган. Қонуншунос бу жазонинг моҳиятини, оғир шароитда шахс ўз қилмишини тушуниб етиши лозимлигини назарда тутади. Қамоқ жазосини ўташ шароитларини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил 25 апрелдаги «Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-ижроия кодексини амалга киритиш тартиби тўғрисида»ги қарорида қамоқ уйлари ҳақида фикр юритилади. Жумладан, қамоқ жазосининг таъминланиши учун бундай уйлар ташкил қилингунга қадар тергов ҳибсхоналари ва турмада сақлаш, тергов ҳибсхоналари ва турма қамоғида алоҳида қамоқ жазосига ҳукм қилинганлар учун қамоқ жазосининг ҳуқуқий ҳолатлари таъминланиши таъкидланади. Бундан хулоса қилиб, қамоқ жазосига ҳукм қилинганлар қамоқ уйларида сақланиши учун махсус жойлар ташкил қилинади. Бундай жойлар вилоятларда, Қорақалпоғистон Республикасида, Тошкент шаҳрида ташкил этилиши лозим бўлади. Бу масалага, албатта, катта маблағ талаб этилади, шунинг учун ҳам бу масаланинг муддати белгиланмаган.

Қамоқ жазосининг қонунга киритилиши маҳкумларни озодликдан маҳрум қилмай, энгилроқ жазолар билан жазолаш имконини янада кенгайтиради. Жиноят ҳуқуқи назариясида маҳкумларни ахлоқ тузатиш муаммоларини энгилроқ жазолар билан ҳам амалга ошириш мумкин, деган хулосалар келтирилади. Бу масалани ҳал қилишда, айниқса, жарима, ахлоқ тузатиш ишлари каби жазоларнинг аҳамияти катта. Бу борада гарчад қамоқ жазосида ахлоқ тузатиш чоралари

қўлланилмаса ҳам, қисқа муддатга маҳқумни жамиятдан ажратиб қўйиш маҳқумни ахлоқан тузалишига катта ёрдам бера олади. Қамоқ жазоси жиноят қонунчилигида содир этилган жиноятлар учун жазо тайинлашда кенг қўлланишлиги назарда тутилган. Жумладан, аксарият ҳолларда *жарима*, ахлоқ тузатиш ишлари ва озодликдан маҳрум қилиш жазолари билан биргаликда, альтернатив жазо тариқасида учрайди. Шунингдек, асосан, ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва оғир бўлмаган жиноятлар учун назарда тутилганлигини кўриш мумкин.

Қамоқ тариқасидаги жазо ЖКнинг 48-моддасида назарда тутилган. Унда таъкидланишига кўра, бир ойдан олти ойгача муддатга тайинланиб, шахсни жамиятдан батамом ажратилган ҳолда сақланишлиги таъкидланади. Вояга етмаган, лекин ўн олти ёшга тўлганлар учун бир ойдан уч ойгача белгиланиши назарда тутилган. Лекин жарима жазоси қамоқ жазоси билан алмаштирилганда, бир ойдан кам бўлган муддатга алмаштирилиши ҳам мумкин.

Жиноят қонунда қонуншунос фақат жарима жазосини қамоқ жазоси билан алмаштирилишини назарда тутган. Ахлоқ тузатиш ишлари жазосини эса тўғридан-тўғри озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан алмаштирилиши қонунлаштирилган. Лекин ахлоқ тузатиш ишлари жазосидан оғирроқ жазо бўлган қамоқ жазоси билан алмаштирилиши белгиланмаган. Агар қонунга, ахлоқ тузатиш ишлари жазосини ўташдан бош торгганда қамоқ жазоси ёки озодликдан маҳрум қилиш жазолари билан алмаштирилиши мумкинлиги киритилса, ахлоқ тузатиш ишлари жазосини ҳатто ўн беш кунини ҳам қамоқ жазоси билан алмаштириш имконияти бўлар эди. Бундан ташқари, озодликдан маҳрум қилиш жазоси камида олти ойга берилиши мумкин. Ахлоқ тузатиш ишларининг олти ойдан кам бўлган муддатини қамоқ жазоси билан алмаштирилиши мақсадга мувофиқ бўлар эди. Бундай тажриба МДХ давлатларида мавжуд. Масалан, Россия Федерацияси Жиноят кодексининг 50-моддаси 3-қисмига мувофиқ суд ахлоқ тузатиш ишлари жазосини озодликни чеклаш, қамоқ ва озодликдан маҳрум қилиш жазолари билан алмаштириш мумкинлигини белгилайди. Лекин у қонунда ахлоқ тузатиш ишлари жазосининг икки кунни қамоқнинг бир кунига, уч кунни озодликдан маҳрум қилишнинг бир кунига нисбатан қилиб белгиланган.

Қамоқ жазосига жўнатиш тартиби ва бажарилиши Ички ишлар вазирлиги томонидан амалга оширилади.

2-§. Қамоқ жазосини ижро этиш

Қамоқ жазосини ижро этиш тартиби Жиноят ижроия қонунчилиги билан белгиланади. ЖКнинг III бўлими айнан қамоқ жазосини ижро этиш тартиб-қоидаларига бағишланган. Одатда, қамоқ жазоси маҳқумнинг яшаш жойида ташкил этилган махсус қамоқ уйларида ўталади. Бу ҳақда қонунда (ЖКнинг 33-моддаси) жазони ҳукм чиқарилган жойдаги махсус қамоқ уйларида ўтайдилар, дейилади.

Суд ишлари, одатда, маҳкумнинг яшаш жойидаги судлар томонидан кўрилади. Агар маҳкум чет элдан келган ёки бошқа жойларга борганда содир этилган жиноятлар бўлса, у ҳолда шу ҳудуддаги қамоқ уйларида жазони ўташи учун қолдирилиши мумкин. Қамоқ уйлари шундай ташкил қилиниши керакки, бу жойларда сақланаётган маҳкумлар жамиятдан батамом ажратилган ҳолда сақланиши белгиланганлиги учун ҳам уларнинг аҳолига ёки яшаш уйларига зарари тегиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам маҳкумни ўзи яшайдиган ҳудуддан бошқа жойларга олиб бориб, қамоқ жазосини ўтатиришнинг ҳолати ҳам йўқ. Шунингдек, маҳкум қисқа муддатларга (бир ойдан олти ойгача) ҳукм қилинади. Айнан қисқа муддатларга ҳукм қилинган маҳкумларни яна тегишлича харажатлар билан бошқа жойларга жўнатиб юбориш ҳам шарт эмас. Бундан ташқари, қамоқ уйлари камера типидagi хоналардан иборат ҳолда ташкил этилади. Бу хоналарни маҳкумларнинг таснифланишига қараб, бир-биридан ажратиш имконияти ҳам мавжуд. Демак, шундай экан маҳкумларни бошқа жойларга жўнатишнинг ҳам зарурати бўлмайди.

Лекин бир ҳудуддаги қамоқ уйларида ЖИКнинг 57-моддаси 2-қисмига биноан, маҳкумлар сони кўпайиб кетса, янги маҳкумларни шу ҳудудга яқин бўлган бошқа қамоқ уйларига жўнатиш мумкин бўлади.

Қамоқ уйлари камера типидagi хоналардан иборат ҳолда ташкил қилиниб, хоналарда қамоқнинг хусусиятларига ва таркибий ҳолатларига мос келадиган шароитларга мослаштирилган бўлиши лозим. Ҳозирги кунда тергов изоляторлари турма қамоғининг айрим хоналари шундай жойларга ажратилган қамоқ уйлари ҳам маҳкумни жамиятдан бутунлай ажратилган ҳолда сақлаш учун махсус ҳимояланган бўлиши талаб этилади. Жумладан, бундай манзиллардан қочиш имкониятларини олдини олувчи воситалар билан жиҳозланганлиги билан ажралиб туриши лозим. Камераларнинг катталиги жиҳатидан икки-тўрт кишига ёки умумий камера типларига мослаштирилиши лозим. Камера хоналарида маҳкумларнинг барча эҳтиёжлари учун шароит яратилиши лозим бўлади.

ЖИКнинг 33-моддаси 2-қисмига биноан, маҳкум қамоқ жазосини бутун муддатини, одатда битта қамоқ уйида ўтайди. Маҳкумларни бир қамоқ уйидан бошқасига ўтказишга рухсат этилмайди. Лекин айрим ҳолларда, масалан маҳкумнинг хавфсизлигини таъминлаш учун, оғир касалликка учраганида ёки жазони ўташни давом эттириш учун имконият бермайдиган бошқа фавқулодда ҳолатларда маҳкумни бошқа қамоқ уйларига ўтказиш мумкин. Касаллиги туфайли бошқа қамоқ уйига ўтказиш учун бу қамоқ уйида маҳкумнинг касаллигини даволаш имконияти ёки шароити мавжуд бўлмаганидагина рухсат этилади. Одатда, ҳар бир қамоқ уйларида махсус шифокорлари бўлишлиги талаб қилинади.

Маҳкумнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида бошқа қамоқ уйига кўчирилиши учун маҳкумнинг ҳам розилиги олиниши лозим бўлади. Шунингдек, маҳкумга унинг ҳаёти хавф остида қолганлиги ҳақидаги мурожаатномаси ҳам маъмурият маҳкумни бошқа қамоқ уйига кўчириши учун асос бўла олади. Бундай мурожаатни маъмурият асослилигини кўриб чиқиб, ўтказиш лозим деган хулосага келса, вилоят ёки шаҳар ички ишлар бошқармасига хабар қилинади, ўз навбатида вилоят ёки шаҳар ички ишлар бошқармаси Ички ишлар вазирлигига хабар қилади. Ички ишлар вазирлигининг рухсати билан маҳкум бошқа қамоқ уйларига кўчирилади. Бундай рухсат билан вилоят ёки шаҳар ички ишлар бошқармаси маҳкумни этап қилиш наряди орқали бошқа қамоқ уйига кўчирилади.

Маҳкумларни бошқа қамоқ уйларига кўчиришнинг бошқа факултета ҳолатлари бўлиб, қамоқ уйини сув босиши, ёнғин содир бўлиши, ер қимирлаши натижасида авария ҳолатининг келиб чиқиши, оммавий тартибсизликларнинг келиб чиқиши ва ҳоказо ҳолатлар бўлиши мумкин.

Маҳкумларни камераларга тақсимлаш масаласи ҳам уларни таснифлаш принциплари асосида амалга оширилади. Одатда, қамоқ жазосига ҳукм қилинган аёллар эркаклардан ажратиб сақланади. Вояга етмаганлар вояга етганлардан ажратиб сақланади. Илгари қамоқ ёки озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиққанлар ҳам алоҳида сақланади. Бундан ташқари, илгари ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларида ишлаган шахслар ҳам иложи борича ажратиб сақланиши лозим бўлади. Маҳкумларни бундай таснифланган ҳолда сақлашнинг қандай аҳамияти мавжуд. Маҳкумларни бундай ажратиб сақлаш, аввало хавфсизликни таъминлаш учун, шунингдек камерадагиларнинг бир-бирига салбий таъсири бўлмаслиги учун, шунингдек маҳкумларнинг онги, дунёқарashi, билими ва ҳоказоларнинг мос келишлиги ҳам лозим бўлади.

Маҳкумларни қамоқ жойларида сақлаш талаблари оғирлиги билан характерланади. Жазонинг моҳияти, мақсади маҳкумни оғир шароитларда сақлаш орқали уларни тарбиялашга эришишдир.

Қамоқ жойларидаги шароит озодликдан маҳрум қилиш жазосининг турма қамоғи камерасидаги кўринишдаги шароитлар билан мос келади. Бундай шароитга тушиб қолган, биринчи марта жиноят содир қилиб жазоланаётган шахсларнинг руҳиятига қаттиқ таъсир қилиши мумкин. Натижада тезроқ бу жойлардан қутилиш ва тўғри йўлга кириш истаги пайдо бўлиши мумкин. Турма қамоғида маҳкумларга бериладиган имтиёзлар ҳам шунга тўғри келиб қолади. Жумладан, қамоқ жазосига ҳукм қилинганлар ҳам, турмадаги шахслар ҳам бир кунда бир марта очиқ ҳавода сайрга олиб чиқилиши мумкин. Шунингдек, қамоқ жазосига ҳукм қилинганлар, умумий тарзда яқин қариндошлари билан учрашувга, телефон орқали сўзлашувга, посилкалар олишга, озиқ-овқатлар сотиб олишга рухсат этилмайди. Турма қамоғида бир йил ичида бир марта қисқа муддатли

учрашув, бир марта телефон орқали сўзлашув, иккита бандерол олиш ҳуқуқи берилиши мумкин. Бундан ташқари, турма қамоғидагиларга ҳар ойда энг кам ойлик иш ҳақининг ўттиз фоизигача бўлган қий-матда озик-овқат маҳсулотлари ва энг зарур нарсалар харид қилиш-ларига рухсат берилиши мумкин. Қамоқ жазосини ўтаётган фақатги-на беморга, даволанишга ва кучли овқатга муҳтожларгагина, махсус тиббий ҳулоса асосида, уларнинг шахсий ҳисоб варағидаги маблағ-дан озик-овқат харид қилишларига рухсат берилиши мумкин. Шун-да ҳам ҳар ойда энг кам ойлик иш ҳақининг ўттиз фоизигача рухсат берилади. Қамоқ жазосига ҳукм қилинганларнинг вояга ет-маганларига ҳар ойда бир марта, қисқа муддатли учрашувга рухсат берилиши мумкин. Қамоқ жазосини ўтаётганларга алоҳида ҳолларда, жумладан, оғир касалликка учраганда, оғир операция қилиш зарурати бўлганда, қариндошлари вафот этганида, ер қимирлаш натижасида оғир ҳолатлар келиб чиққанида, яқин қариндошлардан бирининг ҳақи-қий ҳарбий хизматга қақирилганида, чет давлатга узоқ муддатга кета-ётганда ва ҳоказо ҳолатларда телефон орқали сўзлашувга рухсат бери-лиши мумкин. Бундай вақтларда телефон орқали сўзлашув ҳам қамоқ уйи ходимининг назорати остида ва махсус телефон тармоғи мавжуд бўлганидагина йўл қўйилиши мумкин. Қамоқ уйидан ташқарида те-лефон орқали сўзлашишларга рухсат берилмайди. Телефон орқали сўзлашувлар маҳкумнинг ҳисоб рақамидаги маблағи ҳисобига рухсат берилиши мумкин. Телефон орқали сўзлашув қоидалари ИИВ томо-нидан белгиланади. Телефон орқали сўзлашувга узоғи билан 15 ми-нутга рухсат берилиши мумкин. Телефонда сўзлашаётганда уришиш, сўкиш ёки маъмурият тушунмайдиган безорилик сўзларида сўзлаш мумкин эмас, акс ҳолда назоратчи суҳбатни узиб қўйишиш мумкин.

Қамоқ жазосига ҳукм қилинганларга тарбиявий чоралар Жиноят-ижроия қонунчилиги принциплари асосида қўлланилади. Бу ҳам қа-моқ уйи хоналарига мослаштирилиши лозим. Лекин маҳкумларнинг илтимосига кўра, уларга бадий китоблар, матбуот янгиликлари, жа-миятда бўлаётган янгиликлардан танишиш имкониятлари яратили-ши мумкин. Маҳкумларни ўрта ёки касб-ҳунар маълумотлари олиш-лари йўлга қўйилмайди. Бунинг сабаби, аввало, қамоқ жазосининг моҳияти ва шунингдек, қисқа муддатларни назарда тутганлиги учун ҳам бу масалага зарурат бўлмайди. Лекин маҳкумларга бўш вақтлари кўп бўлганлиги учун ҳам мустақил равишда билимларини оши-ришга, касб-ҳунар ўрганишга қаршилик қилинмайди.

Маҳкумлар қамоқ жазосида мажбурий меҳнатга жалб қилинмай-дилар. Улардан фақат қамоқ уйининг тозалиги ёки хўжалик ишла-рини амалга оширишдагина фойдаланиш мумкин. Лекин бундай иш-ларга ҳам маҳкумлар навбатма-навбат жалб қилинадилар. Маъмурият бундай ишларга ҳақ тўламайди. Маҳкумлар ўз камераларини ҳар доим ўзлари тозалашлари шарт бўлади.

Қамоқ жазосига ҳукм қилинган маҳкумларга ҳам бир қатор раф-батлантириш ва интизомий чоралар қўлланилади. Маҳкумларга раф-

батлантириш чоралари қўллашга маҳқумнинг ижобий хулқи асос бўлади. ЖИКнинг 44-моддасида бундай чораларнинг турлари санаб ўтилган, лекин қандай ҳолатларда қўлланишлиги белгиланмаган. Маъмурият бу масалани маҳқумнинг бевосита ижобий ёки салбий хулқини инобатга олган ҳолда ҳал қилади. Жумладан, маҳқумга ижобий хулқи учун ташуқкур эълон қилиш, илгариги интизомий жазони муддатидан олдин олиб ташлаш, ҳар кунги сайр вақтини бир соатга қўпайтириш каби рағбатлантириш чораларини қўллаши мумкин. Бу чоралардан фақат ташақкур эълон қилиш ҳам оғзаки ёки ёзма равишда бўлиши мумкин. Қолган чоралар эса фақат ёзма равишда амалга оширилади. Оғзаки равишда ташақкур ҳам бошқа рағбатлантириш чораларидек маҳқумнинг шахсий хулқ-атвор дафтарига киритилади.

Маҳқумларнинг ёмон хулқига нисбатан кўриладиган чоралар унинг ички тартиб-қоидага бўйсунмаслиги натижасида қўлланилади. Маҳқумларга нисбатан огоҳлантириш, ҳайфсан эълон қилиш ўн суткагача, аёллар ва вояга етмаганларни эса етти суткагача қарцер хоналарига киритиб қўйиш, кунлик сайрнинг рағбатлантириш тарикасидаги қўпайтирилган муддатини бекор қилиш каби интизомий чоралар қўлланилади. Интизомий чора қўлланилган маҳқумларга уларни муддатидан аввал жазодан озод қилишга, рағбатлантирувчи воситаларни қўллашга тўсқинлик қилади ва кейинги интизомий чора қўлланишида ҳам таъсири бўлади. Қарцер хоналарига киритиб қўйилган маҳқумларга овқат камайтирилган ҳолда берилади. Интизомий чоралар ҳам вақти билан олиб ташланиши мумкин. Интизомий чора олиб ташланган маҳқумлар жазоланмаган деб ҳисобланади.

Қамоқ жазоси ўтаётган маҳқумларга турма қамоғи қоидалари жорий қилинади. Моддий таъминот ва маиший аҳвол ҳам айнан турма қамоғи шароити асосида ташкил этилади. Вояга етмаганлар қамоғида эса тарбия колонияларининг талаблари жорий қилинади. Камера хоналарда ётиш қаравоти, овқатланиш столи, ҳожатхонаси, ичимлик суви, радио билан таъминланган бўлиши керак. Қиш мавсумида хонанинг ҳарорати 18—20° дан пасайиб кетмаслиги учун иситиш воситалари билан таъминланган бўлиши керак. Маҳқум мавсумга қараб кийим-бош, пойабзал билан таъминланади. Бир кунда уч маҳал овқат билан таъминланади.

Маҳқумларни кундуз кунлари очик ҳавога олиб чиқишга йўл қўйилади. Вояга етганларга кунига бир соатгача, вояга етмаганлар, хомиладор ва ёш болалик аёлларга бир ярим соатгача очик ҳавода сайр қилишга рухсат берилади. Бунинг учун қамоқ уйларида махсус жойлар ташкил қилиниши лозим.

Вояга етмаган маҳқумларга учрашувга рухсат этилади. Улар ҳар ойда бир марта яқин қариндошлари билан уч соатгача қисқа муддатли учрашувга рухсат этилиши мумкин. Маҳқумларга қамоқ уйларида чекланмаган миқдорда хат олишлари ва хат жўнатишларига рухсат этилади. Лекин хатлари цензурадан ўтказилиши лозим.

Қамоқ жазосидан озод қилиш умумий асосларда амалга оширилади.

IV БОБ. ОЗОДЛИҚДАН МАҲРУМ ҚИЛИШ ЖАЗОСИНИ ИЖРО ЭТИШ АСОСЛАРИ ВА ТАРТИБИ

1-§. Озодликдан маҳрум қилиш жазоси тушунчаси, белгилари ва аҳамияти

Озодликдан маҳрум қилиш жазоси суд томонидан шахснинг содир этилган ижтимоий хавfli ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги учун айбли деб топилганида, олти ойдан йигирма йилгача тайинланиши мумкин. Озодликдан маҳрум қилиш фақат қонунда назарда тутилган ҳоллардагина асосий жазо тариқасида тайинланиши мумкин. Бу жазонинг ижро этилишининг ҳуқуқий ҳолатларини Жиноят-ижроия кодекси нормалари билан тартибга солинади. Озодликдан маҳрум қилиш шахсни суд ҳукмида белгиланган жойларга мажбуран сақлаш учун юборилишида ифодаланади.

Озодликдан маҳрум қилиш жазоси содир этилган қилмиш учун қўлланиладиган давлат қораловини ифода этиб, шахснинг озодлик ҳуқуқини маълум даражада чекланишини ифода этади. Озодликдан маҳрум қилиш жазосининг энг муҳим белгиси бу шахсни жамиятдан ажратилган ҳолда сақлашдир. Маҳкумни озодликдан маҳрум қилганда, жамиятдан ажратилган ҳолда сақланар экан, унга нисбатан озод шахслардан фарқли равишда қонунга биноан, ўзгача ҳаёт кечирish қоидаларига мажбур этилади, бундай мажбурлов чораларига биноан улар озод шахслардан фарқланади. Маҳкумни озодликдан маҳрум қилинганда унга қўлланиладиган мажбурлов чораларининг хусусиятларига кўра маҳкумга бўлган давлат сиёсати, жамият сиёсати ўз ифодасини топади. Маҳкумнинг яшаш шароити қанчалик оғирлашиб борса, давлат ёки жамиятнинг бундай шахсларга ёки у содир қилган жиноятларга нисбатан муносабатнинг ёмонлигидан далолат беради.

Ҳар қандай жазоларга нисбатан бўлганидек, озодликдан маҳрум қилишда ҳам ўзига хос бўлган бир қанча хусусиятлар мужассамлашади. **Давлат сиёсати** бўйича озодликдан маҳрум қилиш давлат мажбурлови ҳисобланиб, жамиятни жиноятчилардан халос этиш учун қўлланилади. Лекин жамият жиноятчини ўз сафидан чиқармайди ва шу ўринда бундай шахсларни, агар тузалиш йўлига ўтган тақдирда, ҳалол шахслар қаторига қўшишга ҳам тайёр туради. **Юридик хусусияти** бўйича қоралаш суднинг қонунда белгиланган бир қатор ҳуқуқий чеклашларидан иборат бўлиб, бундай чеклашлар озодликдан маҳрум қилишнинг хусусиятига қараб бир-биридан фарқланиши ҳам мумкин. Ҳуқуқий чеклашлар, айниқса, озодликдан маҳрум қилиш жазосида ўзига хос кенг бўлиши мумкин ва нафақат шахснинг янги жиноят содир этишининг олдини олиш ва ҳатто маҳкумга жиддий таъсир этувчи хусусиятларига ҳам эга бўла олади. **Руҳий жиҳатдан** қоралаш маҳкумнинг ички ҳиссиётларига нисбатан таъсир этиб, ҳатто

махкумнинг хиссиёти бўйича жафо чекиш хусусиятларига ҳам сабаб бўлиши мумкин.

Қоралашнинг ижтимоий жиҳатдан тааллуқлилиги жазонинг қонунда белгиланган мақсадларини ифодалайди ва турли хил хусусиятларга эга бўлади. Жазонинг мақсадлари Озодликдан маҳрум қилишга ҳам тааллуқли ҳисобланиб, у ижтимоий-тарбиявий моҳиятга эга бўлиб, маҳкумни ахлоқан тузатишга қаратилади. Шунингдек, бу бевосита ҳуқуқий—олдини олиш хусусиятида ҳам ифодаланади. Бу мақсад жиноятчининг янги жиноят содир этишининг махсус оғоҳлантирувчи, олдини олувчи хусусият ҳам ҳисобланади; умумий оғоҳлантирувчи—бошқа шахсларнинг жиноят содир этганларида шундай жазоланиш хавфи билан оғоҳлантирувчи хусусиятга ҳам қаратилади; жиноятчиликка барҳам бериш мақсад қилинади.

Таъкидлаб ўтилган мақсадлар ижтимоий-тарбиявий ёки ҳуқуқий оғоҳлантирувчи хусусиятларда бўлганидан қатъи назар уларга жазонинг қоралаш йўли билан эришилади. Жазонинг қоралаш хусусияти узлуксиз хусусиятларни мужассамлаштиради. Жумладан, ҳуқуқни чеклаш, бу маҳкумга маълум даражада кулфат ва ҳатто фожиали жафоларни келтириб чиқаради, бунинг таҳдиди натижасида маҳкумни ва бошқаларни ҳам жазоланишидан қўрқиш ва натижада жиноят содир этишдан сақланишга ундайди. Лекин жазонинг оғоҳлантириш руҳий механизмини чуқур ўрганишни тақозо этади, бу ўрганиш қўлланиладиган жазонинг илгари жиноят содир этганлар учун ҳам ёки жиноят қонунини биринчи бор бузган шахслар учун ҳам таъсир кучини аниқлаш лозим.

Жазонинг жумладан, озодликдан маҳрум қилиш жазосининг самарадорлигини, одатда илгари шу жазо билан жазоланганларнинг яна янги жиноят содир этишликлари билан аниқланади. Маҳкумнинг оғир қисмати бошқа шахсларни жиноят содир этишликларининг олдини олиши, уларни оғоҳлантира олиши жазонинг самарадорлигини белгилаб беради.

Жазонинг самарадорлигини шунингдек, ижро этиш муассасаларидаги ички ҳолатларни ҳам аниқлаш имконини яратади. Лекин, бу жойлардаги ички тартиб ҳолатлари бу муассасаларнинг шароитини белгиловчи қонунга ҳам боғлиқ. Жазонинг самарадорлиги рецидив жиноятчиликнинг умумий ҳолатига ҳам боғлиқ. Рецидив жиноятчиликнинг кўпайиб бориши жазонинг самарасизлигидан далолат беради. Рецидив жиноятчилик камайиб бориши эса жазонинг самарадорлигини ошганлигидан далолат беради. Лекин рецидив жиноятчиликни фақат жазонинг аҳамияти билан боғлаш ҳам тўғри эмас, рецидив жиноятчилик ҳам умумий жиноятчиликнинг бир қисми ҳисобланади ва жиноятчиликнинг умумий сабабларига ҳам боғлиқдир. Масалан, умумий ҳулосаларга асосан рецидив жиноятчиликларнинг аксариятлари ўзларининг дастлабки жиноятларини вояга етмаган ёшларида содир этганликлари кўп учрайди. Шунингдек, аксарият гаразгўйлик билан содир этиладиган жиноятларда ҳам рецидивлик

хусусияти юқори бўлишлиги кузатилади. Бундай шахсларда жиноятчиликнинг кейингиларининг содир бўлишлигида ҳам дастлабкисидаги сабабларда содир этилганлиги аниқланади.

Рецидив жиноятчиликнинг алоҳида ўзига хос хусусиятлари ҳам мавжуд, бу хусусиятлардан бири жазони ижро этиш муассасаларидаги шароит ҳам бўлиши мумкин. Лекин бу сабаб рецидив жиноятчиликнинг сабабларидан биригина бўлиши мумкин.

Шунинг билан бирга, озодликдан маҳрум қилиш жазосининг имкониятларини ошириб юбориш ҳам тўғри бўлмайди, негаки у ёки бу жиноят содир бўлиши билан озодликдан маҳрум қилиш жазосига муржаат қилишга сабаб бўлади.

Бу жазонинг таъсир кучи, салбий хусусиятлари етарлича ўрганиб чиқилмасдан озодликдан маҳрум қилиш жазосини қўлланиши ҳам тўғри бўлмайди. Бу жазонинг самарадорлигининг паст кўрсаткичдалиги бир қатор ижтимоий ва иқтисодий сабаблардан эканлиги маълум. Шахс жиноят содир этиш вақтида жазоланишдан қўрқишга нисбатан фойда олиш мақсади устунроқ туриши ҳолатлари жиноят содир этилишига сабаб бўлганлиги кузатилади. Ёки бошқача айтганда, шахс жиноят содир этиш вақтида жазоланмай қолишлиги тушунчаси кўпроқ ҳал қилувчи роль ўйнайди. Бундай жиноятчи ўзини аксарият ҳолларда тасодифан маълум шароитларга кўра ёки ўзининг лаёқатсизлиги сабабли қўлга тушганман, деб ҳисоблайди ва ачинарлиси шундаки, кейинги сафар бундай лаёқатсизликка йўл қўймайман, деб ҳисоблаши ҳам учраб туради ва шундай ҳолатлар рецидив жиноятчиликка сабаб бўлади. Айрим ҳолларда шахс жиноят содир қилиш вақтида мен тўғри қиляпман, ҳаёт ўзи шундай ёки бу замон талаби деган ҳолатлар ҳам кўп учрайди. Бундай ҳолларда маҳкумга таъсир этиш жиддий қийинчиликларга сабаб бўлади, маҳкумни нотўғри фикр юритаётганлигига ишонтириш ўта мушкул бўлади. Бундай ҳолларда маҳкум ўзини жазони ижро этиш муассасасининг маъмурияти ишончига кириши, ўзининг фикри ўзгарган қилиб кўрсатиш ҳоллари ҳам учрайди. Ҳамма шунга ўхшаш ҳолатлар жазонинг самарадорлигининг пасайиб кетишига сабаб бўлади.

Лекин жазо шахсга ижобий таъсир этганида ҳам унинг кейинги озодликка чиққан давридаги шарт-шароит, унинг атрофдаги муҳит ёки у ўзининг илгариги даврасига қўшилиб қолганлиги ҳолатларида шахсга салбий таъсир қилиш ҳолатлари юқорироқ ҳисобланади. Бундай таъсирнинг ҳам ўзига хос хусусиятлари мавжуд албатта. Жумладан, шахс жазоланиш даврида жазонинг кулфатларини қандай ҳис этганлиги, қилмишидан пушаймон бўлганлиги ёки умуман таъсир этмаганлиги бундай шароитларда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Бундай ҳолатларда шахснинг иродавий хусусиятлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Шахснинг иродаси қанчалик кучли бўлши унинг салбий дунёқарашининг ўзгаришига шунча таъсир этиши мумкин.

Шунинг учун жазодан озод этилганларнинг ахлоқий хусусиятларига таъсир этувчи ҳолатларни қуйидагиларга бўлиш мумкин: а) жазонинг ва жазони ижро этиш муассасаларининг ахлоққа таъсири; б) озод этилган маҳкумларнинг кейинги муҳити; в) шахснинг иродавий ёки ахлоқий хусусиятлари; г) вужудга келган ҳаётий хусу- сиятлар.

Юқоридаги таъкидланган хусусиятларнинг тўғри талқин қилиниши натижасида шахснинг кейинги ахлоқий хусусиятлари белгиланади. Бу хусусиятлар талқинининг салбий кўрсаткичлари маҳкумининг жазони ўтаб чиққанидан кейинги, ҳаётининг дастлабки уч йилнинг ўзида аниқланиши мумкин. Жазони ўтаб чиққанларнинг ярмидан кўпроқ қисми дастлабки уч йил ичида яна жиноят содир этиб, жазони ижро этиш жойларига қайтганларини ташкил этади. Бундай шахсларнинг аксариятлари дастлабки уч йилнинг иккинчи ёки учинчи йилида жиноят содир этганликлари кузатилади. Бундан хулоса қилиб, ўталган жазонинг таъсир кучи шахсга маълум муддатгача ижобий таъсир этиб келади.

Жазонинг, айниқса, озодликдан маҳрум қилиш жазосининг самарадорлигини талқин қилишда биз яна бир ҳолатга ҳам алоҳида аҳамият беришимиз лозим. Жумладан, илгари жазо ўтаб чиққан шахсларнинг аввалги ва кейин содир этган жиноятларини ўзаро таққослайдиган бўлсак, аксарият ҳолларда шахснинг кейинги содир этган жинояти аввалгисига нисбатан оғир ёки ўта оғир жиноятни ташкил этади. Бунинг аксинчаси бўлиб, кейинги содир этган жинояти аввалгисига нисбатан енгилроқ жиноятни ташкил этган ҳолатлар камданкам ҳолларда учрайди. Бундай ҳолларда енгилроқ жиноят содир этганлар ҳам, узоқ вақт мобайнида жамиятдан ажратилган ҳолда сақланганлиги сабабли, жамиятдаги ёки кундалик турмуш шароитидаги ўзгаришларни англамаган ҳолда, бундай ўзгаришларнинг бузилишига йўл қўювчи ҳуқуқбузарликларни содир этганликларини кузатиш мумкин. Масалан, безорилик, жамоат тартибини бузувчи бошқа ҳолатлар, ўғрилик ва ҳоказоларни содир этганликлари кузатилади.

Озодликдан маҳрум қилиш жазосининг ижобий ёки салбий самарадорлигини талқин қилиш натижасида маҳкумга таъсири юқори эмаслиги таъкидланади, лекин шахсни ахлоқдан тузатишни, фақат уларга нисбатан тушунтириш ишлари олиб бориш билангина амалга ошириб ҳам бўлмайди. Жамиятнинг хавфсизлигини таъминлаш, жамиятнинг жиноятчиликдан халос этиш учун ҳам бу жазони жазо тизимида ҳозирча сақлаб туриш зарур ҳисобланади. Шахснинг ижтимоий ҳолатларига путур етказган ёки ўта хавфли рецидивистларни очикда қолдириш ҳам тўғри бўлмайди. Бундай шахсларга фақат жамиятдан ажратилган ҳоллардагина ахлоқан тузатиш таъсир чораларини қўллаш мумкин. Жазони ижро этиш муассасаларида ҳам бундай шахсларни ахлоқан тузатиш учун алоҳида таъсир чораларидан ўта самарали фойдаланиш лозим. Фақат шундагина бундай шахсларга ахлоқан таъсир этиш мумкин бўлади.

Озодликдан маҳрум қилиш жазосининг самарадорлигини ошириш учун бу жазони, асосан, оғир ёки ўта оғир жиноят билан содир этганларгагина қўлланиши яхши самара бериши мумкин. Ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки оғир бўлмаган жиноятларга бошқа жазолар билан ҳам ахлоқан тузатиш чораларини қўллаш яхши самара бериши мумкин. Озодликдан маҳрум қилиш жазосини бошқа жазоларни қўллаш мумкин бўлмаган ҳоллардагина қўллаш мақсадга мувофиқ бўла олади. Бундан ташқари, озодликдан маҳрум қилиш жазосини қўллаш жараёнида ҳам жазони индивидуаллаштириш, яъни ҳар бир шахснинг шахсидан келиб чиққан ҳолда жазони қўллаш чораларини белгилаш лозим. Қонунга биноан (ЖКнинг 50- моддаси), озодликдан маҳрум қилиш жазоси қўлланган шахсларнинг ҳаммасининг ҳуқуқий ҳолати бир хилда бўлмайди. Жумладан, жазони ижро этиш муассасаларида турига қараб маҳкумлар ҳуқуқий ҳолатлари ҳам бир-биридан фарқ қилади. Суд бундай ҳуқуқий ҳолатларни ҳар бир жиноятнинг турига қараб, жиноятчининг шахсига қараб, жазони оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатларга қараб белгилашлари лозим. Қонунга биноан суд қонунда белгиланганидан ортиқ жазо бериши мумкин эмас, лекин қонунда белгиланганидан ҳам енгилроқ жазо тайинлашига йўл қўйилади (ЖКнинг 57- моддаси). Лекин суд амалиётида бундай қоида камдан-кам ҳолларда қўлланилади. Шахсни ахлоқан тузатиш мумкин бўлмаган ҳолларда, судлар бу қонуннинг имкониятидан ҳам тўғри фойдаланишлари жазонинг самарадорлигини янада оширилишига ёрдам бера олади. Жазо турини қанчалик тўғри танлаш, шунчалик маҳкумни ахлоқан тузатиш имкониятларини оширади. Ҳар бир маҳкумнинг жазо турига алоҳида-алоҳида эътибор бериш ва маҳкумларни таснифланган ҳолда, уларга ахлоқан таъсир чораларини қўллаш имкониятларини ҳам яратиш жазонинг самарадорлигини янада ошириш имкониятини яратади.

2-§. Озодликдан маҳрум қилинган маҳкумларни таснифлаш тушунчаси ва моҳияти

Озодликдан маҳрум қилинган маҳкумларнинг ахлоқан тузалишини тўғри белгилаш ва жазонинг самарадорлигини ошириш учун албатта, маҳкумларни тўғри таснифлаш лозим бўлади.

Маҳкумларни бир-бирига ўз хусусиятларига кўра яқин бўлган тоифага ажратган ҳолда таснифлаш, уларга нисбатан ахлоқий таъсир чораларини татбиқ қилиш ва уларни бир-бирига нисбатан салбий хусусиятларининг таъсир қилишлигининг олдини олиш мақсадида амалга оширилади. Айниқса, биринчи марта жиноят содир этганларнинг ёки ёшларнинг ахлоқан янада бузилиб кетишининг олдини олиш мақсадида маҳкумлар таснифланади.

Бундай таснифлашнинг ижобий хусусиятлари яна уларни ахлоқан тузатиш чораларини тўғри белгилаш мақсадида ҳам амалга оширилади.

Маҳкумларни таснифлаш ўз мақсадларига кўра кўп киррали ва турли хилда бўлиши мумкин. Маҳкумларни таснифлаш камида икки марта амалга оширилади. Биринчи таснифлашни суд жазо тайинлаш жараёнида, уларни қандай тартибли жазони ижро этиш муассаса турини белгиллаганда амалга оширилса, иккинчи таснифлаш маҳкумни колония маъмурияти томонидан қайси гуруҳга ажратганлигига қараб амалга оширилади. Бундан ташқари, маҳкум жазони ўташ жараёнида ҳам, унинг ҳуқуқий ҳолатининг ўзгарган вақтида ҳам таснифланиши мумкин. Маҳкумни қайси босқичда таснифланишидан қатъи назар доим унга нисбатан ЖКнинг 42- моддасида белгиланган жазонинг асосий мақсадига самарали эришиш мақсади қўйилади. Маҳкумни таснифлашда маҳкумларни гуруҳларга ажратиш мақсад қилинар экан, бу ўз номи билан маҳкумнинг ҳуқуқий ҳолатини белгилаш деб ҳам аталиши мумкин.

Маҳкумларни жазони ижро этиш муассасаларига тақсимлаш қонунан амалга оширилар экан, бу масала ЖКнинг 50- моддасида белгиланган тартибда, шунингдек ЖИКнинг бир қатор тегишли моддаларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

ЖКнинг 50- моддаси ва ЖИКнинг 58- моддаси талабларига биноан, маҳкумни энг аввало жинсига қараб ажратилади. Эркак жинсидаги маҳкумлар учун алоҳида жазони ижро этиш колониялари ва аёллар учун алоҳида жазони ижро этиш колониялари ташкил этилади. Маҳкумларни таснифлашнинг бу принципига доим риоя этилади, ҳатто маҳкумнинг ҳуқуқий ҳолатлари ўзгарган тақдирда ҳам бу вазият сақланиб қолади. Маҳкумларни бундай тамойил асосида ажратилган ҳолда сақлаш ҳар тарафлама мақсадга мувофиқ ҳисобланади, уларга нисбатан қўлланиладиган мажбурлов чораларини, уларга бериладиган имтиёзларни ва ҳуқуқларни тўғри амалга ошириш учун имконият яратади. Ўн саккиз ёшга етган маҳкумлар вояга етмаган маҳкумлардан ажратилган ҳолда сақланади. Вояга етмаганларга нисбатан алоҳида турдаги жазони ижро этиш колонияларининг ташкил этилиши, уларга нисбатан тарбиявий чораларнинг алоҳида турларини жорий этиш имкониятларини яратади. ЖКнинг 85- моддаси ва ЖИКнинг 45- моддасига биноан, вояга етмаган, озодликдан маҳрум қилинган маҳкумлар тарбия колонияларида сақланадилар. Озодликдан маҳрум қилиш жазосини ижро этиш жараёнида бу қоидага қатъий амал қилинади ва фақат суд ҳукмига қадар шахс тергов хибсхонасида сақланадиган ҳоллардагина бу қоидага риоя қилинмаслиги мумкин. Бу вақтда улар ҳали озодликдан маҳрум қилинган ҳисобланмайдилар.

Турли жинсдаги маҳкумларни бир-бирларидан ажратилган ҳолда сақлаш, шунингдек, турли хилдаги ахлоқий, гигиена ва бошқа ижтимоий қоидаларга риоя қилишни ҳам енгиллаштиради. Маҳкумни ёшига нисбатан ажратилган ҳолда сақлаш вояга етмаганларни катталарнинг, жиноятчилик соҳасида тажрибали маҳкумларнинг салбий таъсиридан сақлаш имкониятларини яратади.

Маҳкумларни таснифлаш, шунингдек, бир қатор рухий, дунёкараши, маълумоти, бошқа ҳилдаги назарий ва амалий тажрибаларни умумлаштирилган ҳолдаги хулосаларга асосан ҳам амалга оширилади. Бундай таснифлашда маҳкумнинг содир этган жиноятининг ижтимоий хавфлилики хусусияти, унинг шахси, илгари ҳам жиноят содир этганлиги, айб шакли каби ҳолатларига қараб ҳам маҳкумлар бир-биридан ажратилган ҳолда сақланади.

ЖКнинг 50- ва 85- моддаларига асосан, маҳкумни юқорида таъкидланган хусусиятларга кўра, қайси турдаги озодликдан маҳрум қилиш жазосини ижро этиш муассасасига юбориш масаласини белгилайди. Бу қонунларда ўрнатилган тартиб қатъий бўлиб, унда шахснинг содир этган жиноятининг ижтимоий хавфлилиги, унинг шахси, содир этган жиноятга нисбатан айб шакли каби ҳолатларга нисбатан ажратишлик белгиланган. Бу қонунга биноан, шунингдек, ўта хавфли рецидивистлар ва ўлим жазоси афв этилиб, озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан алмаштирилган шахслар ҳам алоҳида сақланиши белгиланган. Қонунга биноан, ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва эҳтиётсизликдан содир этилган унча оғир бўлмаган жинояти учун озодликдан маҳрум қилинганлар манзил колонияларида сақланишликлари белгиланган. Бундан ташқари, жазо колонияларининг умумий ва қаттиқ тартибли колонияларидан ўтказилган маҳкумлар ҳам манзил колонияларига юборилиши мумкин.

Жазони ижро этиш колонияларида маҳкумларни тартиб-қоидаларига қараб ҳам таснифланади. ЖКнинг 50- моддасининг 5 -қисмига биноан, манзил колониялар ҳамда умумий тартибли, қаттиқ тартибли колониялар мавжуд. Манзил колонияларда эҳтиётсизлик оқибатида унча оғир бўлмаган жиноят содир этганлар сақланади. Умумий тартибли колонияларда унча оғир бўлмаган жиноятларни содир этганлар ва биринчи марта оғир жинояти учун озодликдан маҳрум қилинган маҳкумлар сақланади.

Қаттиқ тартибли колонияларда ўта оғир жинояти учун ҳукм қилинган ёки илгари қасддан содир этилган жиноят учун озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиқиб, яна қасддан янги содир этилган жинояти учун ҳукм қилинган шахслар сақланиши мумкин.

Махсус тартибли колонияларда ўта хавфли рецидивистлар, ўлим жазоси афв этилиб, озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан алмаштирилган маҳкумлар сақланади.

Қонун айрим имтиёзларни ҳам назарда тутаяди, жумладан, жинсига қараб аёллар эркакларга нисбатан жиддий имтиёзлардан фойдаланишларини белгилаб берган. Жумладан, аёлларга нисбатан ўлим жазоси қўлланилмайди. Бундан ташқари, аёллар озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўташ жойларида ҳам эркаклардан фарқ қилади.

Аёлларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш жойларининг махсус тартибли тури қўлланилмайди. Уларни фақат умумий манзил колонияларда, тартибли ва қаттиқ тартибли озодликдан маҳрум қилиш жойларида сақлаш мумкинлиги белгиланган. Аёлларнинг ўта

оғир жиноят содир этганларида ёки ўта хавфли рецидивист деб топилганда, уларга нисбатан қаттиқ тартибли колонияларда сақлашлик белгиланган. Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят, эҳтиётсизлик оқибатида унча оғир бўлмаган жиноят содир этган аёллар озодликдан маҳрум қилинганларида манзил колонияларида сақланадилар. Қолган ҳолларда озодликдан маҳрум қилинган аёллар умумий тартибли колонияларда сақланадилар.

Озодликдан маҳрум қилинганларга нисбатан турма қамоғини татбиқ этиш мумкинлиги ҳам назарда тутилади. Турма қамоғини татбиқ этишлик ҳам маҳкумларни таснифлашнинг яна бир тури деб эътироф этилади. Жумладан, маҳкумларнинг ижтимоий хавфлилигини эътиборга олган ҳолда суд озодликдан маҳрум қилиш жазосининг муайян қисмини турма қамоғида ҳам белгилашга ҳақли ҳисобланади. Турма қамоғига озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўташлик учун юбориш қатъий эмас. Суд жиноятчининг шахси, унинг ижтимоий хавфлилиги ва ахлоқан тузатиш қийинлигини инобатга олган ҳолда, озодликдан маҳрум қилиш жазосининг маълум қисмигагина турма қамоғини қўллаши мумкин бўла олади. Турма қамоғига юбориш шартлари ҳам ЖКнинг 50- моддаси 7- қисмида белгилаб берилган. Жумладан, озодликдан маҳрум қилинган маҳкумларни турма қамоғига юбориш озодликдан маҳрум қилиш жазосининг фақат беш йилдан кўп бўлмаган қисмигагина татбиқ этилиши мумкин. Турма қамоғига ўта хавфли рецидивистлар, оғир ёки ўта оғир жинояти учун беш йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилинган маҳкумлар юборилиши мумкин. Турма қамоғига юбориш масаласини суд маҳкумга ҳукм чиқариш жараёнида белгилаб бериб, озодликдан маҳрум қилиш жазосининг фақат дастлабки қисмида ўташни белгилай олади.

Маҳкумларни таснифлашнинг кейинги босқичи озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўташ жойларининг кимларга мўлжалланганлиги ва уларни жойларга юборилишини ҳал қилиш жараёнини ҳал қилиш даврида амалга оширишдир. Бугунги кунда Ўзбекистонда озодликдан маҳрум қилиш жазосини ижро этиш учун мўлжалланган 49 та муассасалар мавжуд. Улардан 37 таси жазони ижро этиш ва тарбия колонияларини, 1 таси турма ва 11 таси тергов ҳибсхонасини ташкил этади. 37 та колониялардан 12 таси манзил колонияларни, 3 таси умумий тартибли, 12 таси қаттиқ тартибли, 1 таси махсус тартибли, 1 таси озодликдан маҳрум қилинган хотин-қизларни сақлаш учун мўлжалланган колонияларни, 1 таси суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идораларнинг маҳкум этилган собиқ ходимларини сақлаш учун мўлжалланган колонияларни, 2 таси сил касаллиги билан касалланган маҳкумларни сақлаш учун ташкил этилган колонияларни, 1 таси бошқа турдаги оғир касалларни даволаш учун мўлжалланган колонияни ва 2 таси вояга етмаганларни сақлаш учун мўлжалланган тарбия колонияларини ҳамда ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва оғир бўлмаган жиноятларни содир этганлар сақланиши учун мўлжал-

ланган манзил колониялари ва умумий ҳамда қаттиқ тартибли колонияларга ўтказилган маҳкумлар учун 12 манзил колониялари мавжуд.¹ Маҳкумларни бу муассасаларга тақсимлаш масаласи ҳам уларни таснифлашнинг тури бўлиб ҳисобланади.

Маҳкумларни бир-биридан ажратилган ҳолда сақлаш уларнинг турли хил хусусиятларига кўра ҳам ҳал этилади. Жумладан:

а) биринчи марта эҳтиётсизликдан жиноят содир этган маҳкумлар алоҳида ажратиладилар;

б) биринчи марта қасддан ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки оғир бўлмаган жиноятни содир этган маҳкумлар;

в) биринчи марта қасддан оғир жиноятни содир этган маҳкумлар;

г) биринчи марта қасддан ўта оғир жиноятни содир этган маҳкумлар алоҳида ажратилади;

д) илгари ҳам озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиққанлар алоҳида ажратиладилар;

е) алоҳида хавfli рецидивистлар ҳам алоҳида ҳолда сақланадилар;

ж) ўлим жазоси озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан алмаштирилганида улар ҳам алоҳида сақланади;

з) фуқаролиги бўлмаган ва чет эл фуқаролари ҳам озодликдан маҳрум қилинганда алоҳида, ажратилган ҳолда сақланишлари лозим. Лекин бундай шахслар кўпинча бошқа шахслар билан бирга сақланганликларини кўрсак ҳам, лекин уларнинг ҳуқуқий ҳолатлари ҳукмда белгиланган чеклашлардан кам фарқланади. Юқорида таъкидланган маҳкумлар таснифи эркак жинсидаги маҳкумларга тўлиқ татбиқ этилади, лекин аёлларга ёки вояга етмаган маҳкумларга нисбатан эса маълум даражада ўзгарган ҳолда татбиқ этилади.

Вояга етмаган маҳкумларда маҳкумларнинг таснифланиши уларнинг жинсига қараб ҳам фарқланади. Жумладан, илгари озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиққан маҳкумларнинг эркак жинсидагилар, яна озодликдан маҳрум қилиш жазосига ҳукм қилинганларида, кучайтирилган тарбия колонияларида сақлансалар, вояга етмаган қизларга эса бу қоида татбиқ этилмайди. Қизлар нечанчи марта озодликдан маҳрум қилинган бўлишларидан қатъи назар умумий тартибли колонияларга юбориладилар.

Вояга етмаганларнинг таснифланиши аксарият ҳолларда ёшига нисбатан татбиқ этилади. Жумладан, ўн олти ёшгача бўлганлар алоҳида ва ўн олти ёшдан ошганлар алоҳида ажратилади.

Аёлларни таснифлашда колония тартиб туридан ташқари ҳомиладор ёки эмизикли ёш боласи бор аёллар озодликдан маҳрум қилинганда улар учун махсус имтиёзлар яратилади.

¹ Инсонпарварлик тамойиллари асосида. (Ўзбекистон Республикасида жазони ижро этиш муассасалари фаолияти тўғрисида). «Халқ сўзи» газетаси, 2000 йил 23 август.

Маҳқумларни таснифлашнинг юқорида таъкидланган турларини, одатда, ҳуқуқий таснифлаш деб юритилади. Маҳқумларни таснифлаш шу билан тугайди, деган гап эмас. Маҳқумларни таснифлаш уларни жазо ўташ жараёнида ҳам амалга оширилади. Жумладан, маҳқумларни жазо ижро этиш муассасаларига қабул қилиш жараёнида, жазони ижро этиш жараёнида, отряд ёки бригадаларга тақсимлаш жараёнида, маҳқумнинг режими тўғри ўзгартирилганида ва бошқа колонияларга ўтказилганида яна таснифланади. Қонунга биноан, маҳқумлар жазони ўташ жараёнида тузалиш йўлига ўтганларида, меҳнатга ҳалол муносабатда бўлганларида уларни қаттиқ ва умумий тартибли колониялардан манзил колонияларига ўтказилиши мумкинлиги белгиланган. Ёки колониянинг ички тартиб-қоидаларига бўйсунмайдиган, сурункали тарзда тартиб-интизомни бузган маҳқумларга интизомий чоралар қўлланилганида ҳам маҳқумларнинг ҳуқуқий ҳолатлари ўзгариши мумкин. Бундай ҳолатларда ҳам маҳқумлар қайта таснифланадилар.

Маҳқумлар билими, дунёқараши, руҳий муносабатлари ва ҳоказолар бўйича ҳам таснифланадилар. Бундай таснифлаш қоидалари ҳақида кейинги бобларда тўхталиб ўтилади.

Маҳқумларни таснифлаш, уларни ахлоқан тузатишни йўлга қўйишда, жазони индивидуаллаштириш масаласига ҳам ёрдам беради. Айнан маҳқумлар таснифланишига қараб уларга нисбатан жазонинг мажбурлов чораларини алоҳида қўллаш имкониятлари яратилади.

3-§. Озодликдан маҳрум қилинган маҳқумларни таснифлаш жазони ижро этиш муассасаларининг ҳуқуқий муносабатларининг субъекти сифатидаги асосини белгилаш манбаидир

Маҳқумларни таснифлаш қоидаларини ижро этиш муассасаларининг аҳамиятини белгилаб бериш вазифасини ҳам бажаради. Жумладан, муассаса турини, унинг тартибини, маҳқумларни ахлоқан тузатиш восита ва услубларини йўлга қўйишда, муассаса маъмуриятининг ички тизимини тартибга солишда, маҳқумларни тақсимлаш ва уларга раҳбарларни белгилашда айнан маҳқумларни таснифлаш қоидаларига асосан ташкил этилади. Бунинг сабаби шундан иборатки, маҳқумларни таснифлаш натижасида уларнинг ҳуқуқий ҳолатлари белгиланади. Муассасанинг ички тизими ҳам муассасанинг айнан хусусиятига кўра ташкил этилади. Шунингдек, маҳқумларни суд томонидан таснифлашга асосан ҳамда муассасанинг қонунан турига биноан, ҳуқуқ муносабатларининг тарафи сифатидаги мақоми белгиланади. Албатта, жазони ижро этиш муассасаларининг амал қилиш хусусиятларини ҳам ўрганиб чиқиш лозим.

Жазони ижро этиш муассасалари давлатнинг озодликдан маҳрум қилиш маҳқумларга нисбатан сиёсий, ижтимоий ва бошқа муносабатларини акс эттирувчи ташкилоти бўлиб ҳисобланади ва айнан

давлат томонидан ташкил этилади. Давлатнинг бу ташкилотлари бошқа ташкилотлардан фарқли жазони ижро этиш тизими органлари деб юритилади. Бу органларнинг фаолият тартиблари ҳам давлатнинг ижро тизими негизда ташкил этилади ва шу йўналишда тугатилиши ҳам мумкин. Бу органлар орқали давлатнинг маҳкумларни ахлоқан тузатиш, уларни жамиятдан ажратиш ва қайта тарбиялаш функциялари амалга оширилади.

Агар давлатнинг жазони ижро этиш тизимини соҳалари бўйича таҳлил қилинса, бу тизимни давлат аппарати тизимида, уларнинг фаолияти бевосита одил судловни амалга ошириш тизими билан узвий боғлиқ эканлиги намоён бўлади. Одил судлов мустақил равишда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XXII бобига мувофиқ ташкил этилади ва ҳар қандай қонун чиқарувчи, ижро этувчи ҳокимиятлардан ва сиёсий ёки жамоат ташкилотларидан мустақил, холи иш юритадилар. Ўзбекистонда суд ҳокимияти мустақил ҳокимият ҳисобланади.

Жазони ижро этиш давлат органи томонидан амалга ошириш орқали суднинг ҳукмини ижро этиш билан одил судловни амалга оширишни таъминлаб беради. Шунинг билан жазони ижро этиш муассасаларининг фаолиятлари ҳам одил судловни амалга оширишнинг маълум босқичини намоёиш этадилар. Бу билан бу органлар суднинг одил судловини амалга ошириш фаолиятини таъминловчи функция сифатида иштирок этадилар.

Жазони ижро этиш муассасалари фаолияти одил судловни амалга оширишни таъминлаш органлари бўлиши билан бирга, улар ҳам ўз фаолиятларини жиноят қонунининг жазонинг вазифаларини ва суднинг ҳукмини амалга ошириш вазифасини таъминлайдилар. Лекин давлатнинг бундай фаолияти ҳам маълум бошқарувга асосланади. Аввало бундай тизим бошқаруви ўзларининг ички бошқаруви, ҳамда уларни назорат қилиш билан амалга ошириладиган бошқарув асосида ташкил этилади. Ўзбекистон Республикасида жазони ижро этиш тизими Ички ишлар вазирлиги тизимида ташкил этилган. Ички ишлар вазирлиги жазони ижро этиш муассасаларини ташкил этади, уларни бошқаради, уларнинг бошқарув тизимини белгилайди ва тугатади.

Жазони ижро этиш муассасаларини бошқариш Ички ишлар вазирлигининг махсус йўриқлари ва буйруқларига мувофиқ амалга оширилади. Бундай йўриқ ва буйруқлар жазони ижро этиш қонунларининг амалга оширилиш вазифаларига мувофиқ бўлиши мумкин. Бу йўриқ ва буйруқлар жазони ижро этиш муассасаларининг ташкил этилиш ва тузилиш фаолиятлари билан бўлиши ҳам, худди шундай муассасаларнинг ички тартиб-қоидалари билан боғлиқ бўлиш лиги ёки маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатларини белгилаш билан боғлиқ ҳолда бўлишлиги ҳам мумкин. Лекин қандай йўриқ ёки буйруқ бўлишидан қатъи назар бу буйруқлар ва йўриқлар айнан жиноят-ижроия қонунларини амалга оширилишига қаратилишидан иборат бўлиши керак. Жазони ижро этишни амалга оширишда бу муассаса-

ларнинг турли хилдаги тизимлари ташкил этилади ва бу тизимлар ҳам ўзларининг вазифаларини айнан жазони ижро этилишига қаратадилар ва уларнинг фаолиятлари ҳам бошқарувга асосланади. Бу тизим ва соҳаларни алоҳида талқин қилиниб, бу тизимни жазони ижро этиш тизими деб юритилади.

Жазони ижро этиш тизими ўз ичига дастлабки қамок уйлари билан бирга ташкил этилади ва уларни алоҳида-алоҳида тасаввур қилиб бўлмайди. Уларни ташкил этиш масаласи ҳам махсус жазони ижро этиш қонунлари билан тартибга солинади. Жазони ижро этиш тизими давлат органлари тизимларига киритилиб, улар ҳам одил судловни таъминлашнинг ижро этиш масалаларини ҳал қилади. Шунга мувофиқ жазони ижро этиш тизими дастлабки тергов ҳибсхоналари билан биргаликда давлатнинг маҳкумларга бўлган муносабатларини акс эттиради. Жазони ижро этиш муассасалари ўз моҳиятига кўра маҳкумларни ахлоқан тузатиш, жамиятни бундай шахслардан ҳалос этиш каби вазифаларни амалга оширади.

Жазони ижро этиш тизими давлатнинг иқтисодий асослари билан боғлиқ ҳисобланиб, улардаги маҳкумлар меҳнати, уларнинг таълим тизими, уларни ташкил этилишининг иқтисодий муаммолари давлат томонидан бартараф этилиши лозим. Уларнинг мавжуд бўлиши жамиятдаги жинойтчиликнинг даражасига боғлиқ ва, албатта бундай жойларнинг мавжудлиги ва аксинча жазони ижро этиш тизимининг мавжудлиги маълум даражада маҳкумларни таснифлашига ҳам боғлиқ. Жумладан, ҳар бир тоифадаги маҳкумлар учун жазони ижро этиш ва тарбия колониялари мавжуд. Турма қамоғи эса юқорида таъкидланганидек, маҳкумлар таснифи фақат камера типидagi хоналарнинг ташкил этилишига таъсир этиши мумкин, ҳолос.

Жинойт кодексининг 50- моддасига биноан 18 ёшга етган ва озодликдан маҳрум қилинган маҳкумлар жазони ижро этиш колонияларида сақланадилар. Бу колониялар жазони ижро этиш муассасаларининг тури деб юритилади. Вояга етганлар учун бошқа турдаги жазони ижро этиш муассасаси турма қамоғи бўлиши мумкин. Қонунга биноан озодликдан маҳрум қилиш жазосининг асосий ижро этиш муассасаси бу колониялар ҳисобланади. Турма қамоғида эса маҳкумларнинг айрим тоифадагиларигина сақланади.

Жазони ижро этиш колониялари ҳам манзил колонияларига, умумий, қаттиқ ва махсус тартибли колонияларга бўлинади. Бу колонияларнинг номланиши ҳам айнан маҳкумларнинг ижтимоий хавфлик даражаларига кўра фарқлаш имкониятларини яратади. Жумладан, умумий тартибли, қаттиқ ва махсус тартибли колонияларга фақат суднинг айблов ҳукмига биноан юбориш мумкин бўлса, манзил колонияларига эҳтиётсизликдан жинойт содир этганлар, ижтимоий хавфи катта бўлмаган жинойтларни содир этган маҳкумлар озодликдан маҳрум қилинганларида юборилади. Аёлларни эса ҳатто оғир бўлмаган жинойт содир этганларида ҳам манзил колонияларига юборилишликлари мумкин. Бундан ташқари, жазони ўташ жараёнида ту-

залиш йўлига ўтган, меҳнатга ҳалол муносабатда бўла оладиган маҳкумларни умумий ва қаттиқ тартибли колониялардан, жазонинг маълум қисмини ўтаб бўлганидан кейин суднинг ажримига биноан, манзил колонияларига ўтказилишлари ҳам мумкин. Манзил колонияларидан маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатлари озод шахсларнинг шароитига жуда яқинлаштирилган шароитларга эга бўла олади. Шунинг учун ҳам бу жойларга эҳтиётсизликдан жиноят содир этганларнинг ҳаммаси, ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятларни содир этган шахслар юбориладилар. Манзил қолонияларидаги маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатлари алоҳида ўрганилади.

Умумий тартибли колониялардаги маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатлари манзил колонияларидаги маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатларидан фарқ қилади ва бу турдаги колонияларда қасддан унча оғир бўлмаган ва оғир жиноят содир этганлик учун биринчи марта озодликдан маҳрум қилиш жазосига ҳукм қилинган шахслар сақланидилар. Бу турдаги колонияларнинг эркаклар учун алоҳида ва аёллар учун алоҳида турлари мавжуд. Албатта, аёллар учун ижтимоий ҳолатларнинг енгиллаштирилган ҳуқуқлари инobatта олинади ва шунинг учун ҳам умумий тартибли колонияларга аёлларнинг деярли жуда катта қисми юборилиши мумкин. Жумладан, оғир жиноят содир этганларида нечанчи марта озодликдан маҳрум қилиш жазосига ҳукм қилинишидан қатъи назар умумий тартибли колонияларга юбориладилар.

4-§. Озодликдан маҳрум қилиш жазосини ижро этишни ташкил этиш

Озодликдан маҳрум қилиш жазосининг ижро этилиши Ички ишлар вазириликнинг Жазоларни ижро этишнинг Бош бошқармаси томонидан ташкил этилади. Бош бошқарма жазоларни ижро этиш муассасаларини ташкил этади, уларни бошқаради, ўзгартиради ва туғаллаш вазибаларини ҳам амалга оширади.

Озодликдан маҳрум қилиш жазосини ижро этиш жараёнида муассаса маъмурияти қонун-нормаларининг бажарилишини таъминлайди. Бу борада маҳкумларни ахлоқан тузатиш ва қайта тарбиялаш учун меҳнат жамоаларидан, мураббий ва иш ўргатувчи муҳандислик фаолиятларидан ҳам фойдаланишлари мумкин. Муассаса маъмурияти ходимлари иш хизмати ходимлари ҳисобланади.

Тергов ҳибсхоналари маъмуриятлари жазони ижро этиш муассасалари ходимлари туркумига киради. Жумладан, тергов ҳибсхона маъмурияти томонидан маҳкумларни колонияларга жўнатиш ишлари ташкил этилади. Айнан жазони ижро этишни ташкил этишда, маҳкумларни тергов изоляторлари томонидан жазони ўташ жойларига жўнатиш жараёни катта аҳамиятга эга. Унинг аҳамияти, биринчидан, жазони ўташ муассасаларида маҳкумлар сонининг ортиб кетмаслиги ёки бошқасида камчиликларни ташкил этиб қолмаслигидан иборат бўлса, иккинчидан қонуний кучга кирган суд ҳукмида кўрсатилган

мажбурлов чораларини ўз вақтида қўллашни таъминлашда муҳим аҳамиятга эга бўла олади.

Қонунга биноан тергов ҳибсхонаси маъмурияти ҳукм қонуний кучга кирганлиги ҳақидаги суднинг хабарномасини олган кундан бошлаб ўн кун ичида жазони ўташ жойига жўнатиши лозим. Бу ўн кунлик муддат ичида маҳкумнинг тегишли ҳужжатлари расмийлаштирилади, маҳкумни жўнатиш тартиб-қоидалари белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан бери маҳкумлар давлатимиз ҳудудидаги жазоларни ижро этиш муассасаларида ўтамқдалар. Бу эса тергов ҳибсхоналари билан колонияларнинг ишларини мувофиқлаштириш учун яхши имкониятлар яратади. Бундай имкониятлар натижасида колониялардаги маҳкумларнинг сони кўпайиб кетишининг олди олинмоқда. Бу масалаларни тартибга солиш мақсадида Жазони ижро этиш Бош бошқармаси ҳисобга олиш ва мувофиқлаштириш бўлинмалари ташкил этилган.

Маҳкум ҳукм қонуний кучга кирганидан сўнг, жазони ўташ учун жўнатишга қадар яқин қариндошлари ёки оила аъзолари билан қисқа муддатли дийдор кўришишига рухсат берилади. Маҳкумнинг қаерга жўнатилаётганлиги унинг оила аъзоларига хабар қилинади. Хабар бериш маҳкум тегишли жойга жўнатишга сўнг, уч кунлик муддат ичида амалга оширилади. Хабарда муассаса манзили ва қачон жўнатишганлиги маълум қилиниши лозим.

Маҳкумни жазони ўташ жойларига жўнатиш Ички ишлар вазирлигининг махсус йўриқномаларига биноан амалга оширилади. Жумладан, конвой белгиланади, бу конвой маҳкумни, унинг шахсий ҳужжатларини қабул қилиб олади, белгиланган колонияга олиб бориб топширади, конвой маҳкумни олиб бориш ва топшириш қоидаларига биноан амалга оширади. Маҳкумни олиб боришда автотранспорт ёки темир йўл хизматидан фойдаланилади. Маҳкумларни олиб боришда эркактар, аёллар, вояга етмаганлар, рецидивистлар, ўлим жазосига ҳукм қилинганлар алоҳида-алоҳида олиб борилади. Шунингдек, соғлом ва касал маҳкумлар ҳам алоҳида-алоҳида олиб борилиши лозим. Зарур ҳолларда касал маҳкумлар махсус тиббиёт ходими назоратида олиб борилиши лозим. Маҳкумларни алоҳида-алоҳида олиб бориш, асосан, уларнинг хавфсизлигини таъминлаш ва қочиб кетиши мумкинлигини олдини олиш мақсадларида амалга оширилади.

Маҳкумларни колонияга олиб боришда улар махсус мавсумга мувофиқ кийим-бош билан таъминланадилар ва махсус таъминот белгиланади. Сарфланадиган йўл харажатлар давлат ҳисобига кўра амалга оширилади.

Маҳкумни жазони ўташ муассасаларига қабул қилиш жазони ижросини ташкил этишнинг махсус босқичи бўлиб ҳисобланади. Айнан маҳкумни қабул қилиш ва унга нисбатан мажбурлов чораларини тўғри белгилаш ахлоқан тарбиялашни таъминлашнинг асосий мезони бўлиб ҳисобланади.

Маҳқумларни колонияларга қабул қилиш Ички ишлар вазирлигининг тегишли норматив ҳужжатларига асосан белгиланади. Қабул қилишнинг асосини суднинг айблов ҳукми ташкил этади. Айнан ҳукмда кўрсатилган айбловга мос келганидагина маҳқумни колонияга қабул қилинади.

Маҳқумнинг шахсини, хулқ- атворини, шахсий ҳужжатларини, содир этган жиноятининг ижтимоий хавфлилигини ўрганиш учун унинг келиб тушганидан бошлаб ўн беш сўткагача вақт белгиланади. Бу даврни маҳқумнинг коронтин даври деб юритилади. Бу қоида манзил колонияларидагиларга, тергов ҳибсхоналарининг хўжалик хизматига қолдирилганларга ва турмага юборилганларга нисбатан татбиқ этилмайди.

Маҳқумларни ўрганиш даврида уларга колониядаги ички тартиб-қоидалар тушунтирилади, уларнинг мажбуриятлари ва ҳуқуқлари ҳақида тушунтириш ишлари олиб борилади. Бу даврда мажбурий тартибда маҳқумлар шахсий тинтувга ва тиббий кўриқдан ўтказиладилар. Маҳқумни ўрганиш даври тугаши билан уларни отряд ва бригадаларга тақсимлайдилар.

Маҳқумларни қабул қилиш амалга оширилганидан сўнг унинг отряди, бригадаси, манзили ҳақида шунингдек, унга берилган имтиёзлар жумладан, дийдор кўришув, посылка ва бандероллар ва хат ёзишмалари ҳақида маълумотнома унинг оиласига ўн кун ичида хабар қилиниши лозим. Маҳқум қайси колонияда жазо ўтаётганлиги ҳақида ҳукм чиқарган суд хабардор қилиниши лозим.

Одатда, маҳқум жазонинг бутун муддатини битта муассасада ўтиши лозим. Лекин бу маҳқумни бошқа жазони ўташ муассасасига ўтказилиши мумкинлигини ҳам инкор этмайди. Бундай ўтказилиш, одатда, турли хилдаги тартиб-қоидали колонияларга ўтказилишини назарда тутаяди. Маҳқумлар бошқа турдаги колонияларга, одатда, рағбатлантирилиш натижасида ўтказилиши мумкин. Маҳқумлар шароитининг бундай ўзгартирилиши ЖИКнинг 104- моддаси талабларига биноан амалга оширилади. Бундай ўзгариш, умумий ва қаттиқ тартибли ҳамда тарбия колониялардан манзил колонияларига ўтказиш вақтларида юз беради. Лекин бундай ўтказиш тартиби ҳам алоҳида қонунлаштирилган. Жумладан, маҳқумнинг содир этган жиноятининг ижтимоий хусусияти ва унинг хулқ-атвори бу масалани хал этишда асосий омил бўлиб ҳисобланади. Маҳқумнинг содир этган жинояти ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноятни ташкил этганида умумий жазо муддатининг камида учдан бир қисмини, оғир жинояти учун эса жазонинг камида ярмини, ўта оғир жинояти учун эса учдан икки қисмини ўтаганидан сўнггина суднинг ажримига асосан ўтказилиши мумкин. Айрим ҳолда бир турдаги колониялардан шу турдаги колонияга ўтказилиш ҳоллари ҳам учраб туради. Лекин маҳқумни бундай колониядан колонияга кўчириш унинг хавфсизлигини таъминлаш, жазони ўтаётган колониянинг тугатилиши ёки тартиб-қоидасининг ўзгартирилганлиги, ёки маҳқумнинг соғлигининг

ёмонлашганлиги туфайли бўлиши мумкин. Лекин бир турдаги бошқа колонияга ўтказиш сабаблари, албатта асослантирилиши лозим. Жумладан, маҳкумнинг хавфсизлигига жиддий путур етказилиши мумкин бўлган тажовуз ёки маҳкумнинг саломатлиги ёмонлашганлиги ҳақида асосли тиббий хулосалар мавжуд бўлиши лозим. Маҳкумни бир турдаги бошқа колонияга ўтказиш колония бошлигининг тақдимномасига биноан, Жазоларни ижро этиш муассасаларининг Бош бошқармаси томонидан амалга оширилади.

Жазони ижро этиш колонияларида маҳкумлар турли хил тоифаларига кўра бир-бирларидан ажратилган ҳолда сақланадилар. Жумладан, эркаклар аёллардан, вояга етмаганлар вояга етганлардан, биринчи марта озодликдан маҳрум қилинганлар илгари озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиққанлардан ажратилган ҳолда сақланадилар. Бундай ажратилган ҳолда сақлашнинг бир қанча сабаблари мавжуд. Жумладан, маҳкумларнинг тоифаларига қараб тарбиявий чораларни белгилаш уларнинг шароитларини белгилаш ҳамда назорат қилиш услубларини қўллашда бундай ажратиб сақлаш катта аҳамиятга эга ҳисобланади. Жумладан, вояга етмаганларнинг ўқув ва билим олишларини ташкил этишда, уларнинг меҳнатларини ташкил этишда катта ёшдагилар билан бирга сақланганларида имконият бўлмаслиги мумкин. Ёки аёлларнинг шароитларини алоҳида инobatга олиш, уларнинг хавфсизлигини таъминлаш учун ҳам уларни алоҳида сақлаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Шунингдек, илгари ҳам озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиққанларнинг таъсиридан сақлаш мақсадида биринчи марта озодликдан маҳрум қилинганларни ҳам алоҳида ажратилган ҳолда сақлаш мақсадга мувофиқдир.

Фақатгина аёллар колонияларда илгари озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиққанлар биринчи марта озодликдан маҳрум қилинганлар билан бирга сақланишларига йўл қўйилиши мумкин. Лекин бундай ҳолда ҳам колония ҳудудиди уларни алоҳида ажратиб сақлаш чораларини кўриш лозим.

Маҳкумларнинг ижтимоий хавфлигига кўра ўта хавfli рецидивистлар, ўлим жазоси озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштирилганлар ҳам алоҳида сақланадилар. Бу тоифадаги маҳкумларга қўлланиладиган мажбурлов ва тарбиявий чоралар ҳам бошқаларникидан фарқ қилади.

Бу тоифадаги маҳкумлар маълум муддатга ҳатто бир-бирларидан ҳам ажратилган ҳолда сақланишлари ҳам мумкин. Бу тоифадаги маҳкумлар учун махсуслаштирилган колониялар ташкил этилади.

Қоидага биноан маҳкумларни ажратилган ҳолда сақлаш тартиби суд-ҳуқуқ органларининг собиқ ходимларига ҳам алоҳида татбиқ этилади. Бу тоифадаги маҳкумларнинг хавфсизлигини таъминлаш учун ҳам бу қоида қўллаш лозим. Бу турдаги жазони ўташ колонияларига яна бошқа, масалан, мансабдорлик жиноятларини содир этиб, озодликдан маҳрум қилинганлар ҳам юборилишлари мумкин.

Жазоларни ижро этиш тизимида махсус таносил ёки бошқа юқумли касалларни сақлаш учун мўлжалланган жойлар ташкил этилади. Бундай жойларга айнан турли хилдаги юқумли касалларни озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўташ учун юборадилар. Юқумли касалларни соғлом шахсларга касалликнинг юқишини олдини олиш мақсадида, бундай касаллар ҳам алоҳида, ҳатто бир-бирларидан ҳам алоҳида ҳолда сақланадилар. Бундай тоифадаги маҳкумларни сақлаш жойларида уларнинг режим турларига риоя қилиш имконияти деярли йўқ. Уларнинг қандай турдаги жазони ижро этиши режим туридан қатъи назар шундай жойда сақланишлари керак. Бундай маҳкумларнинг режим турлари фақат уларга берилиши мумкин бўлган дийдор кўришув, посылка, йўқлов ёки бандерол олиш масаласидагина уларга ҳукмда белгиланган тартиб-қоида шартлари татбиқ этилиши мумкин.

Қонунга биноан, ажнабий ёки фуқаролиги бўлмаган маҳкумлар ҳам алоҳида сақланишлари лозим. Бундай ҳолларда ҳам режим қоидаларини тўлиқ татбиқ этиш имкониятларини таъминлаш қийинчиликларга сабаб бўлади.

5-§. Жазони ижро этиш муассасаларида режим

Жиноят қонунчилигида озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўташ жойларининг тартиб-қоидаларини белгилашда «режим» сўзи ишлатилади. Лекин ЖКнинг 50- моддаси озодликдан маҳрум қилиш жазоси тушунчасини ифодалашда «тартиб» сўзи билан ифодаланганлигини ҳам кўриш мумкин. Бу ҳар иккала ибора ҳам бир маънони англатади. Режим сўзи тартиб сўзига ҳам тўғри келиши мумкин. Лекин режим қаттиқлик, озодликдан маҳрум қилинган шахслар учун алоҳида қоида ўрнатилганлигини англатади.

Амалдаги қонунларга биноан, аввалги қонунчиликдан фаркли равишда озодликдан маҳрум қилишнинг режими қоидаларига жиддий ўзгариш киритилганлигини кўриш мумкин. Жазони ўташ ва ижро этишнинг умумий қоидалари озодликдан маҳрум қилиш жазосининг режими тушунчасини белгилаб беради.

Озодликдан маҳрум қилиш жазосини ташкил қилишда ва уни ўташни белгилашда айнан режим катта аҳамияти эгадир. Жумладан, жазонинг мақсадини амалга ошириш маҳкумнинг ва унинг содир этган жиноятининг хавфлилигига давлат муносабатини белгилашда айнан режим қоидаларининг белгиланиши катта аҳамият касб этади. Маҳкумни ахлоқан тузатиш ва қайта тарбиялашда жазони ижро этиш муассасаларининг ички тартиб-қоидаларининг турли хилда ташкил этилганлиги режимнинг бир-биридан фарқ қилишлигидан далолат беради. Маҳкумнинг жазони ўташ шароитининг ўзгартирилиши деганда ҳам режимнинг ўзгарганлиги англанади. Қонунга биноан, маҳкумни жазони ўташ жараёнида турма қамоғини жазони ўташ колонияларига, умумий ёки қаттиқ тартибли колония ўрнига манзил колонияларига ўтказиш мумкинлиги белгиланган. Бундай ўзгариш, асосан, режимнинг ўзгартирилганлигини англатади.

Жазони ижро этиш муассасаларида режим ЖИКнинг 62-модда-сида белгиланган талабларга мувофиқ ташкил этилади. Режим озод-ликдан маҳрум қилиш жазосини ташкил этиш ва ўташ жараёнида маҳкумларни жамиятдан ажратиш, уларни қўриқлаш ва назорат қи-лиш, уларга белгиланган мажбуриятларни амалга оширилишини таъ-минлаш, уларнинг ҳуқуқларини кафолатлаш, маҳкумларнинг ва маъ-муриятнинг хавфсизлигини таъминлаш, турли тоифадаги маҳкум-ларни бир-биридан ажратиш ва ҳоказоларни ҳал этишда режимнинг аҳамияти катта ҳисобланади. Режим маҳкумларни ахлоқан тарбия-лашда турли хил шароитларни яратиш манбаи вазифаларини ҳам бажаради.

Режим талабларига мувофиқ жазони ижро этиш муассасаларида ички тартиб-қоида талаблари белгиланади ва у тартиб-қоидага барча маҳкумлар ҳам, маъмурият ҳам бўйсунishi талаб этилади. Ички тар-тиб-қоида ЖИК нормаларига биноан ва Ички ишлар вазирлигин-нинг махсус инструкциявий йўриқлари ва буйруқларига мувофиқ белгиланади. Бу тартиб-қоидага биноан маҳкум учун рухсат этила-диган кийим-кечак, зарур буюмлар рўйхати, ҳар бир маҳкумга белги-ланган ётиш-туриш жойи ва ҳоказолар айнан ички тартиб-қоида талабларида белгиланади. Бу қоидалар ҳам муассасанинг режим тур-ларига қараб белгиланади. Масалан, турма қамоғида белгиланган ре-жим талаблари махсус ёки каттиқ тартибли колонияларда белгилан-ган тартиб-қоидадан ёки колонияларнинг барча турларидаги режим қоидалари ҳам бир-биридан фарқ қилади.

Ҳар бир жазо ижро этиш муассасаларида маҳкумларни назорат қилиш, текшириш ёки қўриқлаш қоидалари ҳам айнан режимнинг хусусиятига мувофиқ ташкил этилади. Маҳкумларни назорат қилиш ва текширишда турли хилдаги техникавий воситалардан фойдала-нишларига рухсат этилади, жумладан, электрон техник воситалар, ав-диовизицал воситалар, кузатиш асбоблари ва ҳоказолардан фойдала-нишлари мумкин. Лекин маъмурият бу ҳақда, албатта, маҳкумларни огоҳлантириши шарт бўлиб ҳисобланади. Бундай назорат, асосан, маҳ-кумларнинг хавфсизлигини таъминлаш уларнинг қочиб кетишлари-нинг олдини олиш ёки бошқача ҳуқуқбузарлик содир этишнинг ол-дини олиш мақсадида ўрнатилади.

Амалдаги жинойт-ижроия қонунчилигига биноан, маҳкумларни назорат қилишнинг тинтув қилиш ва кўздан кечириш тартиб-қоида-си ҳам ўрнатилган. Маъмурият маҳкумнинг яшаш ёки иш жойини маҳкум йўқлигида тинтув қилишга ҳақли. Маҳкумлар борлигида эса кечиктириб бўлмайдиган ҳолатларда тинтув қилишга йўл қўйилади. Маҳкумни шахсий тинтув қилишни маъмурият хоҳлаган вақтида ўтказиши мумкин. Шахсий тинтув қилиш маҳкум билан бир жинсда бўлган шахс томонидан ўтказишга рухсат этилади. Шунингдек, маҳ-кумнинг буюмларини маъмурият хоҳлаган вақтида кўздан кечири-ши мумкин. Маҳкумдан тортиб олинган буюмлар маҳкум жазони тўлиқ ўтаб бўлганига қадар сақлаб қўйилиши ва озод этилганида

кайтириб берилиши ёки давлат ҳисобига ўтказиб юборилиши, ёхуд йўқ қилиб ташланиши ҳам мумкин. Агар бу буюмлар давлат ҳисобига ўтказиб юбориладиган бўлса, махсус баённома билан расмийлаштирилади ва бу баённома прокурор томонидан тасдиқланиши керак бўлади. Маҳкумни, унинг буюмларини ёки муассасада бўлган бошқа шахсларни ҳам кўздан кечириш мумкин Бунда, албатта, ички хавфсизлик ҳолатларининг олдини олиш мақсадида амалга оширилади. Кўздан кечириш тинтувдан фарқ қилади. Кўздан кечиришда маъмурият талабига кўра барча буюмларни ва чўнтакда бўлган нарсаларни тақдим қилишни назарда тутати. Бундай талаб рад этилганида эса мажбурий тинтув ўтказилишига ҳам йўл қўйилади. Ҳар бир муассасада маҳкумларни назорат қилиш, уларнинг ҳуқуқбузарлик ёки жиноятларининг олдини олиш ёки содир этилган жиноятларини аниқлаш мақсадида тезкор қидирув фаолияти ташкил этилади. Тезкор қидирув фаолияти маҳкумлар муассасадан қочганида уни ушлаш чораларини кўради. Агар маҳкум умумий режимдан қочган бўлса, у қаттиқ режимли муассасага ўтказилади. Ушланган маҳкумларни бошқа маҳкумларга ўрнак бўлишлиги мақсадида шу муассасага олиб келинади.

Тезкор қидирув фаолияти муассасада маҳкумлар ва муассаса ходимларининг хавфсизлиги чораларини ҳам амалга оширади. Уни назорат қилиш, қўриқлаш ҳатто соқчилик фаолиятларини ҳам амалга оширишлари мумкин. Маҳкумлар ёки ходимларнинг хавфсизлиги ҳолатлари бузилганида ёки бузилиш хавфи туғилганида ўқотар қурол қўллашга ҳам руҳсат этилиши мумкин.

Тезкор қидирув фаолияти муассаса маҳкумларнинг жиноятларини фош этиш ва дастлабки терговни амалга оширишда катта фаолият олиб боради. Жумладан, маҳкумларни содир этган жиноятларини, унинг муассасага тушгунга қадар содир этган жиноятларини аниқлайдилар, суриштирув ва ҳатто тергов ишларини ҳам амалга оширадилар. Маҳкумларнинг илгариги жиноятларини аниқлаш тергов органларининг сўровномалари асосида амалга оширилиши мумкин.

Жазони ижро этиш муассасаларида фавқулодда ҳолатларда «фавқулодда шароит» эълон қилиниши мумкин. Бундай вақтларда ҳам тезкор қидирув фаолиятидан фойдаланилади. Тезкор қидирув фаолияти ташқаридан жиноят қидирув бўлимлари фаолиятидан ёрдам кучлари олишлари ҳам мумкин. Фавқулодда шароит ҳолатлари вақти муассаса бошлиғи томонидан бир ойгача муддатга эълон қилинади ва шу вақтда алоҳида қоида жорий этилади. Бундай шароитларда муассаса режимига вақтинчалик ўзгаришлар кириши мумкин. Тезкор қидирув фаолияти Ички ишлар вазирлигининг махсус буйруқ ва йўриқлари асосида фаолият олиб боради.

Муассасада хавфсизликни таъминлаш ва маҳкумларни тинчлантириш мақсадида бир қатор восита ва усуллардан фойдаланишга йўл қўйилади. Жумладан, резина таёқлар, қўл кишанлар, хизмат итлари, тинчлантириш қўйлаги, сув пуркагич ва ҳатто ўқотар қурол воситасидан ҳам фойдаланишга йўл қўйилади. Лекин бу воситаларни қўллаш

масалалари ҳам алоҳида қонунлаштирилган. Жумладан, тинчлантириш кўйлаги махсус резинадан эмас, оддий қаттиқ материалдан қилинади. Уни қўллаш махсус тиббиёт ходими иштирокида, фақат икки соатгача ишлатишга йўл кўйилади. Агар тиббиёт ходими, мумкин эмас, деган хулосага келса, тинчлантириш кўйлагидан фойдаланишга йўл кўйилмайди. Тинчлантириш кўйлаги вояга етмаганларга, аёлларга, юрак касалларга ва соғлиғи кўтармайдиган маҳкумларга қўлланилмайди. Резина таёқчалар, қўл кишанлар, хизмат итлари, сув пуркагичлари ички хавфсизлик шароитларида ишлатилади. Ички хавфсизлик шароитларига маҳкумларнинг хужуми, оммавий тартибсизликлари, маҳкумларнинг қочиши хавфининг туғилиши каби ҳолатлар тушунилади. Махсус воситаларни бошқа зарур ҳолларда қўллашга йўл кўйилади. Махсус воситаларни вояга етмаганларга, ҳомиладор аёлларга, касаллиги аниқ кўриниб турган маҳкумларга, нафақа ёшидагиларга қўлланилмайди. Лекин уларнинг ҳам оммавий ёки гуруҳ таркибида таҳдид ёки хужум қилишлари бундан мустасно.

Махсус воситалар қўлланилганда маҳкумларга етказилган зарарнинг ҳар бир ҳодисаси ҳақида махсус прокурорларга хабар қилинади. Бундай оқибатлар жавобгарликка асос бўла олмайди.

Муассаса хавфсизлигини таъминлаш жараёнида ўқотар қуролдан фойдаланиш махсус қоидалар билан тартибга солинади. Жумладан, бошқа воситаларни қўллаш ҳеч қандай натижа бермаганида ёки бошқа воситаларни қўллашнинг иложи бўлмаганида ўқотар қуролдан фойдаланилади. Ўқотар қуролдан маҳкумларнинг ёки муассаса ходимларининг, ёхуд бошқа шахсларнинг ҳаёти, ёки соғлиғига таҳдид солувчи хавф туғилганида, маъмуриятга хужум ишлатилганида, иншоот ёки транспорт воситалари, ёхуд бошқа маҳкумлар гаровга олиниб уларни озод қилиш чоғида, муассасага, ёки маҳкумларга, ёки муассасага уюштирилганда ва ҳоказо ҳолларда қуролдан фойдаланишга йўл кўйилади. Қуролдан фойдаланиш қоидаларига риоя қилиш талаб этилади. Бундай қоида жиноят-ижроия қонуни ва бошқа махсус инструкториялар билан тартибга солинади. Қурол ишлатиш, албатта, огоҳлантирувчи ўқ узиш билан ишлатилиши лозим. Лекин шундай вазиятлар ҳам бўладики, бундай вазиятларда огоҳлантирувчи ўқ отишга имконият бўлмайдиган вазиятлар. Бундай вазиятларга кўкқисидан қилинган хужум, қуролли ёки махсус жанговар техника воситаларидан, учиш аппаратлари ёрдамида ва бошқа қайтариб бўлмас воситалардан фойдаланган ҳолда хужум жараёнларида огоҳлантирувчи ўқ отиш талаб этилмайди. Шунингдек, гаровга олинганларни кўкқисидан хужум қилиб қутқариш чоғида, тунда ёки қоронғиликда ҳам кўкқисидан хужум қилиш чоғида огоҳлантирувчи ўқ отиш талаб этилмайди. Ўқотар қурол қўлланилган ҳолат махсус баённома тузилиб, тегишли прокурорга хабар қилинади.

Жазони ижро этиш муассасаларининг режим турига қараб маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатлари бир-биридан фарқ қилади. Уларнинг ҳуқуқий ҳолатлари маҳкумлар шароитидан тортиб уларга сарфлана-

диган сарф-харажатларда, уларнинг озиқ-овқат ёки энг зарур нарсаларни сотиб олишларининг чегараланган қийматларида, маҳкумларга бериладиган дийдор кўришувлар ва телефон орқали сўзлашувларга рухсат бериш, маҳкумларнинг олишига рухсат бериладиган посилка, йўқлов, бандерол ва пул жўнатмалари муассаса бухгалтериясидаги маҳкумнинг ҳисоб варақасидан келиб тушади. Хат олиш ва жўнатиш ҳолатларининг белгиланиши ҳам режимнинг турига қараб фарқ қилади.

Маҳкумларга озиқ-овқат ва энг зарур буюмлар сотиб олишда ўзларининг ҳисоб рақамидан пул ўтказиш йўли билан сарф қилишга рухсат этилади. Уларнинг ҳисоб рақамидаги жамғарма ўзларининг мажбурий меҳнатдан топган даромадлари ёки яқин қариндошлари томонидан жўнатмалари ҳисобига ташкил этилиши мумкин. Бу харажатлар ҳам махсус белгиланган қийматдан ошмаган ҳолда харажат қилишга рухсат берилади. Белгиланган харажатлар қиймати рағбатлантириш йўли билан кўшимча харажатларга рухсат беришга йўл қўйилиши мумкин. Жумладан, маҳкумларни енгиллаштирилган сақлаш шароитига ўтказилганида, меҳнат режаларини ошириб бажарганида, турли хил байрамларда белгиланган минимал иш ҳақининг ўн фоизи миқдорда кўшимча сарфлашга рухсат берилиши мумкин. ЖИКнинг 75- моддаси тўртинчи қисмида муассасанинг режим турига кўра умумий сарфлаш қийматлари белгиланган. Жумладан, умумий, қаттиқ ва махсус тартибли колонияларда энг кам ойлик иш ҳақининг етмиш беш фоизидан ошмаган миқдорда, турмада эллик фоизидан ошмаган миқдорда, тарбия колонияларида энг кам ойлик иш ҳақи миқдорда сарфлашга рухсат берилади.

Маҳкумнинг соғлиғи ёмонлиғи ёки саломатлигининг ёмонлашишининг олдини олиш мақсадида тиббий хулосага биноан кўшимча озиқ-овқат, кийим-бош ва пойабзал сотиб олишга рухсат берилиши мумкин.

Маҳкумларга режим турига қараб посилка ва бандероллар шунингдек, пул жўнатмалари олиш ва жўнатишга рухсат берилади. Посилка деганда, кийим-кечак, ювиниш анжомлари, чекиш сигаретлари ва ҳоказолар жойлаштирилган қопчалар тушунилади. Йўқлов деганда, озиқ-овқат маҳсулотлари жойлаштирилган яшиқчалар тушунилади. Бандерол деганда, турли хилдаги китоб, ойнома ва газеталар ўралган жўнатмалар тушунилади. Бу жўнатмаларнинг ҳажми ва оғирлиги почта қодалари билан тартибга солинади. Бу воситаларни бир йилда қанча миқдорда олиш масаласи жазони ўташ муассасаларининг режим турига қараб белгиланади.

Маҳкумларга жўнатилган посилка, йўқлов ва бандероллар текширувдан ўтказилади ва маҳкумга бериш мумкин эмас, деган хулосага келинса, маҳкумга берилмайди ва қайтариб юборилиши керак.

Маҳкумлар чекланмаган миқдорда пул жўнатмалари олишлари ва жўнатишларига рухсат берилади. Маҳкумларга жўнатилган пул жўнатмалари уларнинг ҳисоб рақамига туширилади. Маҳкумларга пул жўнатмалари уларнинг оила аъзоларидан, яқин қариндошларидан,

бошқа шахслардан ва ҳатто корхона-ташкilotлардан ҳам юборилиши мумкин. Маҳкумлар томонидан юбориладиган пул жўнатмалари унинг оила аъзоларига, болаларига, қариндошларига бўлиши мумкин. Бошқа шахсларга ёки корхона ва ташкilotларга пул жўнатмалари муассаса маъмуриятининг рухсати билан юборилади.

Маҳкумларга уларнинг соғлиғининг ёмонлиги ёки ҳомиладор ёхуд эмизикли боласи бўлган аёлларга, шунингдек, 1- ва 2- гуруҳ ногиронларига турли хил жўнатмалардан ташқари дори-дармон ёки тиббиёт анжомлари олишларига рухсат этилади. Бундай жўнатмалар посылка, йўқлов ва бандероллар рўйхатига киритилмайди.

Маҳкумларга ўзларининг ҳисобларига адабиётлар, газета ва журналлар сотиб олишларига ёки обуна бўлишларига рухсат берилади. Лекин бу адабиёт ёки газета ва журналлар шахснинг руҳий онгига, ахлоқ-одобига таъсир кўрсатадиган бўлса рухсат этилмайди. Маҳкумда адабиёт ёки газета ва журналлар кўпайиб кетса, унинг розилиги билан кулубхонага, ёки сақлаш хоналарига олиниши мумкин, ёки оила аъзоларига жўнатиб юборилиши мумкин. Маҳкумларга ижод билан шуғулланиши учун чекланмаган миқдорда ёзув ашёлари харид қилишга йўл қўйилади. Бундай харидлар умумий жўнатмалар туркумига киритилмайди.

Маҳкумларни яқин қариндош-уруғлари, оила аъзолари ва болачақалари билан алоқада бўлиб туриш масалалари ҳам ҳал қилинган. Бу масалалар дийдор кўришув, хат ёзишмалари ва телефон орқали сўзлашув билан амалга оширилади.

Дийдор кўришув икки хилда бўлиши мумкин. Қисқа муддатли ва узоқ муддатли дийдор кўришув. Қисқа муддатли дийдор кўришув тўрт соатгача алоҳида ажратилган жойда ўзаро суҳбатлашиш учун берилади. Қисқа муддатли учрашув қариндошлари ва бошқа шахсларга ҳам берилиши мумкин. Қисқа муддатли учрашув бошқа шахслар билан фақат маҳкумнинг розилигига биноан ҳамда маҳкумнинг ахлоқий ҳолатига путур етказмайдиган ҳолатларда маъмурият вакилининг иштироки билан берилиши мумкин. Агар қисқа муддатли дийдор кўришувда маҳкумга тазйик ўтказиш ёки таҳдид солишга уринилса, шу вақтнинг ўзида учрашув тўхтатилиши мумкин.

Маҳкумнинг яқин қариндошлари, эр-хотин, ота-она, болалари, ўғил (қиз) қилиб олинган шахслар, ака-укалар, опа-сингиллар, бувалар, неваралар билан узоқ муддатли учрашувга рухсат берилади.

Узоқ муддатли учрашув икки турга бўлинади. Жумладан, муассаса ҳудудида—бир суткадан уч суткагача ва муассаса ҳудудидан ташқарида—уч суткадан беш суткагача берилиши мумкин. ЖИКнинг 82-моддасида: «Маҳкумларнинг алоҳида ҳолларда муассаса доирасидан четга чиқиши мумкин» дейилган.

Узоқ муддатли учрашувда маҳкум билан бирга яшаш учун маҳсус алоҳида хоналар ташкил этилади. Узоқ муддатли учрашув вақтида муассасада маҳкумларда бўлиши мумкин бўлмаган воситалар вақтинчалик маъмуриятга топширилиши шарт. Узоқ муддатли учрашув

вақтида маҳкумлар ишдан озод қилинади ва бу вақт учун уларга иш хақи ёзилмайди. Муассаса худудидан ташқарида узоқ вақтли дийдор кўришувнинг ўзига хос шартлари ҳам мавжуд. Муассаса худудидан ташқарида учрашувга маъмурият маҳкумнинг хавфсизлиги ва жазодан қочиш кетиши мумкин эмас, деган яқин қариндошларининг ҳулоасига биноан берилиши мумкин. Бундай учрашув маҳкум билан яшаш учун махсус ташкил этилган меҳмонхоналарда ёки маҳкумнинг қариндошларининг уйларида учрашувга рухсат берилади. Лекин маъмурият бу учрашув жойларини махсус назорат қила олиш имкониятига эга бўлиши лозим. Муассаса худудидан ташқарида учрашув вақти учун маъмурият маҳкумга махсус рухсатнома берилиши лозим.

Маҳкумларга яқинлари билан имконият бўлса, телефон орқали сўзлашувга ҳам рухсат берилади. Телефон орқали сўзлашув маҳкумнинг ҳисобига муассасанинг турига қараб миқдори белгиланади. Лекин алоҳида ҳолда маҳкумнинг илтимосига биноан телефон орқали қўшимча сўзлашув ҳам берилиши мумкин. Телефон орқали сўзлашув вақтида маъмурият ходими бўлиши шарт. Сўзлашув маҳкумнинг ҳулқига таъсир этувчи суҳбат юзасидан бўладиган ҳолларда суҳбат тўхтатилади. Телефон орқали сўзлашув маҳкум томонидан амалга оширилади ва унинг яқинлари томонидан ташкил этилиши мумкин эмас. Яқинлари томонидан фақат алоҳида ҳолларда хабар бериш тарзида бўлиши мумкин.

Маҳкумнинг бошқа маҳкум билан телефон орқали сўзлашувига рухсат берилмайди. Телефон орқали сўзлашувни ташкил этиш ва ўтказиш тартиби Ички ишлар вазирлиги томонидан белгиланади.

Маҳкумларнинг яқин қариндошлари ва танишларининг ўзаро алоқаси хат ёзишмалари орқали ҳам амалга оширилади. Хат ёзишмалари тартиби ҳам маҳкумнинг ахлоқан тузалиши ва унинг тарбияси ва ҳулқига ижобий таъсир этиш хусусиятларига қаратилади. Маҳкумларнинг ёзишмалари хат ёзиш ва телеграмма жўнатиш усулида амалга оширилади. Ҳар икки усулдаги ёзишмалар ҳам муассаса маъмурияти томонидан цензурадан ўтказилади. Манзил колонияларида сақланаётган маҳкумлар ёзишмалари бундан мустасно. Агар маҳкумнинг ахлоқига таъсир этадиган ёзишмалар бўлса, унга берилмайди ва жўнатишмайди. Маҳкумларнинг ёзишмаларига чек қўйилмаган. Аввалги қонунда муассасанинг турига қараб ёзишмалар чекланган эди. Янги қонунда чекланмаган миқдорда ёзишмаларга рухсат берилади. Хат ва телеграмма жўнатиш қоидаси белгиланган. Жумладан, маъмуриятга топширилган хат уч кун ичида жўнатилиши, телеграммалар эса дарҳол жўнатилиши лозим. Маҳкумларнинг бир-бирларига ёзишмалари тақиқланган. Фақат қариндошлар ўртасида маъмуриятнинг рухсати билан йўл қўйилиши мумкин.

Маҳкумларнинг мансабдор шахсларга, прокурор ёки судга ёзган хатлари цензурага берилиши мумкин эмас, бундай хатлар бир сутканинг ичида тегишли жойга жўнатилиши лозим. Маҳкумнинг ёзишмалари ҳам Ички ишлар вазирлиги томонидан белгиланган тартибда амалга оширилади.

Маҳқумлар ёзишмалари очик конвертда, тушунарли тилда ёзилган бўлишлиги талаб этилади. Уларнинг тушуниб бўлмайдиган тилда ёзилган ёки рақамлаб ёзилган, ёхуд жиноятчилар тилида ёзилган хатлари жўнатилмай йўқ қилинади. Маҳқумларнинг ёзишмаларига кетадиган харажатлар маҳқум ҳисобига қопланади.

Маҳқумларнинг ахлоқан тузатилишида уларга қўйиб бериладиган кинофильм ва телекўрсатувларнинг роли катта ҳисобланади. Телекўрсатувлар орқали маҳқумлар жамиятда бўлаётган ўзгариш ва янгиликлардан хабардор бўладилар. Уларга қўйиб бериладиган кинофильмларнинг тарбиявий хусусиятларига ҳам алоҳида эътибор берилади. Қонунга биноан маҳқумларнинг ишдан бўш вақтларида, тунги дам олиш вақтидан бошқа вақтларда уларга телекўрсатув, радиоэшиттиришлар эшитишларига рухсат берилган. Тарбиявий аҳамиятга эга бўлган кинофильмлардан ҳафтада камида битта қўйиб берилиши лозим. Маҳқумларнинг хулқи ва ахлоқига таъсир этадиган зўрликни, шахвоний ёки ҳирсий бузуқликларни, кўркинчли фильмларни қўйиб беришга рухсат этилмайди. Камерада сақланаётган маҳқумларга бундай имкониятдан фойдаланишга рухсат этилмайди.

Маҳқумларнинг радиоэшиттиришлардан фойдаланишларига кенг имкониятлар яратилади. Маҳқумларнинг ётоқхона, иш жойлари, уларнинг дам олиш учун мўлжалланган жойлари ва бошқа жойлари муассаса ҳисобидан радиолаштирилади ва доимий равишда маҳқумни ташқи дунёда бўлаётган ўзгариш ва янгиликлардан хабардор бўлишларига имконият яратилади.

Муассаса режим қоидаларига маҳқумларнинг юришлари ва муассасадан ташқарига чиқишлари ҳам киритилади. Бундай масалаларнинг қонунлаштирилиши маҳқумни ҳам мажбурловчи, ҳам ҳуқуқдан фойдаланувчи ҳолатларини белгилайди. Маҳқумнинг юриш қоидаларининг белгиланиши, аввало уларнинг хавфсизлигини таъминлаш ва бошқа маҳқумларнинг таъсиридан ҳимоя қилиш мақсадларини кўзлайди.

Қонунга биноан муассасанинг қўриқланадиган ҳудудидан ташқари жойларда маҳқумлар соқчисиз ёки кузатувчисиз юриш ҳуқуқларига эгадирлар.

Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят учун озодликдан маҳрум қилинганлар, унча оғир бўлмаган жиноят учун озодликдан маҳрум қилинганлар жазонинг учдан бир қисмини ўтаганларида, оғир жинояти учун озодликдан маҳрум қилинганлар жазонинг ярмини ўтаганларидан кейин, ўта оғир жиноят учун, шунингдек илгари жазодан муддатидан олдин шартли озод қилинган, жазоси енгилроқ жазо билан алмаштирилган ва жазонинг ўталмаган қисми мобайнида қасддан янги жиноят содир этган шахсга тайинланган жазо муддатининг камида учдан икки қисмини ўтаган маҳқумлар соқчисиз ёки кузатувчисиз юришларига рухсат берилади.

Интизомий жазоси борларга, юқумли касалликларга чалинганларга, мажбурий даволанишдан ўтаётганларга, 1- ва 2-гуруҳ ноғи-

ронларига, мазкур муассасага келганига олти ой тўлмаган маҳкумларга, ўлим жазоси афв этиш тариқасида озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан алмаштирилган шахсларга, ўта хавфли рецидивистларга, уюшган гуруҳ ёки жиноий уюшма ташкилотчиси, ёки қатнашчисига жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолатларда қасддан одам ўлдириш, ўн тўрт ёшга тўлмаганлиги айбдорга аён бўлган жабрланувчининг номусига тегиш ёки унга нисбатан зўрлик ишлатиб, жинсий эҳтиёжни ғайритабиий усулда қондириш, ЎзРга тинчлик ва инсоният хавфсизлигига қарши жиноят содир этиш, жиноий уюшма ташкил этиш, ядровий, кимёвий, биологик ва бошқа хилдаги оммавий қирғин қуроллари ишлаб чиқариш учун фойдаланиш мумкинлиги аён бўлган материал ва ускуналарни, гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддаларини контрабанда қилиш, гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддаларини кўп миқдорда қонунга хилоф равишда сотиш учун ҳукм қилинган маҳкумлар соқчисиз ёки кузатувчисиз юришларига рухсат этилмайди.

Соқчи ёки кузатувчи назорати остида юриш тартиб-қоидалари Ички ишлар вазирлиги томонидан белгиланади. Соқчисиз ёки кузатувчисиз юрувчиларнинг сони ва тартиби ҳам Ички ишлар вазирлиги томонидан белгиланади.

Янги ЖИКга биноан, маҳкумларнинг муассаса худудидан ташқарига чиқиш қоидалари белгилаб берилди. Жазони ўташ жараёнида турли хил воқеалар — яқин қариндошининг вафот этганлиги ёки ҳаёти учун хавфли бўлган оғир касаллиги, маҳкумга ёки унинг оиласига жиддий моддий зарар етганлиги каби ҳодисалар маҳкумни муассасадан ташқарига чиқишига ва уйига бориб келишига асос бўла олади. Қонунга биноан, маҳкумнинг муассасадан ташқарига чиқишига уйга бориб-келиш вақти (тўрт суткагача)дан ташқари етти суткагача вақт берилади. Агар маҳкум янги бахтсиз ҳодиса ёки бошқа унинг қайтиши учун тўсиқ бўладиган воқеалар натижасида қайта олмаса, маҳкум борган жойдаги ички ишлар органларининг рухсати билан яна беш суткагача рухсат берилиши мумкин. Бу ҳақда, албатта, муассаса маъмуриятига хабар қилинади.

Маҳкум муассасадан ташқарига чиқиши зарур бўлганида, зарурат асосини кўрсатиб маъмуриятга ариза билан мурожаат қилади. Маъмурият аризага бир сутка ичида жавоб бериши лозим. Маъмурият аризага рад жавоби беришга ҳам ҳақли. Маҳкумнинг муассасадан ташқарига чиқиш харажатлари маҳкум ёки унинг қариндошлари ҳисобига амалга оширилади. Муассасадан ташқарига чиқишга рухсат берилмаган маҳкум ўз вақтида муассасага қайтмаса, у ички ишлар органлари томонидан ушлаб, муассасага қайтарилади. Бундай ҳол маҳкумни жазони ўташдан бўйин товлаган деб ҳисобланишга асос бўлиши мумкин. Муассасадан ташқарига чиқишига рухсат берилган вақт жазо муддатига қўшилади.

Ўта хавфли рецидивистларга, ўлим жазоси афв этиш тартибида озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштирилган шахсларга, ўта оғир

жинояти учун озодликдан маҳрум қилинган маҳкумларга, мажбурий даволанаётган ва юқумли касалга чалинган маҳкумларга муассасадан ташқарига чиқишларига рухсат берилмайди.

6-§. Маҳкумларнинг моддий-маиший таъминоти ва уларга тиббий хизмат кўрсатиш

Маҳкумларнинг моддий-маиший таъминоти ЖИКнинг 12-боби нормалари билан тартибга солинади. Маҳкумларни ахлоқан тарбиялаш ва уларни ҳалол меҳнатга ўргатиш жараёнида уларнинг моддий-маиший таъминотининг қонун нормалари билан тартибга солинишининг ҳам аҳамияти катта. Маҳкумлар моддий-маиший таъминоти уларнинг яшаш жойи, кийим-бош, уларни озик-овқат таъминоти, тиббий-санитария таъминоти каби масалаларни қонунан ҳал қилиб беради. Озодликдан маҳрум қилиш маҳкумларнинг яшаш шароитлари ва уларни моддий-маиший таъминоти, албатта озод шахслар шароитидан фарқ қилади. Уларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш қоидаларининг қўлланилиши натижасида моддий-маиший таъминотида жиддий чеклашлар вужудга келади. Лекин бу масалаларни ҳам қонун билан тартибга солинмаса ва маҳкумларни айнан қонунга биноан таъминлаш қоидаларига ўргатилмаса, уларнинг ахлоқан тузилишини ҳам таъминлаб бўлмайди.

Маҳкумларнинг моддий-маиший таъминоти масаласи махсус Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари билан тартибга солинади. Маҳкумларнинг моддий-маиший таъминоти нормалари уларнинг қайси тартибли колонияларда сақланаётганлигига ҳам боғлиқ. Сақлаш шароитининг оғирлашиб боргани сари, уларнинг моддий-маиший таъминотларида ҳам камайтирилганлик ҳолатларини кўриш мумкин. Озодликдан маҳрум қилиш маҳкумларни моддий-маиший шароитларининг чегаралаб қўйилиши, уларни жисмонан ёки руҳан камситиш ёки унга азоб беришни назарда тутмайди, уларни моддий-маиший талабларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш назарда тутилади. Маҳкумларга айрим моддий-маиший талаблари бутунлай ёки қисман чекланиши мумкин, бу ҳам озодликдан маҳрум қилишнинг шароитларидан келиб чиқади.

Маҳкумларнинг моддий-маиший таъминоти масалалари ҳам уларнинг жазони ўташ жараёнларида ўзгариши мумкин. Жумладан, уларни рағбатлантириш ёки интизомий жазолаш масалаларини қўллаш, уларнинг моддий-маиший таъминот ҳуқуқларида ҳам ўзгаради. Лекин бундай ўзгариш ҳам қонун даражасида тартибга солинади. Маъмурият ўзбошимчалик билан маҳкумлар моддий-маиший ҳолатлари талабларини ўзгартира олмайди. Ўзгартиришга уриниш ёки уни бажармаслик маҳкумларнинг ижтимоий ва халқаро ҳуқуқларини бузиш деб баҳоланиши мумкин.

Янги жиноят ижроия қонунчилиги маҳкумларнинг моддий-маиший таъминоти уларни ахлоқан тарбиялашни тўғри амалга оши-

ришни самарали таъминлаш учун янги қоидаларни киритади. Бу ўзгаришларнинг энг аввало, жамиятнинг бозор иқтисодиёти ёки муносабатларига ўтиши, озик-овқат ва молиявий масалаларни тартибга солишнинг янгича қоидаларининг жорий этилганлиги ҳамда жазони ижро этиш тизимининг хўжалик алоқаларининг янгича тартибларининг жорий этилганлигида кўриш мумкин.

Маҳкумларни моддий-маиший таъминлаш масалалари Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлигининг ЖИЭББ томонидан тартибга солинади. Маҳкумларнинг моддий-маиший таъминотларида ҳам маҳкумлар тоифасига қараб фарқ қилиши мумкин. Жумладан, ҳомиладор, эмизикли, болали аёллар ва вояга етмаганлар таъминоти бошқаларнинг моддий-маиший таъминоти шароитларидан фарқланади.

Жазони ижро этиш ва тарбия колонияларида маҳкумлар умумий турар жойларда ёки хоналарда сақланадилар, турмаларда эса камераларда сақланадилар. Маҳкумларнинг турар жойлари шароити санитария-гигиена талабларига мувофиқлаштирилади. ЖИКнинг 84-моддасида ҳар бир маҳкумга яшаш майдонининг энг кам бўлиши мумкин бўлган майдон сатҳлари белгиланган. Жумладан, умумий турар жойларда икки квадрат метрдан кам бўлмаслиги керак, тергов хибсхоналари ва турмаларнинг умумий камераларида икки ярим квадрат метрдан кам бўлмаслиги керак. Аёллар ва вояга етмаганлар сақландиган колониялардаги умумий турар жойлар уч квадрат метрдан кам бўлмаслиги керак. Беморлар сақландиган палаталарда тўрт квадрат метрдан кам бўлмаслиги лозим. Интизомий бўлинмаларнинг камераларида, соқчисиз ёки кузатувчисиз юриш ҳуқуқидан фойдаланаётган маҳкумларнинг яшаши учун, шунингдек жазони манзил колонияларида ўтаётган маҳкумлар учун мўлжалланган хоналарда тўрт ярим квадрат метрдан кам бўлмаслиги керак. Бундай қоидаларнинг белгиланиши маҳкумларнинг санитария ва гигиена ҳолатлари талабларига риоя қилиш ҳамда уларнинг яшаш шароитларини тўғри белгилаш имкониятларини яратади. Жазони ижро этиш колонияларининг яшаш учун мўлжалланган қисмида яшаш уйларида овқатланиш хонаси, дам олиш хонаси, шифохона, ўқиш ва касб-ҳунар ўрганиш хоналари, магазин, клуб, кир ювиш ва ҳаммом, кутиш ва учрашув хоналари, кир қуритиш хонаси, кийим-бош ва пойабзалларни таъмирлаш хоналари, навбатчилар хонаси, маҳкумларнинг штаби, камера типидagi хоналари, назорат қилиш ва ўтказиш жойлари, ёз мавсумларида маҳкумларнинг саф тортиши, спорт билан шуғулланиши ва тарбиявий тадбирларни ўтказиш майдонлари, ибодат қилиш учун мўлжалланган хоналари ва бошқа иншоотлари бўлиши лозим. Маҳкумларнинг яшаш уйларида ювиниш, хожатхоналар, аёллар колонияларида гигиена хоналари бўлиши керак.

Қишки мавсумларда маҳкумлар яшаш жойлари махсус иситилиб, ҳарорат 18-20° бўлиши таъминланади.

Маҳкумларнинг яшашлари учун мўлжалланган ҳудуддан ташқарида ишлаб чиқариш иншоотлари, муассаса маъмурияти биноси, ҳар-

бий соқчилар жойлаштирилган бино, омборхона, озик-овқат сақланадиган хоналар, гараж, иситиш анжомлари, хўжалик хоналари ва бошқа иншоотлар бўлади.

Муассасаларнинг яшаш ва ишлаб чиқариш қисмлари махсус тиканли симлардан ўралган ва бир-биридан ажратилган бўлиб, унда соқчилар юришлари, қоровул итларни сақлаш қисмлари, муассасанинг тақиқланган қисмлари билан ажратилади. Муассасалар замонавий сигнал анжомлари ва электрон кузатиш воситалари билан таъминланади. Ҳарбий соқчиларнинг машқлари учун махсус майдонлар, қуролдан ўз-ўзини машқ қилиш хоналари билан таъминланади.

Маҳкумларга алоҳида каравот, кўрпа-ёстиқ, икки кишига битта тумбочка, стул билан таъминланади. Ҳар бир каравотнинг оёқ тарафига маҳкум ҳақидаги маълумотлар ёзилган белгилар осиб қўйилади. Яшаш хоналарида маҳкумларнинг доимий равишда озодаликка риоя қилишлари талаб этилиб, ҳар куни яшаш хоналари тозаланади, чанглари артилади ва ҳоказо. Ҳафтада камида бир марта маҳкумлар ҳаммомга туширилиб, ўрин-кўрпа жилдлари алмаштирилади. Муассасада тозалик маҳкумларнинг бепул ёрдамларидан фойдаланган ҳолда амалга оширилади.

Муассаса ҳудудида маҳкумларнинг қисқа муддатли ва узоқ муддатли учрашувлари учун мўлжалланган жойлари ташкил этилади. Бундай жой, одатда, маҳкумларнинг яшаш зоналари жойларида ташкил этилади ва маъмурият вакили ва соқчилар билан кўриқланади. Узоқ муддатли учрашув жойлари меҳмонхона кўринишида бўлиб, бу жойларда яшаш пуллик амалга оширилади. Бу жойларда махсус овқат пишириш жойлари бўлади ва тегишлича идиш-товоклар билан таъминланади.

Маҳкумларнинг овқати масаласи ЖИКнинг 85-моддаси билан тартибга солинади. Маҳкумнинг овқати, албатта, инсон жисмини нормал ҳаёт кечириши учун талабга жавоб бера оладиган овқат бўлиши лозим. Овқат нормасини белгилашда ҳам маҳкумларнинг тоифасига қараб эмизикли ва ҳомиладор аёлларга, вояга етмаганлар, 1- ва 2-гуруҳ ногиронлари ва касалманд маҳкумларга ҳамда оғир меҳнатга жалб қилинган маҳкумларга бериладиган овқат бошқаларникидан фарқ қилиши мумкин. Уларга оширилган миқдорда овқат берилади. Бир кунда уч маҳал овқатлантирилиш тартибига амал қилинади. Маҳкумларни ишга жалб қилган корхона ёки муассасалар маблағи ҳисобига кўшимча овқат беришга йўл қўйилади.

Маҳкумларнинг овқатлари махсус ошхоналарда ёлланма меҳнат ва маҳкумларнинг ўзларидан фойдаланган ҳолда пиширилади ва кун тартибида белгиланган вақтлардагина маҳкумларни овқатланишларига йўл қўйилади. Маҳкумлар овқатлари тарқатилиши олдидан, албатта, унинг сифати бўйича маъмурият вакили ва тиббиёт ходими томонидан текширилади. Овқат учун хом ашёлар махсус сақлаш жойларида сақланади.

Маҳқумларнинг овқатланиш тизимида колония ҳудудидаги магазин катта аҳамиятга эга ҳисобланади. Маҳқумларга белгиланган норма миқдориди қўшимча озиқ-овқат сотиб олишларига руҳсат берилади. Бундан ташқари, белгиланган миқдор бўйича посилкалар олишларига йўл қўйилганлиги ҳам уларга қўшимча озиқ-овқат олишларига имконият бўлиб ҳисобланади.

Маҳқумларни уст-бош билан таъминлаш тартиби ҳам қонунга биноан амалга оширилади. Кийим-кечак, пойабзал махсус кўринишда белгиланади ва маҳқумларнинг ёши, жинси, соғлиғи, бажараётган ишининг хусусиятига кўра ҳам фарқланиши мумкин. Маҳқумларнинг уст-бош кийимлари ҳам мавсумга қараб ўзгартирилади ва сарфланадиган харажатлари давлат ҳисобига амалга оширилади.

Маҳқумларга тиббий хизмат кўрсатиш масаласи ҳам йўлга қўйилган. Уларга тиббий хизмат кўрсатиш бирон-бир ҳуқуқий чеклашсиз амалга оширилиши мумкин. Лекин жиноят-ижроия қонуни энг муҳим ва умумий қоидаларни тартибга солиш масалаларини қонунлаштиради. Маҳқумларга бевосита тиббий хизмат кўрсатиш Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг қонунчилиги ва ўзаро Ички ишлар вазирлиги билан қабул қилинган махсус буйруқ, инструкция ва фармойишлар билан тартибга солинади. Жазони ижро этиш муассасалари маъмуриятига маҳқумларга тиббий хизмат кўрсатиш учун махсус вазифалар белгилаб берилади. Бу вазифаларни амалга ошириш учун маъмурият таркибида махсус тиббий хизмат бўлимлари ташкил этилади. Маҳқумларнинг тиббий-санитария хизмат бўлимлари ўзига хош хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги қошида махсус тиббий бошқарма тузилганки, бу бошқарма жазони ижро этиш муассасаларининг тиббий санитария хизматларини ҳам тартибга солади.

Маҳқумларга тиббий-санитария хизмати кўрсатиш учун жазони ижро этиш муассасаси қошида даволаш бўлими мавжуд. Бу бўлимлар маҳқумларга тиббий хизмат кўрсатиш вазифасини амалга оширадilar (Тиббий марказлари, шифохоналари, жумладан руҳий, юкумли касалликлар шифохоналари, қисқа муддатли туберкулёз I ва II гуруҳ ногиронлари учун тиббий рўйхатга олиш учун махсус колониялар ташкил этилган. Бу колонияларда кундалик ёки шифохонада даволаниш учун шароитлар яратилган. Юкумли касалликлар, таносил ва орттирилган иммунитет хасталиги касаллиги, гиёҳванд ва алкоголь касалларини сақлаш ва даволаш учун махсус муассаса ташкил этилади. Таносил касалликлари билан оғриганлар эса даволаниш жараёнида колониянинг тиббий бўлимларида бошқа маҳқумлардан ажратилган ҳолда даволанадилар. Маҳқумлар дастлабки тиббий назорат жараёнида бошқа маҳқумлар билан бирга сақланадилар. Орттирилган иммунитет хасталиги гиёҳванд ва алкогольларни алоҳида сақлаш учун махсус колония ёки бўлимлар назарда тутилмаган. Бундай маҳқумлар бошқа маҳқумлар билан биргаликда сақланадилар. Лекин улар медицина рўйхатига ҳамда назоратига олинадилар, зарур

ҳолларда тегишли даволаниш ёрдамларини оладилар. Жумладан, суд томонидан тайинланган мажбурий гиёҳвандлик ёки ичкиликбозлик бўйича даволаниш чоралари бундай даволанишнинг тури ҳисобланади.

Маҳкумларни айрим зарур ҳолларда соғлиқни сақлаш тизими тиббий хизматларидан фойдаланишларига ҳам йўл қўйилиши мумкин. Манзил колонияларида жазони ўтаётган маҳкумлар эса соғлиқни сақлаш тизими хизматларидан навбати билан фойдаланишларига йўл қўйилади.

Озодликдан маҳрум қилинган маҳкумлар учун тиббий-санитария хизматлари давлат ҳисобига амалга оширилади. Барча турдаги тиббий ёрдам бепул амалга оширилади. Лекин белгиланган хизматлардан ташқари талаб этилган хизматлар, масалан, маҳкумларга сунъий тиш қўйдириш каби хизматлар маҳкумларнинг ўзлари ҳисобига амалга оширилиши қонун билан тақиқланмаган.

Маҳкумлар учун ташкил этилган тиббий-санитария хизматларида ҳам махсус тиббий бўлинмаларга эга бўлган малакали мутахассислар хизмат кўрсатади. Алоҳида ташкил этилган тиббий муассаса бошлиғи бир вақтнинг ўзида жазони ижро этиш муассаса бошлиғи бўлиб ҳам ҳисобланади.

7-§. Озодликдан маҳрум қилинган маҳкумларнинг меҳнати, таълим ва касб тайёргарлиги

Озодликдан маҳрум қилинганларнинг ахлоқан тузалишида ва қайта тарбияланишида уларнинг меҳнати, таълим ва касб тайёргарлигининг аҳамияти катта ҳисобланади. Маҳкумларнинг меҳнатини уларнинг таълим ва касб тайёргарлиги билан бирга ташкил этилиши эса меҳнат самарадорлигига, бир-бирини тўлдиришга имкон яратади.

Маҳкумлар меҳнатини жамият аъзоларининг меҳнати билан тенглаштириб бўлмайди. Маҳкумларнинг меҳнати ўз хусусиятига кўра мажбурийлик тамойиллари билан боғлиқ ҳисобланади. Чунки бундай шахсларни меҳнатга жалб қилиш маҳкумларни ахлоқан тузатиш ва ҳалол меҳнатга жалб этишга қаратилади. Бу вазифаларни амалга ошириш эса маҳкумларни алоҳида меҳнат тамойиллари асосида меҳнат қилишларига эришиш мумкинлигидир.

Озодликдан маҳрум қилинганлар меҳнати озод шахслар меҳнатидан қуйидаги хусусиятлари билан фарқ қилади:

1. Озодликдан маҳрум қилинганлар ўзларининг хоҳишига кўра иш танлай олмайдилар.

2. Маъмурият томонидан берилган ишларнинг улар учун мажбурийлиги.

3. Маҳкумлар меҳнати вақти меҳнат қонунларининг энг узайтирилган вақтларини ташкил этилганлиги.

4. Маҳкумлар меҳнатига тўлов камайирилган энг кам иш ҳақи миқдорига белгиланганлиги билан фарқланади.

5. Маҳкумлар жазолаш хусусиятлари уларнинг меҳнатларини ташкил этиш жараёнида ўз аксини топади.

Маҳкумлар меҳнатини ташкил қилишда ҳам зарурий хусусиятларга эътибор қаратилади. Жумладан, маҳкумлар меҳнати фойда келтириш хусусиятида бўлишлиги, агар фойда келтирмайдиган меҳнатга йўл қўйилса, маҳкумларни ахлоқан тузатиш ёки меҳнатга ҳалол муносабатда бўлишга ўргатишга путур етказиши мумкин.

Маҳкумлар меҳнатини ташкил этишда уларнинг қобилияти, жисмоний хусусиятлари, билим малакаси каби хусусиятларни ҳам инобатга олинади. Бу хусусиятларга эътибор бермаслик оқибатларида маҳкумларнинг меҳнатининг самарадорлиги бўлмайди. Жазони ижро этиш муассасасига келиб тушган маҳкумлар медицина ва малакалаштириш ҳамда таснифлаш комиссиясида маҳкумларнинг меҳнат қилиш қобилиятлари ҳам аниқланади.

I ва II гуруҳ ногиронлари тиббий комиссиянинг ҳулосаларига кўра меҳнат қилиш қобилияти аниқланади. Маҳкумларнинг меҳнат қилиш қобилияти ва касб маҳоратига қараб иш билан таъминланади. Уларнинг меҳнат қилиш қобилиятини малакалаштириш комиссияси аниқлайди. Бу меҳнат унумдорлигини оширишда муҳим аҳамиятга эга. Агар маҳкум бирор касбга эга бўлмаса ёки унинг касбига мувофиқ иш билан таъминлашнинг иложи бўлмаса, маъмуриятнинг хоҳишига биноан иш билан таъминланади. Умуман ҳунар ёки касбга эга бўлмаган маҳкумлар махсус касб-ҳунар ўқишларида ҳам ўқитилади.

Маҳкумларни муассасанинг раҳбарий хўжалик ёки савдо-сотик ишларида ишлатиш тавсия этилмайди. Масалан, магазин мудирини моддий жавобгарлик ишларида, озик-овқат омбори мудирлигида, назоратчи ва бошқа шу каби ишларда ишлатиш мумкин эмас. Маҳкумларнинг меҳнати, асосан, Ички ишлар вазирлиги томонидан ташкил этилган корхоналарда амалга оширилади.

Бошқа ташкилотлар корхона ва муассасаларида, асосан, келишувга биноан йўлга қўйилиши мумкин. Маҳкумларнинг меҳнатини колониянинг ўз корхонасида ташкил этиш катта аҳамиятга эга бўлиб, меҳнат унумдорлигини таъминлашда катта аҳамиятга эга бўла олади.

Озодликдан маҳрум қилинганларнинг меҳнати маълум тамойилларга асосланиб, жамиятда меҳнатнинг характери ва жазони ижро этиш муассасаларининг манфаатларини инобатга олган ҳолда ташкил этилади. Муассаса манфаатларини инобатга олган ҳолда ташкил этиш деганда, меҳнатдан тушган фойда колониянинг ривожига ва унинг моддий аҳволига ҳам фойдали бўлишлиги тушунилади.

Одатда, ишлаб чиқариш зонаси яшаш зонасига яқин ташкил этилади. Агар яшаш зонасидан ишлаб чиқариш зонаси 3 км масофадан ошса, маҳкум ишга мослаштирилган транспортда олиб борилади. Маҳкумлар, одатда, бригадаларга бўлинган ҳолда ишга тақсимланади. Бригадаларнинг таркиби ишнинг турига қараб ташкил этилиши мумкин. Бригадаларга маҳкумлар таркибидан бригадир тайинланади. Бригадалар иложи борица бир хонага жойлаштирилади.

Бригадир бригадага бошчилик қилиб, ишга олиб чиқади, рўйхатдан ўтказди, ишлаб чиқариш нарядларининг тўғри тўлдирилишини

текширади, бригада аъзоларининг иш режасини бажаришини назорат қилиш ва бригада таркибида тартиб-интизомни таъминлаш чораларини кўради. Бригадирлар ишлаб чиқариш бўлинмалари (цехлар) бошлиқларига бўйсунадилар. Бир неча бригадалар отрядни ташкил этади.

Маҳкумлар меҳнати мамлакат қонунлари ва ЖИК нормалари билан тартибга солинади. ЖИКнинг 90- моддасига биноан, жазони ижро этиш муассасаларида ўтаётган маҳкум олти кунлик иш ҳафтаси белгиланган. Уларнинг иш вақти режимини ижро этиш муассасасининг маъмурияти белгилайди ва умумий иш вақтининг энг кўп нормасидан ошиб кетмаслиги керак.

Инсон соғлиғига зарарли ишларда ишлаганларнинг ва вояга етмаганларнинг иш вақти меҳнат қонунларида кўзда тутилган умумий асосларда белгиланади. Иш вақти давомида бир соат тушлик вақти белгиланади.

Маҳкумларни иш вақтидан ташқари ишларга, дам олиш ва байрам кунларида ишга жалб этишга, ишлаб чиқариш зарурати бўлган тақдирда, меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган иш вақтидан ташқари ишларнинг энг кўп муддатига риоя этган ҳолда йўл қўйилади.

Иш вақтини жамлаб ҳисобга олиш жорий этилганда, маҳкумлар иш вақтидан ташқари ишларга, дам олиш ва байрам кунларида ёки тунги ишларга жалб этилган тақдирда меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларида вояга етмаган шахслар, I ва II гуруҳ ногиронларига нисбатан белгиланган чеклашларга риоя этилиши шарт.

Ишни бошлаш ва тугаллаш вақти колониянинг кун тартибига мувофиқ равишда колониянинг бошлиғи томонидан белгиланади.

Озодликдан маҳрум қилинган маҳкумлар жазони ўтаётган вақтда жазо муддати узлуксиз бўлганлиги учун меҳнат таътили олишга рухсат берилмайди.

ЖИКнинг 92-моддасига биноан маҳкумларнинг меҳнатига меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ ҳақ тўланади.

Маҳкумлар белгиланган иш нормаларини бажарган ҳолларда, белгиланган иш ҳақининг энг кам нормасидан кам бўлмаган миқдорда ҳақ тўланади.

Маҳкумларга тўланадиган иш ҳақи уларнинг ҳисоб варағига ўтказилади ва ҳақларидан уларнинг барча тўловларига ўтказилиши мумкин, жумладан, нафақа тўлаш, даромад солиғи, пенсияга ушлаб қолиш каби тўловлардан қолган қийматдан, суднинг ижро варақасига биноан тўланадиган тўловлар ёки бошқа тўловлар тўланиши мумкин. Бундай тўловларнинг умумий қиймати қанча қийматни ташкил этишлигидан қатъи назар маҳкумларнинг шахсий ҳисоб варағига, уларга ёзилган иш ҳақининг камида йигирма беш фоизи, олтмиш ёшдан ошган эркакларнинг, эллик беш ёшдан ошган аёлларнинг, I ва II гуруҳ ногиронларининг, ҳомиладор аёлларнинг ҳамда жазони ижро этиш муассасаси қошидаги болалар уйида боласи бор аёлларнинг, шунингдек,

манзил колониялар ва тарбия колонияларидаги маҳкумларнинг ҳисоб varaғига эса камида эллик фоизи ўтказилиб қўйилиши шарт.

Маҳкумларни ҳақ тўланмайдиган ишларга ҳам жалб қилинишлари мумкин. Ҳақ тўланмайдиган ишларга, асосан, колония хурудини ободонлаштириш, маданий-маиший шароитни яхшилаш ҳолатларида жалб қилинадилар. Ҳақ тўланмайдиган ишларга маҳкум ҳафтасига икки соатдан ошмаган ҳолда жалб қилинади.

Маҳкумларнинг меҳнатини ташкил этишда уларнинг касб маҳоратлари ҳам ҳисобга олинади. Агар маҳкумларнинг касб-ҳунари бўлма-са, уларнинг меҳнати билан биргаликда касб-ҳунар ўрганиши ҳам ташкил этилади. Касб-ҳунар ўрганиши ва таянч маълумоти олиши маҳкумнинг меҳнати билан биргаликда ташкил этилади ва ишлаб чиқариш жараёнида унга нисбатан тайинланган иш устаси томонидан ҳунар ўргатиш йўли билан амалга оширилади. Маҳкумнинг ёши ўттиздан ошган бўлса ёки I ва II гуруҳ ногиронлари касб-ҳунар таълимига ихтиёрий жалб қилинадилар.

Маҳкумларнинг таянч маълумот олишлари ишдан бўш вақтларида ташкил этилади. Маҳкумларнинг олий ва ўрта махсус ўқув юртлирида таълим олишларига йўл қўйилмайди. Фақат манзил колонияларида сақланаётган маҳкумларга ўқув юртлирининг сиртки бўлимларида таълим олишларига йўл қўйилиши мумкин. Маъмурият ўқув юртлининг хусусиятларини инобатга олиб, нодавлат ўқув юртлирида ўқишларига руҳсат бермаслиги мумкин. Маҳкумларнинг сиртдан ўқиш давриларида уларнинг имтиҳонлари учун ажратилган вақтларида ишдан озод қилинадилар. Маҳкумларнинг сиртдан ўқишларига кетадиган харажатлар маҳкумларнинг ўз ҳисобига амалга оширилиши мумкин.

8-§. Озодликдан маҳрум қилинган маҳкумларга нисбатан тарбиявий таъсир кўрсатиш

Маҳкумларни ахлоқан тузатиш ва қайта тарбиялаш мақсадида уларга нисбатан тарбиявий таъсир чоралари қўлланилади. Маҳкумларнинг тарбиявий таъсир чораларининг вазифалари ЖИКнинг 97-моддасида белгилаб берилган. Маҳкумларни ахлоқан тарбиялашнинг асосий вазифаси уларни жамият қонун талабларига, ахлоқ-одоб талабларига, билим ва маданий савияларини оширишга қаратилади. Шунингдек, тарбиявий таъсир чоралари уларнинг жамиятга муносабатини, меҳнатга муносабатини ва унинг руҳий муносабатларини ижобий мукаммалаштиришга қаратилади. Маҳкумларга қўлланиладиган тарбиявий таъсир чораларини қўллаш колония ички кун тартибига ва маҳкумларнинг иш вақтларига таъсир кўрсатмаган ҳолда ташкил этилади.

Маҳкумларнинг маънавий дунёқарашининг тарбияланишида диний билимларни тарғиб қилиш ёки унга ўргатиш руҳида ташкил қилинишига йўл қўйилмайди, лекин унинг диний дунёқарашининг ихтиёрий шаклланишига ҳам тўсқинлик қилинмайди. Жазони ижро

этиш муассасаларида маҳкумларнинг диний урф-одатларини амалга оширишларига ҳам ички кун тартиби қоидаларига зарар етказмаган ҳолда йўл қўйилади.

Маҳкумларни ҳуқуқий тарбиялаш уларда ҳуқуқий билимларни оширишга қаратилади. Ҳуқуқий билимларни ошириш бу давлатнинг қонун нормаларини тушунтириш, жинойт қонун нормаларини ҳурматлаш, ҳуқуқий маданиятни оширишга қаратилади. Маҳкумларнинг ҳуқуқий тарбия ишларини ташкил қилиш ҳар хил бўлиши мумкин. Жумладан, ҳуқуқий мавзуларда суҳбатлар уюштириш, махсус учрашувлар ўтказиш, савол-жавоб кечалари уюштириш, деворий ёки кўргазмали тарғиботларни ташкил қилиш, қундалик қонуний ўзгаришлар билан таништирилиб бориш шаклларида ташкил этилади. Маҳкумларнинг ҳуқуқий тарбия ишлари ИИВ томонидан ишлаб берилган дастур асосида олиб борилади. Асосий тадбирлар оммавий тартибда ташкил этилади.

Ижтимоий қонунчиликни ташвиқот қилиш ва таништириб бориш учун ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг ходимлари, мутахассислар ёки олимлар ҳам жалб қилиниши мумкин.

Ҳуқуқий тарбияни йўлга қўйиш борасида маҳкумларнинг тузалиш йўлига ўтганларини муддатидан илгари жазодан озод қилиш ёки манзил колонияларига ўтказишни ёхуд ахлоқ тузатиш ишлари жазосига ўтказилишини кўриб чиқиш бўйича шу жойларда ишларни кўриб чиқишлари катта аҳамият касб этади.

Жазони ижро этиш муассасаларида маҳкумларнинг жисмоний тарбиясига ҳам катта аҳамият берилади. Жумладан, ҳар бир муассасада (махсус тартибли колония ва турмадан ташқари) спорт мусобақалари учун ҳамда маҳкумларнинг жисмоний тарбияси учун махсус жойлар ташкил этилади. Маҳкумларнинг жисмоний тарбиясига қаратилган чоралар маҳкумлар ўртасида спорт мусобақалари уюштириш, уларни қундалик кун тартибда жисмоний тарбия учун вақтларнинг ажратилганлиги каби ҳолатлар билан амалга оширилади. ИИВ маҳкумлар жисмоний тарбиясига катта аҳамият беради. Айниқса тарбия муассасаларида махсус спорт майдонлари ёки хоналарининг жиҳозланганлиги бу масалага алоҳида эътибор қаратилганлигидан далолат беради.

Жазони ижро этиш муассасаларида маҳкумларнинг турли хил спорт турлари билан шуғулланишлари учун шароитлар яратилган. Жумладан, бокс, кураш, гимнастика ва бошқа спорт турлари учун махсус гуруҳларнинг ташкил этилганлиги бунинг далилидир.

Маҳкумларга қўлланадиган тарбиявий таъсир чоралари яқка тартибда, гуруҳ ёки оммавий кўринишларда ташкил этилиши мумкин.

Яқка тартибдаги тарбиявий таъсир чоралари ҳар бир маҳкумнинг ҳуқуқий, ахлоқий ва жисмоний хусусиятларини тушунтириш кўринишларида ташкил этилади. Шунингдек, маҳкумнинг содир этган жинойтига нисбатан суд ҳукми муддатларини таҳлил қилиш ва бу муддатларнинг қанча қисми ўталганидан кейин маҳкумларни жа-

зодан озод қилиш ёки энгилрок жазога ўтказиш мумкинлигини тушунтириш асосида олиб борилади. Гуруҳ шаклида тарбиявий таъсир чоралари, асосан, маҳкумларнинг бригадалари таркибида олиб бориладиган таъсир чораларини тушуниш мумкин. Гуруҳ таркибида тарбиявий таъсир чоралари уларнинг меҳнат интизомига риоя қилиш, меҳнат режаларини бажариш, гуруҳ аъзоларини рағбатлантириш ёки жазолаш кўринишларида ташкил этилади. Муассасанинг кун тартибида белгиланган тарбиявий соатлари, асосан, гуруҳ шаклида йиғинларни ўтказишга қаратилади.

Оммавий шаклдаги тарбиявий ишлар отрядлар таркибида олиб бориладиган чораларни назарда тутди.

Озодликдан маҳрум қилинганларнинг таълим-тарбияси ва уларга қўлланиладиган мажбурлов чораларини амалга оширишда рағбатлантириш ва интизомий жазолашнинг аҳамияти катта ҳисобланади. Маҳкумларни рағбатлантириш ёки интизомий жазолаш чоралари ҳам қонунда белгиланган қоидалар билан тартибга солинади. Бу масалаларнинг қонундан ташқари амалга оширилиши мумкин эмас, акс ҳолда, маҳкумларнинг ахлоқан қайта тарбияланишига салбий таъсир этиши мумкин. Амалдаги ЖИКда аввалги қонунлардан фарқли равишда жиддий ўзгаришлар киритилган.

Рағбатлантириш чоралари маҳкумларга ижобий хулқи, меҳнатга ҳалол муносабатда бўлиши, касб-хунар ўрганишдаги ютуқлари, муассасанинг фаолиятидаги фаол иштироки ва тарбиявий ишларини амалга оширишдаги фаоллиги учун қўлланилади. Рағбатлантириш юқорида таъкидланган ҳолатларнинг барчаси учун умумий тарзда ёки алоҳида биттаси учун ҳам қўлланилиши мумкин. Рағбатлантириш чоралари ЖИКнинг 102-моддасида белгилаб берилган ва улар қуйидагилардан иборат: ташаккур эълон қилиш; илгари қўлланилган интизомий жазони муддатидан олдин олиб ташлаш; ёрлик, қимматли совға ёки пул мукофоти билан тақдирлаш; қўшимча посылка, йўқлов ёки бандероль олишга рухсат бериш; қўшимча учрашув ёки телефон орқали сўзлашув ҳуқуқи бериш; озик-овқат маҳсулотлари ва энг зарур нарсалар сотиб олиш учун пул қийматини кўпайтириш; энгиллаштирилган сақлаш шароитига ўтказиш ҳолатлари қўлланилади.

Маҳкумларга ЖИКнинг 75-моддаси учинчи қисмида белгиланган маҳкум учун сарфланадиган пул харажатларига яна қўшимча ўн фоиз сарфлашга рухсат берилишидан фарқли пул мукофоти билан тақдирлаш ҳам мумкин. Рағбатлантиришнинг ижтимоий хусусиятлари юқори ҳисобланади. Маҳкумни ижобий хулқи, ҳатто меҳнатдаги айрим ютуқлари ҳам маълум даражада рағбатлантирилиши мумкин.

Маҳкумни ташаккурнома билан рағбатлантириш оғзаки ёки ёзма шаклда ҳам бўлиши мумкин, бошқа рағбатлантириш чоралари фақат ёзма шаклда бўлиши мумкин. Ташаккур эълон қилиш оғзаки усулда эълон қилинган тақдирда ҳам, маҳкумларнинг шахсий варағига кийриб қўйилади. Ташаккур эълон қилиш отряд бошлиғи, тарбиявий

ишлар бўйича колония бошлиғи муовини ва ҳатто колония бошлиғи томонидан ҳам эълон қилиниши мумкин.

Пул мукофоти, ёрлик ёки қимматли совға билан мукофотлаш муассаса бошлиғининг буйруғи билан эълон қилинади. Бу турдаги рағбатлантириш чоралари муассаса молиявий ва иқтисодий аҳволдан келиб чиққан ҳолда маҳкумнинг шахси, унинг ички интизом қоидаларини бажарганлиги ёки рағбатлантириш учун сабаб бўлган ҳодиса аҳамиятидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади.

Маҳкумлар ёрлик ёки қимматли совға билан тақдирланганида унинг ўзига берилади ва маҳкум бу мукофот ёки ёрликни ўзининг хоҳишига кўра фойдаланади. Ўзи ишлатиши мумкин, уйига жўнатиб юбориши ёки муассасанинг буюмларни сақлаш хоналарига топшириб қўйиши ҳам мумкин. Маҳкумга ажратилган пул мукофоти унинг ҳисоб варағига киритилади ва бу мукофотдан маҳкум ўзининг харажатларига сарфлаши мумкин.

Маҳкумларни рағбатлантириш мақсадида қўшимча посилка, йўқлов ҳам муассаса бошлиғининг буйруғи билан амалга оширилади ва бир йилда кун ичун бундан иккита посилка йўқлов ва бандеролга рухсат берилиши мумкин. Лекин муассасанинг режим турига кўра маҳкумнинг қўшимча посилка, йўқлов ёки бандерол олишга рухсат берилиши қонунда белгиланган қоидага кўра амалга оширилади. Маҳкум айнан бу ҳуқуқларнинг қайси бирини олиши мумкинлигини маъмурият ҳал қилади. Бундай рағбатлантириш маҳкумнинг қонун бўйича олиши мумкин бўлган посилка, йўқлов ёки бандеролдан ташқари белгиланади.

Маҳкумларга қўшимча учрашув ёки телефон орқали сўзлашувга рухсат бериш масаласини ҳам колония бошлиғининг буйруғи билан амалга оширилади. Қонунга биноан неча мартагача қўшимча учрашувга рухсат бериш аниқ белгилаб берилган. Бу масала маҳкумнинг қандай муассаса ва қандай тартибли колонияда сақланаётганлигига боғлиқ. Масалан, умумий, қаттиқ тартибли колонияларда ва тарбия колонияларида сақланаётганларга нисбатан бир йилда қўшимча бир марта учрашув ва бир марта телефон орқали сўзлашувга рухсат берилса, махсус тартибли колонияларда йилига қўшимча бир марта қисқа муддатли учрашув ва бир марта телефон орқали сўзлашувга рухсат берилиши мумкин. Турма қамоғида сақланаётганларга эса фақат бир марта қисқа муддатли учрашувга рухсат берилиши мумкин, холос.

Маҳкумларга рағбатлантириш усули сифатида озиқ-овқат маҳсулотлари ва энг зарур нарсалар сотиб олиш учун пул қийматини кўпайтириш бир ойдаги харажатлар билан баҳоланади. Маҳкумларга қўшимча тарзда ёки энг кам ойлик иш ҳақининг ўн фоизгача қийматда сарфлашга рухсат берилиши мумкин.

Маҳкумларни рағбатлантириш тарзида енгиллаштирилган сақлаш шароитига ўтказиш жазони ижро этиш колонияларида маҳкумга сарфланадиган пул харажатларининг ўн фоизгача ортиши, соқчисиз ёки қузатувчисиз юришга рухсат берилиши, бир марта учрашув,

бир марта телефон орқали сўзлашув, битта посилка ёки йўқлов олиш имкониятларининг яратилиши тушунилади.

Турма қамоғида енгиллаштирилган сақлаш шароитига ўтказиш деганда қўшимча бир марта қисқа муддатли учрашув битта посилка ва йўқлов олишга рухсат берилганлиги тушунилади. Лекин енгиллаштирилган шароитга ўтказиш тарзидаги рағбатлантириш чорасини қўллаш учун айрим талаблар ҳам қўйилади. Жумладан, маҳкумнинг интизомий жазоси бўлмаслиги ёки олиб ташланган бўлиши керак; умумий, қаттиқ ва тарбия колонияларида суд тайинлаган жазонинг камида тўртдан бир қисмини ўтаб бўлиши керак, махсус тартибли колонияда эса жазонинг учдан бир қисмини, турмада эса жазонинг камида олти ойи ўталганидан кейингина қўлланилади.

Маҳкумларга қўлланиладиган рағбатлантириш чоралари гарчанд ЖИКнинг 102-моддасида белгилаб берилган бўлишига қарамай яна бошқа ҳолатларни ҳам кўриш мумкин. Жумладан, маҳкумларни муддатидан аввал жазодан озод қилиш ёки енгилроқ жазо билан алмаштириш, умумий, қаттиқ ёки тарбия колонияларидан манзил колониясига ўтказиш, тарбия колониясида сақланаётган маҳкумларнинг учрашув ҳуқуқини, унинг ота-онаси билан кўришиш учун муассасадан ташқарига, саккиз соатга чиқишига рухсат бериш каби чоралар ҳам белгиланган.

Маҳкумларни муддатидан аввал жазодан озод қилиш, бошқа енгилроқ жазо билан алмаштириш ёки колония турининг ўзгартирилиши масаласини колония маъмуриятининг тавсиясига биноан суд қарори билан ҳал қилинади.

Маҳкумларни ахлоқан тузатиш, уни ҳалол меҳнатга ўргатиш ва жазони ижро этиш муассасаларининг ички тартиб-интизомига бўйсуннишни таъминлаш учун, унга нисбатан қўлланилиши мумкин бўлган интизомий жазо чоралари ҳам белгиланган. Жумладан, ЖИКнинг 105-моддасига биноан маҳкумга нисбатан қуйидаги интизомий чоралар қўлланилади: огоҳлантириш; хайфсан эълон қилиш; енгиллаштирилган сақлаш шароитини бекор қилиш; интизомий бўлинмага киритиб қўйиш; жазони ўташ тартибини ашаддий бузувчи маҳкумларни манзил-колониядан умумий ёки қаттиқ тартибли колонияга, қаттиқ тартибли колониядан махсус тартибли колонияга, колониядан турмага ўтказиб қўйиш тарзидаги чоралар белгиланган. Маҳкумга нисбатан қўлланиладиган интизомий чораларни қўллаш тартиби ҳам қонунлаштирилган. Жумладан, маҳкумнинг бир неча содир этган интизомсизлиги учун фақат битта интизомий чора қўлланилиши мумкин. Интизомий чора қўллашнинг муддати ҳам белгиланган, жумладан, маҳкум содир этган ҳуқуқбузарлиги учун фақат бир ой ичида интизомий чора қўлланилиши мумкин. Бу муддат ўтганидан сўнг интизомий жазоланиши мумкин эмас. Интизомий чора фақат муассаса бошлиғи ёки унинг ўринбосарлари томонидан қўлланилиши мумкин. Интизомий чора юзасидан маҳкум юқори турувчи мансабдор шахсларга шикоят қилиш ҳуқуқига эга. Юқори турувчи мансаб-

дор шахс, суд ёки прокурор тайинланган интизомий чорани бекор қилиш ҳуқуқига эга.

Маҳқумга интизомий чора фақат интизомий ҳуқуқбузарлиги учун қўлланилиши мумкин. Маҳқумнинг меҳнат режасини бажара олмаганлиги, тартиб-қоидаларни бажара олмаганлиги учун, агар у атайлаб қилмаган бўлса, интизомий жазоланиши мумкин эмас, интизомий жазонинг муддати ҳам мавжуд. Жумладан, маҳқум интизомий жазоланганлигидан сўнг бир йил мобайнида янги ҳуқуқбузарлик содир этмаган бўлса, интизомий жазо ўз кучини йўқотади. Маҳқумнинг ижобий хулқи, меҳнатга ҳалол муносабати ва шу каби хусусиятлари эвазига маъмурият интизомий жазони бекор қилиш ҳуқуқига ҳам эга.

Маҳқумга қўлланиладиган ҳайфсан эълон қилиш оғзаки ёки ёзма шаклда бўлиши мумкин. Бошқа интизомий чоралар ёзма равишда берилиши мумкин. Огоҳлантириш деганда маҳқумни содир қилган қилмишини қайта содир этмасликни ёки олдини олиш мақсадида қўлланилади. Огоҳлантириш отряд бошлиғи томонидан ҳам амалга оширилиши мумкин. Огоҳлантириш олган маҳқум аксарият ҳолларда яна шундай қилишни такрорлаган тақдирда ҳайфсан олишлигига сабаб бўлади. Ҳайфсан эълон қилиш одатда маҳқумнинг енгил қилмиши ёки ички интизомини бузганлиги учун қўлланилади. Оғзаки эълон қилинган ҳайфсан ҳам маҳқумнинг шахсий ҳужжатларида белгилаб қўйилади. Огоҳлантириш ва ҳайфсан эълон қилиш интизомий чоралари бир-бирига ўхшаб кетади ва шунинг учун ҳам олдин огоҳлантириш, кейин ҳайфсан эълон қилинади. Огоҳлантиришни маҳқумнинг ҳужжатида белгиланмаслиги ҳам мумкин.

Енгиллаштирилган сақлаш шароитини бекор қилиш интизомий чора сифатида қўлланилади. Маҳқумнинг ички тартиб-интизомни қасдан бузганида, ёмон хулқ-атвори юзасидан маъмурият енгиллаштирилган сақлаш шароитини белгиланганини бекор қилиши мумкин. Бу интизомий чора қўллангандан кейин бир йил ўтганидан кейингина маҳқумларни яна енгиллаштирилган сақлаш шароитига ўтказилиши мумкин бўлади.

Маҳқумни интизомий бўлинмага киритиб қўйиш унинг ички тартиб-қоидани сурункали бузгани, маҳқумларга нисбатан безорилик ёки зўрлик ишлатгани ва бошқа интизомий ҳуқуқбузарлик содир этганида қўлланилади. Интизомий бўлинмалар ҳар бир муассасада ташкил этилади. Маҳқумни интизомий бўлинмага киритиб қўйиш узоғи билан ўн беш суткага белгиланиши, тарбия колонияларида эса ўн суткагача белгиланиши мумкин. Интизомий қисмга киритиб қўйилган маҳқумнинг шароити жиддий ўзгаради.

Манзил колонияларида ҳибсхона, умумий қаттиқ ва махсус тартибли колонияларда ҳибсхона ва қарцерлар мавжуд. Қарцерлар бир кишилик ёки икки кишилик, ёки кўпчиликка мўлжалланган бўлиши мумкин.

Интизомий бўлинмаларга киритиб қўйилган маҳкумлар ўзларига берилган ҳуқуқлардан маҳрум этилади, уларга нисбатан бошқа оғирроқ ҳуқуқий ҳолат белгиланади. Жумладан, озиқ-овқат маҳсулотлари ва энг зарур нарсалар сотиб олиш учун белгиланган энг кам иш ҳақи миқдорининг ўттиз фоизигача пул сарфлашга, ҳар куни бир ярим соатлик сайр қилишга руҳсат берилиши мумкин.

9-§. Жазони ижро этиш жойлардаги ташаббускор ташкилотлар

Маҳкумларнинг ташаббускор ташкилотлари деганда маҳкумлар оммасини ўз орқаларидан эргаштира оладиган ва ўзининг яхши фазилатлари билан уларга ибрат бўла оладиган гуруҳ тушунилади. Бу фаол гуруҳ бевосита маҳкумларни ўзларини-ўзлари тарбиялаш ва тартиб-интизомни таъминлаш шаҳобчасини ташкил қилади.

Ушбу шаҳобча аъзолари маҳкумларни тузалиш ва қайта тарбияланиш ишида муассаса маъмурияти раҳбарлиги остида ишлайди, кўрсатма ва йўл-йўриқларни олишмай амалга оширади.

Ташаббускор ташкилотларни тузилиши ва турлари:

— бу муассаса Жамоа Кенгаши, туркум жамоа кенгаши ҳамда уларнинг шаҳобчаларидан иборат;

— муассаса Жамоа Кенгашида қуйидаги шаҳобчалар тузилади;

— маҳкумларни ўзларини-ўзлари тарбиялаш ва тартиб-интизомни таъминлаш (МУЎТ) ва (ТИТШ) шаҳобчаси;

— оммавий ишлаб чиқариш ишлари;

— маданий-оқартув ишлари;

— жисмоний тарбия ва спорт ишлари;

— маиший тозалик;

— жамоа овқатланишини таъминлаш;

— кўп сонли рўзноманинг жамоатчи муҳбирлари.

Шунингдек, туркум (отряд) жамоа кенгашида қуйидаги шаҳобчалар тузилади:

— маҳкумларни ўзларини-ўзлари тарбиялаш ва тартиб-интизомни таъминлаш шаҳобчаси;

— оммавий ишлаб чиқариш ишлари;

— деворий рўзнома муҳарририяти;

— жисмоний тарбия ва спорт ишлари;

— маиший тозалик.

Барча шаҳобчалар туркум Жамоа Кенгашининг звенолари ҳисобланади. Муассаса ташаббускор ташкилотларининг таркибига: муассаса деворий рўзномаси таҳририят ҳайъати, бригадирлар кенгаши, кутубхона кенгаши. Жамоа маблағи ташкил қилинади ва бу шаҳобчалар тенг ҳуқуқда ишлайди.

Маҳкумларнинг ташаббускор ташкилотларининг вазифалари:

— жамоа одобини ривожлантириш, уларнинг фойдали ташаббусларини қўллаб-қувватлаш, шунингдек, маҳкумларни тузалиш ва қайта тарбиялашда жамоа таъсирини қаратишга ҳаракат қилади;

— маҳкумларни тузалиш ва қайта тарбиялаш учун Жазони ижро этиш масаласида ходимларга қўмаклашади;

— маҳкумларнинг жамоа фаоллигини ва фойдали қизиқишларини ривожлантиришда муассаса ходимларига доимо ёрдам беради;

— меҳнат мусобақасини ташкил қилишда, ишлаб чиқариш ташкилотларининг топшириқларини бажарилишини таъминлайди;

— меҳнат унумдорлигини ва чиқарилаётган маҳсулотлар сифатини оширишда ўз ҳиссасини қўшади;

— маҳкумларни Жазони ижро этиш масаласи ички тартиб-қоидаларини қатъий бажарилишида маъмуриятга қўмаклашади;

— оммавий ва маданий-тарбиявий тадбирлар ўтказишда иштирок этади.

Маҳкумларнинг ташаббускор ташкилотларини тузиш ва уларнинг вазифалари ҳақида Ўзбекистон Республикаси ИИВ нинг 1992 йил 28 декабрдаги 481-сонли буйруғида қатъий белгилаб берилган.

ЎБОБ. КОЛОНИЯ ВА ТУРМАЛАРДА ЖАЗОНИ ЎТАШ

1-§. Колония ва турмалар тизими ва уларда сақланадиган маҳкумларни тонфалаш

Озодликдан маҳрум қилинган маҳкумлар жазони колония ва турмаларда ўтайдилар. Маҳкумларнинг таснифланишига кўра уларни турли хил колония ва турмаларга тақсимланади. Жазони ижро этиш қонунчилиги тарихида бу муассасаларнинг такомиллашганлигини кўриш мумкин. Колония ва турмаларнинг ривожланиши ва такомиллашиши маҳкумлар шароитининг ўзгариши ва жаҳон андозаларига яқинлашишига ҳам сабаб бўлди.

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 50-моддасига биноан жазони ижро этиш колонияларининг тўрт тури назарда тутилади. Буларга манзил колониялар, умумий қаттиқ ва махсус тартибли колонияларга бўлинади. Бундан ташқари, маҳкумларнинг ижтимоий хавфлилиги, жиноятларининг оғирлиги ва оғир жазо тайинланганлиги тақдирда уларни жазонинг муайян қисмини турмада ўтказишликка юборилиши ҳам белгиланган. Турма қамоғи колониядан фарқлиб колонияларни эркаклар учун алоҳида, аёллар учун алоҳида ташкил этилиши назарда тутилган бўлса, турма қамоғида маҳкумлар фақат алоҳида-алоҳида камераларда сақланишлигини инobatта олган ҳолда эркаклар ҳам, аёллар ҳам битта турмада сақланиши мумкин.

Вояга етмаганлар озодликдан маҳрум этилганида уларни тарбия колониялари билан вояга етганларнинг колонияларидаги шароитлари ҳам бир-биридан фарқ қилади. Албатта, вояга етмаганлар тарбия колонияларида шароитнинг енгиллаштирилганлигини кўриш мумкин.

Маҳкумларни озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўташ учун колония турини белгилаш масаласини суд маҳкумга жазо тайинлаш жараёнида ҳал қилади ва маҳкум жазонинг барча муддатини суд белгиланган колонияда ўташлиги мумкин. Лекин маҳкумнинг ахлоқан тузалганлиги, колония меҳнатга ўрганганлиги ёки вояга етмаганнинг вояга етганлиги муносабати билан бошқа колонияга ёки умуман, бошқа жазо тури билан ҳам алмаштирилиши мумкин. Бу масала ҳам суд томонидан ҳал қилинади.

Маҳкумнинг даволаниши учун оғир бетоблиги туфайли махсус колонияларга ўтказилганида унинг оғир аъзоларининг аризасига кўра ҳамда маҳкумнинг шахсий хавфсизлигини таъминлаш учун суд қарорисиз ҳам ўтказилиши мумкин.

Жазони ижро этиш колонияларининг турларига қараб у ерлардаги шароитлари ҳам бир-биридан фарқланади. Бундай фарқланишга, асосан, суд маҳкумнинг шахси, ижтимоий хавфлилиги, жинояти оғирлиги масалаларига тўғри баҳо бериш имконияти яратилган. Жумладан, манзил колониясида сақланаётганларнинг шароити озод шахслар ҳаётига жуда яқинлаштирилган бўлса, махсус тартибли ко-

лонияларда маҳкумлар ҳарбий қисмларнинг назорат таркиби назоратчилари ва муассасанинг турма кўринишидаги назоратчилари резина таёқ- чалари билан қуролланган назорати остида камера типидagi колонияларда сақланишлиги назарда тутилади. Колонияларнинг бундай фарқланиши маҳкумларни ахлоқан тузалиш ва уларни тўғри йўлга ўргатиш учун яратилган тизим ҳисобланади.

Колония ва турмада сақланаётган маҳкумларнинг шароити, уларнинг ҳуқуқлари ва мажбурловчи ҳолатлари қонун билан белгиланиб, бу тартибни ҳеч кимнинг, ҳатто колония маъмуриятининг ҳам бузишга ҳаққи йўқ. Колонияларда маҳкумлар қуйидагича тақсимланади:

2-§. Озодликдан маҳрум қилиш жазосининг жазони ижро этиш колонияларида ижро этиш

Озодликдан маҳрум қилиш жазосининг аксарияти жазони ижро этиш колонияларида ижро этилади. Вояга етмаганлар учун белгиланган тарбия колониялари алоҳида кўриб чиқилади.

Умумий тартибли колониялар вояга етганларга қасдан унча оғир бўлмаган ва оғир жинояти учун биринчи марта озодликдан маҳрум қилинганларга нисбатан тайинланади. Умумий тартибли колонияда бир неча бор озодликдан маҳрум қилинган аёллар ҳам сақланишлари мумкин, лекин бундай аёллар ҳам одатда, биринчи бор озодликдан маҳрум қилинган аёллардан алоҳида сақланадилар.

Колонияларда, асосан, икки хил шароитдаги сақлаш жойлари ташкил этилади: оддий, енгиллаштирилган ва оғирлаштирилган шароитларга бўлиниши мумкин. Бундай шароитларни ташкил этиш маҳкумларни сақлаш ётоқхоналарининг алоҳида ташкил этилиши билан тартибга солинади. Оддий шароитдаги колонияга одатда, маҳкум суднинг ҳукми билан келтирилганда киритиб қўйилади. Кейинчалик

бундай шароитдаги колонияга енгиллаштирилган ёки оғирлаштирилган шароитдан ўтказилган маҳкумлар ҳам киритилиши мумкин. Бундай шароитдан енгиллаштирилган шароитга ўтказиш маҳкумнинг ЖИК-104-моддасида белгиланган қисмини ўташи мобайнидаги хулқ-атворига қараб маъмурият томонидан ташкил этилган комиссиянинг хулосасига биноан ўтказилади. Бу комиссиянинг маҳкумга берилган интизомий ёки рағбатлантириш чораларини ўрганиб чиқишга кўра ҳал қилинади. Енгиллаштирилган шароитга ўтказиш маҳкумни ижобий тарбиялашнинг асоси бўлиб ҳисобланади ва яна унинг хулқ-атворининг яхшиланиши натижасида жазони муддатидан аввал бекор қилиш ёки енгилроғи билан алмаштириш ҳақида уқтирилади.

Маҳкумни интизомий жазолаш тури сифатида ҳуқуқларини чекланган шароитга ўтказиб қўйиш маҳкумнинг олган интизомий жазо чораларига қараб эмас, балки унинг ашаддий тартиббузар деб ҳисобланганида бўлиши мумкин. Бундай шароитга ўтказиб қўйиш оддий шароитдаги ёки енгиллаштирилган шароитда сақланаётган маҳкумларда ҳам ўтказилиши мумкин.

Ҳуқуқлари чекланган шароитда сақланаётган маҳкумларни яна кейинчалик ижобий хулқи, меҳнатга ҳалол муносабатини ҳисобга олиб, бундай ҳуқуқий чеклаш ёки карцерда сақлаш муддати тугаши билан маҳкумга белгиланган интизомий чора бекор қилиниб, маҳкум яна илгариги ҳуқуқларига эга бўлади. Бундай ҳуқуқий чеклашларни муддатидан олдин ҳам олиб ташланиши мумкин. Бу масалани ҳам маъмурият комиссияси томонидан ҳал қилинади. Бу қоида маҳкум жазони ўтаб бўлганга қадар ёки муддатидан аввал жазодан озод қилингани, ёки енгилроғи билан алмаштирилганга қадар татбиқ этилади.

Маҳкумларга белгиланадиган шароитлар колониянинг режим турига қараб бир-биридан фарқланади. Умумий режимли колонияларда оддий шароитда сақланаётган маҳкумлар умумий ётоқхоналарда сақланади ва уларга ҳар ойда озиқ-овқат харид қилиши учун энг кам ойлик иш ҳақининг қирқ фоизигача бўлган қийматда харид қилишларига рухсат берилади. Бундан ташқари, йил мобайнида тўрт марта қисқа муддатли ва уч марта узоқ муддатли учрашув, тўрт марта телефон орқали сўзлашув, тўртта посылка ёки йўқлов, тўртта банда-роль олиш ҳуқуқи берилади.

Енгиллаштирилган шароитга ўтказилган маҳкумларга бундай имтиёзларга яна қўшимча имтиёзлар берилади. Жумладан, озиқ-овқат харид қилиш учун бир ойда қўшимча энг кам ойлик иш ҳақининг ўн фоизигача пул сарфлашга, йил мобайнида қўшимча бир марта учрашув, бир марта телефон орқали сўзлашув, битта посылка ёки йўқлов олишга рухсат берилиши мумкин. Уларга соқчисиз ёки кузатувчисиз юриш ҳуқуқи ҳам берилади. Одатда, маҳкумни жазо муддати тугашига яқин қолганида уларни кўпроқ енгиллаштирилган шароитга ўтказиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади ва бундай шароит-

да сақланаётган маҳкум озодлик белгиларини сезиш ва унга кўни-киш имкониятига эга бўла олади. Соқчисиз ёки кузатувчисиз юриш, ишга чиқиш, колония худудида эркин ҳаракатлана олиши маҳкумни эркин ҳаётга анча яқинлаштиради.

Маҳкумни ҳуқуқлари чекланган шароитга ўтказиб, унинг ҳуқуқларига жиддий таъсир кўрсатади. Ҳуқуқлари чекланган шароитга ўтказиб қўйилган маҳкумлар интизомий бўлинмаларга киритиб қўйилади. Озодликдан маҳрум қилинган жойларнинг режим турларига қараб интизомий бўлинма ҳам бир-биридан фарқ қилади. Манзил ёки тарбия колонияларида ҳибсхоналар; умумий, қаттиқ ва махсус тартибли колонияларда ҳибсхона ва қарцерлар, турмаларда эса қарцерларга киритиб қўйилиши билан ҳуқуқлари чеклаб қўйилган шароитга ўтказилади. Умумий, қаттиқ ва махсус тартибли колонияларда ҳуқуқлари чеклаб қўйилган шароитга ўтказилган маҳкум аввал ҳибсхонага, агар бу ёрдам бермаса, ҳуқуқлари чеклаб қўйилган шароит муддати ичида олти ойгача қарцерга ҳам киритиб қўйилиши мумкин. Ҳуқуқлари чеклаб қўйилган шароитга ўтказилган маҳкумлар кўпи билан олти ойгача, аёллар уч ойгача ўтказилиши мумкин. Вояга етмаганларга эса ҳуқуқлари чеклаб қўйилган шароитга ўтказишнинг ўзига хос тартиблари мавжуд.

Интизомий жазолаш тариқасида ҳуқуқлари чекланган шароитга ўтказилган маҳкумларнинг ҳуқуқларида ҳам ўзгаришлар содир бўлади. Ҳибсхоналарга киритиб қўйилган маҳкумларга учрашув, телефон орқали сўзлашув, озик-овқат маҳсулотлари ва энг зарур нарсалар сотиб олиш, посилка, йўқлов ва бандероль олиш ҳамда жўнатиш, хатлар ва бошқа жўнатмалар юбориш тақиқланади. Уларга чекиш, столда ўйналадиган ўйинлар ўйнаш, кўрпа-тўшаклардан фойдаланишга рухсат берилмайди. Бериладиган овқат ҳам камайтирилган нормада, уларга бир суткада бир соатгача очик ҳавода сайр қилишга рухсат берилади.

Қаттиқ тартибли колонияларда суд ҳукмига биноан юборилган маҳкумлар, турма ва махсус тартибли колониялардан рағбатлантириш тариқасида ўтказилган маҳкумлар суд тайинлаган турма қамоғи муддатини ўташдан сўнг ўтказилган маҳкумлар, суд томонидан интизомий жазо тарзида қайтарилган маҳкумлар сақланади. Қаттиқ тартибли колонияларда, шунингдек, ўта оғир жиноятчи учун биринчи марта озодликдан маҳрум қилинган ва хафвли рецидивист деб топилган аёллар ҳам сақланадилар.

Қаттиқ тартибли колонияларда ҳам умумий енгиллаштирилган ва оғир шароит қоидалари жорий этилади. Лекин қаттиқ тартибли колониялардаги шароитлар ҳам умумий режим колонияларнинг шароитларидан қаттиқлаштирилганлиги билан фарқ қилади. Қаттиқ тартибли колонияларда маҳкумларнинг умумий турар жойларида яшайдилар. Маҳкумларни ахлоқан тузатиш ва ҳалол меҳнатга ўргатиш учун уни ҳам енгил шароитга ўтказиш ёки интизомни бузувчи ашаддий тартибсиз деб топилганида эса оғирлаштирилган шароитга ўтказиш билан оғоҳлантирилади ва шу қоидага риоя қилинади. Одатда,

колонияга келиб тушган маҳкум ЖИКнинг 104-моддасининг 1-қисмида белгиланган муддат ўтгунга қадар шароитини ўзгартириш қондаси татбиқ этилмайди. Бу муддат ўтганидан кейингина уни енгиллаштирилган шароитга ўтказиш масаласи кўриб чиқилиши мумкин. Маҳкумни енгиллаштирилган шароитга ўтказилганда ўтказиш муддати белгиланмайди. Фақат маҳкумнинг хулқи ёмонлиги ва тартиббузарлиги натижасида уни оддий шароитга ёки оғирлаштирилган шароитга ўтказиб қўйилиши ҳам мумкин. Маҳкумни оғирлаштирилган шароитга ўтказиш муддати эса белгиланади. Кўпи билан олти ойга оғирлаштирилган шароитга ўтказилиши мумкин. Енгиллаштирилган ёки ҳуқуқлари чекланган шароитларда ҳам махсус ички тартиб-қоидалар маҳкумни мажбурий меҳнатга жалб қилиш тартиби, уларга ҳуқуқ ва мажбуриятларни белгилаш қоидалари жорий этилади.

Оддий шароитдаги маҳкумлар қаттиқ тартибли колонияларда бир ойда энг кам ойлик иш ҳақининг қирқ фоизигача бўлган қийматда озиқ-овқат маҳсулотлари ва энг зарур нарсалар сотиб олишга рухсат берилади. Шунингдек, бир йилда кўпи билан уч марта қисқа муддатли ва икки марта узоқ муддатли учрашув, уч марта телефон орқали сўзлашув, учта посилка ёки йўқлов ёхуд бандероль олиш ҳуқуқи берилади. Бу имтиёзлар маҳкумнинг шароитининг ўзгартирилиши билан ўзгариши мумкин. Жумладан, енгиллаштирилган шароитга ўтказилганда яна энг кам ойлик иш ҳақининг ўн фоизигача қийматда пул сарфлаш, қўшимча посилка, бандероль ёки йўқлов олиш ҳуқуқлари телефон орқали сўзлашув ҳуқуқи билан таъминланиши мумкин.

Ҳуқуқлари чекланган шароитга ўтказилганда эса унга бундай имтиёзлар бекор қилинади ва ЖИКнинг 109-моддасининг тўртинчи, бешинчи ва олтинчи қисмларида белгиланган ҳуқуқий чеклаш турлари ва қўшимча ҳуқуқлардан фойдаланишларига рухсат берилади.

Махсус тартибли колонияларда маҳкумлар шароити оғирлаштирилганлиги билан ажралиб туради. Умумий шароитдаги махсус режимли колонияларда ҳам маҳкум шароитининг алоҳида оғирлаштирилганлигини кўриш мумкин. Шунинг учун ҳам махсус тартибли колонияларда фақат ўта хавfli рецидивистлар ёки ўлим жазоси афв этилиб озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштирилган маҳкумларгина сақланиши мумкин. Махсус тартибли колонияга аёллар юборилмайди. Махсус тартибли колонияларда маҳкумлар камераларда сақланадилар ва уларни бир кунда кўпи билан бир соатга очик ҳавога олиб чиқилади. Енгиллаштирилган шароитга ўтказилганда маҳкум камера типдаги яшаш жойларидан умумий типдаги яшаш жойларига ўтказилади. Махсус тартибли колонияларда сақланаётган маҳкумларга бир ойда энг кам ойлик иш ҳақининг қирқ фоизигача миқдорда озиқ-овқат ва энг зарур буюмлар харид қилишларига рухсат берилиши мумкин. Уларга бир йилда икки марта қисқа муддатли ва бир марта узоқ муддатли учрашув, икки марта телефон орқали сўзлашув, иккита посилка ёки йўқлов, иккита бандероль олиш ҳуқуқига эга.

Махсус тартибли колонияларда жазони ўташ маҳкумларнинг камера типигаги хоналари махсус маиший талабларга биноан жиҳозланганлиги билан фарқланади. Камерада маҳкумга ётишга тахта каравот, овқатланиш ва ўтириш учун тахта стол, стул, ювиниш ва хожат жойлари бўлишлиги талаб этилади. Камерада ҳам маҳкум учун кун тартиби белгиланади. Маҳкумларга кинофильм ёки телекўрсатувлар кўришга йўл қўйилмайди.

Махсус тартибли колонияларда сақланаётган маҳкумлар ҳам жазонинг учдан бир қисмини ўтаб бўлганидан сўнг энгиллаштирилган шароитга ўтказилиши мумкин. Энгиллаштирилган шароитга ўтказилган маҳкумларга ЖИКнинг 104-моддаси талабларига биноан қўшимча имтиёзлар берилади. Маҳкум қандай шартларга кўра энгиллаштириладиган шароитларга ўтказилган бўлса, худди шу тартибда карцерларга ҳам киритиб қўйилишлари мумкин. Карцерга киритиб қўйишга фақат ўн беш суткагача йўл қўйилади.

Ўлим жазоси озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштирилган маҳкумлар одатда алоҳида камераларда сақланадилар.

Камераларда сақланаётган маҳкумлар меҳнати ҳам камера шароитларига мос равишда ташкил этилади. Махсус тартибли колонияларда сақланаётган маҳкумлар ҳар куни бир ярим соатгача, энгиллаштирилган шароитга ўтказилганида эса икки соатгача сайрга олиб чиқилишлари мумкин.

Турма ҳам озодликдан маҳрум қилиш жазосининг ўташ жойлари ҳисобланади ва Ўзбекистон Республикаси Ички Ишлар вазирлигининг жазоларни ижро этиш бош бошқармаси томонидан умумий раҳбарлик ва назорат қилинади. Турма жойлари ҳам колониялар сингари маҳкумларни ахлоқан тузатиш, уларни тўғри йўлга ўргатиш вазифаларини амалга оширади. Шунга қарамай, турма жойлари колонияларнинг баъзи хусусиятларидан жиддий фарқланади. Жумладан, турмада маҳкумлар доимий камераларга қамалган ҳолда сақланадилар ва уларни ҳамиятдан ажратишнинг энг оғирлашган ҳолатларини белгилайди.

Турмаларда ўта хавфли рецидивистлар оғир ва ўта оғир жиноятларни содир этган маҳкумлар ҳамда ички тартиб қоидаларини ашаддий бузганлиги учун колониялардан ўтказилган маҳкумлар сақланадилар.

Колониялардан турмага маҳкум ички тартиб қоидаларни ашаддий бузувчи, маъмурият талабларига бўйсунмайдиган ҳолатларда суднинг қарори билан ўтказилади. Бундай ҳолда маҳкум турма жойи қоидаларига биноан қонунда белгиланган муддатга ўтказилиши мумкин. Бу муддат тугаши билан маҳкум яна суд белгилаган режим тури колониясига ўтказилади.

Турма жойларининг ташкил этилиши ва тузилиши жиҳатидан жиддий фарқланади. Турмалар колонияларга ўхшаб режим турларига бўлинмайди. Лекин турма жойларида маҳкумларнинг оддий шароитдаги, энгиллаштирилган шароитдаги ёки интизомий жазолаш шак-

лидаги ҳуқуқларга ўтказилганлигини кўриш мумкин. Булар оддий шароитдаги камералар ва маҳкумни оғирлаштирилган шароитларга ўтказилганида сақланадиган камералар. Турма жойларида ҳам маҳкумларнинг хўжалик хизматларини ҳам маҳкумлар томонидан амалга оширилади. Бундай ишларга махсус шундай ишлар учун колониялардан қолдирилган маҳкумлар амалга оширади.

Маҳкумларни турма қамоғига юборилганида суд унинг шароитини белгилаб бермайди. Ҳар бир турма жойига юборилган маҳкум умумий шароитдаги ҳуқуқлар белгиланади. Бу жойда жазони ўташ вақтида маҳкумнинг шароити ўзгариши мумкин. Лекин ҳомиладор ёки эмизикли болали аёллар, I ва II гуруҳ ногиронлари турмада енгиллаштирилган шароитда сақланадилар. Уларни оддий ёки оғирлаштирилган шароитларга ўтказилишлари мумкин эмас.

Маҳкумни енгиллаштирилган шароитга ўтказиш, жазонинг камида олти ойи ўтилганидан кейингина йўл қўйилиши мумкин. Енгиллаштирилган шароитга ўтказилган маҳкум ички тартиб-қоида ашаддий бузувчи деб топилганида уни умумий ёки оғирлаштирилган шароитга ўтказишлари ҳам мумкин. Лекин бундай ўзгариш ҳам яна олти ойдан кейин йўл қўйилади.

Маҳкумлар фақат ўзлари сақланаётган камерадагина эркин ҳаракатланиши ва ёнидаги бошқа маҳкум билан мулоқот қилиши мумкин. Агар маҳкумни алоҳида сақлаш зарурати туғилса ёки хавфсизлик ҳолатлари вужудга келса, бир кишилик камераларга ҳам киритиб қўйилиши мумкин. Маҳкумларни бир кишилик камерага киритиб қўйиш оғирлаштирилган шароитни англамайди, фақат унинг хавфсизлигини таъминлаш чораси ҳисобланади.

Турма жойларида (камера) маҳкумлар учун барча зарурат шароитлари яратилади. Турма жойларида маҳкумларни очиқ ҳавода сайр қилиш учун олиб чиқишга мўлжалланган махсус жойлар ташкил этилади. Маҳкумни кунлик сайрга олиб чиқилишидан ташқари махсус ташкил этилган ишчи камераларига олиб чиқилишлари ҳам мумкин. Бундай камераларда маҳкум фойдали меҳнатга жалб қилинадилар. Бу камералар маҳкумларнинг меҳнатларини ташкил этиш учун махсус керакли жиҳозлар билан жиҳозланган бўлади.

Турма жойлари озодликдан маҳрум қилиш жазосининг энг оғирлаштирилган шароитларини назарда тутди. Лекин шунга қарамай маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати ҳам белгиланган бўлиб озиқ-овқат ёки энг зарур буюмлар сотиб олиш, дийдор кўришув, бандероль олиш ҳуқуқлари ҳам берилади. Маҳкумларнинг озиқ-овқат ёки энг зарур нарсалар сотиб олиш маҳкумларнинг меҳнатидан тушган маблағи ҳисобига ёки унинг қариндош ёки яқинлари томонидан пул жўнатмалари ҳисобига бўлишига ҳам қонун йўл қўяди. Бундай харид масалалари ҳам чегараланган миқдорда руҳсат этилиши мумкин.

Турма жойида маҳкумга энг зарур нарсалар ёки озиқ-овқат сотиб олиш учун бир ойда энг кам ойлик иш ҳақининг ўттиз фоизигача миқдорда руҳсат этилади. Агар маҳкум енгиллаштирилган ша-

роитга ўтказилган бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик фоизи-гача қийматда сарфлашга рухсат этилади.

Турма жойларида сақланаётган маҳкумга бир йилда бир марта қисқа муддатли учрашув, бир марта телефон орқали сўзлашув, иккита бандероль олишга рухсат этилади. Енгиллаштирилган шароитга ўтказилган маҳкумга эса қўшимча бир марта қисқа муддатли учрашув, битта посилка ёки йўқлов олиш ҳуқуқи берилади.

Маҳкум ўзининг хулқи, ички тартиб-қоидаларига риоя қилиши, меҳнатдаги ютуқларини инобатга олиб, ЖИКнинг 102-моддасида белгиланган рағбатлантириш чоралари ҳам қўлланилиши мумкин.

Турма жойларида сақланаётган маҳкумларнинг кундалик очик ҳавога сайр қилиши учун олиб чиқилиши ҳам алоҳида аҳамиятга эга ва бу ҳам қонун билан тартибга солинади. Жумладан, маҳкумлар бир суткада ўттиз минутга очик ҳавога чиқариладилар, енгиллаштирилган шароитга ўтказилган маҳкумлар эса бир соатгача очик ҳавога чиқарилишига йўл қўйилади.

3-§. Тарбия колонияларида жазони ўташ

Ўзбекистон Республикасида вояга етмаганларга бўлган эътибор нафақат ижтимоий ёки сиёсий ҳолатларда ва ҳатто, жиноят содир этиб айбли ҳисобланганларида ҳам алоҳида инсонпарварлик муносабатлари қонунлаштириб берилган. Жумладан, вояга етмаганлар жавобгарлиги, уларнинг ҳуқуқларининг алоҳида ҳимояланганлиги ва ҳатто жазоларни белгилаш ва ўташ жараёнидаги инсонпарварлик хусусиятлари қонунда алоҳида белгиланган.

Вояга етмаганлар жавобгарлиги ва улар учун жазо масалалари ҳам ЖК ва ЖИКларида алоҳида бобларда ажратиб берилган ва жилдий янгиликларни назарда тутди.

Вояга етмаганларга нисбатан ЖКга биноан озодликдан маҳрум қилиш ўн йилгача, бир неча жиноятлар ёки бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинланганида ўн икки йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланиши мумкин. Бундан ташқари вояга етмаганларнинг озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўташ жойлари ҳам алоҳида ташкил этилган, улар бундай жазоларни тарбия колонияларида ўтайдилар. Вояга етмаганлар учун белгиланган тарбия колонияларидаги шароитлари ҳам енгиллаштирилганлиги билан ажралиб туради.

Қонунга биноан тарбия колонияларининг фақат умумий ва кучайтирилган тартибли турлари мавжуд. ЖИКнинг 22-бобида тарбия колонияларининг хусусиятлари алоҳида қонунлаштириб берилган. Умумий ва кучайтирилган тартибли колонияларнинг ички хусусиятлари ҳам катталар учун белгиланган колониялардан енгиллаштирилганлиги билан фарқланади.

Вояга етмаган эркаклар озодликдан маҳрум қилишга биринчи марта ҳукм қилинганларида ва аёллар нечанчи марта озодликдан

махрум қилинган бўлишига қарамай, умумий тартибли тарбия колонияларида сақланадилар. Эрак жинсидаги маҳкумлар илгари озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиққан бўлсалар, кучайтирилган тартибли колонияларида сақланадилар.

Тарбия колонияларида маҳкумлар вояга етгунга қадар сақланадилар. Вояга етганлигидан сўнг уларни жазони ўташ колонияларига ўтказилишлари мумкин. 18 ёшга етган маҳкумлар жазони ижро этиш колонияларига фақат ёмон ҳулқи билан ажралиб турганларидагина ўтказилади (ЖИКнинг 122-моддаси). Қонунга биноан маҳкумнинг содир этган жиноятининг ижтимоий хавфлилигига қараб жазони ижро этиш колониясининг тури белгиланади. Унча оғир бўлмаган ва оғир жиноятни қасдан содир этганлар унча оғир бўлмаган жиноятни қасдан биринчи марта содир этганлар сақланадиган умумий тартибли колонияга ўтказилади. Ўта оғир жиноятлари учун ҳукм қилинган шахслар оғир жинояти учун биринчи марта ҳукм қилинган шахслар сақланадиган умумий тартибли колонияга ўтказиладилар. Эҳтиётсизликдан жиноят содир этганлар ўн саккиз ёшга етганларидан сўнг манзил колонияларига ўтказиладилар.

Маҳкумнинг ижобий ҳулқи, меҳнатга ҳалол муносабати ва бошқаларга ўрناк бўла олишлигини ҳисобга олиб, маъмурият уни яна йигирма беш ёшга етгунга қадар тарбия колониясида қолдириши ҳам мумкин. Маҳкумни жазони ижро этиш колонияларига ўтказиш масаласини ЖИКнинг 128-129-моддаларига биноан амалга оширилади.

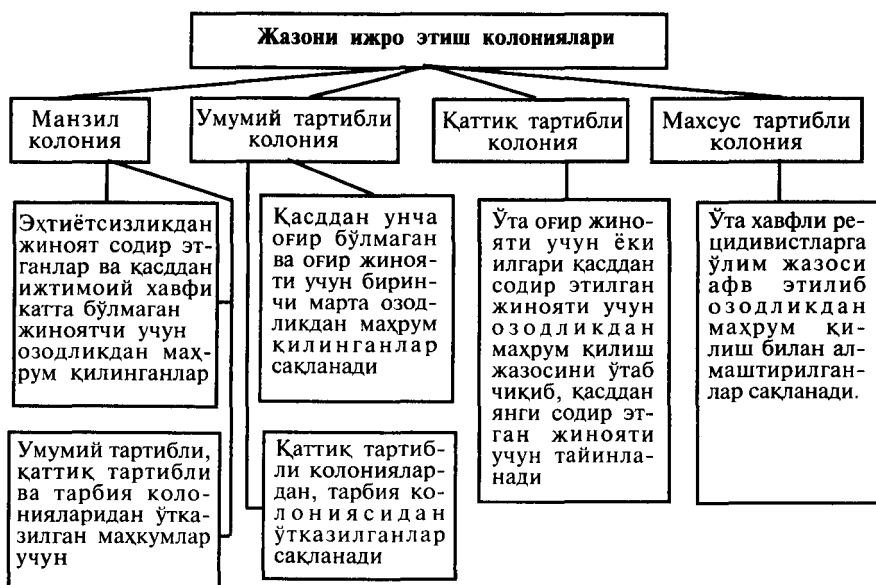
Тарбия колонияларида ҳам маҳкумларни енгиллаштирилган имтиёзли ва оддий шароитлари мавжуд. Бундан ташқари маҳкумнинг интизомсизлиги, ички тартиб-қоидаларни доимий бузувчиларига нисбатан қўлланиладиган ҳибсхоналар ҳам мавжуд, ҳибсхоналарга киритиб қўйилган маҳкумларнинг шароити, албатта, оғирлаштирилади. Енгиллаштирилган шароитга ўтказиш маҳкумнинг ижобий ҳулқи, меҳнатга ҳалол муносабати ҳамда интизомий жазо чорасининг бўлмаслиги ва жазонинг камида $\frac{1}{4}$ қисмини ўтаганидан сўнг қўлланилади.

Маҳкумни енгиллаштирилган шароитдан яна умумий шароитларга ҳам қайтарилиши мумкин. Маҳкумни ҳибсхонага киритиб қўйиш уларнинг ёмон ҳулқи, доимий интизомий жазоланганлиги сабаб бўлиши мумкин. Ҳибсхонага киритиб қўйиш ўн суткадан ошмаслиги лозим.

Тарбия колонияларида маҳкумларга тарбиячилар тайинланади. Тарбиячилар маҳкумларнинг кундалик фаолиятларини белгилаб беради, назорат қилади ва бошқаради. Тарбия колонияларида маҳкумни енгиллаштирилган шароитга ўтказиш ёки ҳибсхонага киритиб қўйишни тарбиячининг тавсиясига кўра колония бошлигининг буйруғи билан ҳал қилинади.

Тарбия колонияларида маҳкумлар умумий ётоқхоналарда яшайдилар. Умумий тартибли тарбия колониялари билан кучайтирилган тартибли колонияларнинг деярли фарқи йўқ. У ердаги маҳ-

кумлар шароити бир-бирига ўхшайди. Фақат маҳкумларга берилган ҳуқуқлар билангина фарқ қилади. Ҳар иккала турдаги тарбия колониясида сақланаётганлар бир йилда олти марта қисқа муддатли ва тўрт марта узоқ муддатли учрашув ҳуқуқига эга. Ҳар иккала турдаги тарбия колонияларида ҳам тўрт мартадан телефон орқали сўзлашув ҳуқуқига эга. Фақат посылка ёки йўқлов олиш бўйича фаркланади. Жумладан, умумий тартибли тарбия колониясида олти посылка ёки йўқлов, олти бандероль олиш ҳуқуқи берилса, кучайтирилган тартибли тарбия колониясида тўртта посылка ёки йўқлов ва тўртта бандероль олиш ҳуқуқи берилади. Енгиллаштирилган шароитга ўтказилганларида қўшимча яна биттадан учрашув, телефон орқали сўзлашув, посылка ёки йўқлов олиш ҳуқуқи ҳам берилади. Тарбия колонияларида рағбатлантириш чоралари жуда кенг қўлланилади. Вояга етмаганларнинг ахлоқан тузалишида ва уларни қайта тарбияланишларида рағбатлантириш чораларининг аҳамияти жуда сезилади. Рағбатлантириш чоралари маҳкумнинг ҳар бир ютуғи, хулқининг ижобийлиги ёки меҳнат нормаларининг бажарганлиги дарҳол рағбатлантирилади. ЖИКнинг 102-моддасига биноан ташаккур эълон қилиш, илгариги интизомий жазони муддатидан олдин бекор қилиш, мақтов ёрлиғи бериш, қимматли совға билан тақдирлаш, пул мукофоти бериш, қонунда белгиланган ҳолатлардан ташқари қўшимча посылка, йўқлов ёки бандероль олиш ҳуқуқи бериш, қўшимча учрашув ёки телефон орқали сўзлашувга рухсат бериш, озиқ-овқат ёки зарурий нарсалар сотиб олиш, пул қийматини ошириш каби имтиёзлар берилади. Бундай имтиёзларнинг муддатлари чегараланмаган.

VI БОБ. ОЗОДЛИҚДАН МАҲРУМ ЭТИШГА ҲУҚМ ҚИЛИНГАНЛАРНИ САҚЛАШ ШАРОИТЛАРИНИ ЎЗГАРТИРИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТЛАРИ

1-§. Озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганларни сақлаш шариоитларини ўзгартириш институти ва унинг мазмуни

«Маҳкумларни сақлаш шариоитларини ўзгартириш» тушунчаси ҳақидаги масала кун тартибига энди қўйилаётгани йўқ. Ушбу масала у ёки бу жиҳатдан юридик адабиётда бир неча бор кўриб чиқилган. Мазкур муаммога мурожаат этишимизнинг сабаби, бизнинг фикримизча, у ҳали ўзининг қатъий ечимини топмаган ва барча томонлари етарлича чуқур ўрганилмаган.

Маҳкумларни сақлаш шариоитларини ўзгартириш институтининг ижтимоий аҳамияти барчага маълум. У ўз воситалари ёрдамида маҳкумларнинг жазони ўташ давридаги хатти-ҳаракатларини ижтимоий-фойдали йўналишда тузатишни амалга оширишга хизмат қилади.

Маҳкумларни сақлаш шариоитларини ўзгартириш институтига маҳкумлар хатти-ҳаракатларини тузатишнинг ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳатлари киради.

Маҳкум ижобий хулқ-атворга эга бўлганда унинг ҳуқуқлари, унга берилган имтиёзлар кенгайтирилиши мумкин, ўзини салбий тутганда эса—аксинча, ҳуқуқларининг ҳажми камайтиради, чеклашлар миқдори кўпайтиради.

Маҳкумларни сақлаш шариоитларини ўзгартириш институти маҳкумларни жазоловчи-тарбияловчи таъсир кўрсатиш воситаларидан биридир. У маҳкумнинг жазо ўташ даврида хулқ-атвори ва шахсининг ўзгаришига зийраклик билан жавоб бериб, жазоловчи-тарбияловчи жараёнга жадаллик ва мослашувчанлик беради.

Шу муносабат билан А.И.Зубков ва Н.К.Дорофеевларнинг қуйидаги фикрларини келтириш мақсадга мувофиқ: жазоловчи-тарбияловчи таъсир доимий ҳаракатда бўлган жараён бўлиб, маҳкумга қўйиладиган талабларнинг мажбурий ва бутун жазо муддати давомида ўзгармай қоладиган жараён эмас. Аксинча, жазо муддатини ўташ жараёнида маҳкумнинг ўзини тутишига, унинг меҳнатга бўлган муносабатига, ахлоқан тузалиш даражасига қараб умуман ушбу жазоловчи-тарбияловчи таъсирлар мажмуаси ўзгаради¹.

Маҳкум жазо ўташ жараёнида эга бўладиган ҳуқуқлар, чеклашлар ҳажмининг, унга қўйиладиган талаблар рўйхатининг ўзгариши жазони ижро этишни индивидуаллаштириш принципининг амалга ошувидир. Бунда маҳкум шахсининг индивидуал аҳамиятга эга бўлган

¹ Зубков А.И., Дорофеев Н.К. Строго регламентированный внутренний распорядок ИТУ и его реализация. Томск, 1972. С.22.

хусусиятлари ва аввало, унинг ижтимоий-ахлоқий ўзгариши даражаси биринчи ўринга чиқади¹.

Маҳқумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институти жазони ижро этишнинг такомиллашиши тизимининг муҳим элементларидан биридир. Г.А. Аванесов маҳқумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш ҳақидаги масалани кўрар экан, «қайта тарбиялаш жараёни ... шундай йўлга қўйиладики, маҳқум кейинги истиқбол йўлида жазони ижро этишнинг бир неча босқичларидан ўтади. Бунда ушбу босқичларнинг ҳар бирида унинг манфаатларини қондиришда мутлақо аниқ ва ҳақиқатда ушбу босқичда эришиб бўладиган мақсад юзага келади. Уларни тўлиқ қондиришга эса (албатта, озодликдан маҳрум этиш шароитидаги имконият доирасида) маҳқум истиқболли тизимнинг барча босқичлари орқали ўтганидан сўнг эришади»².

Бунда жазони ўташ босқичларидан ўтиш, шароитларнинг яхши ёки ёмон томонга ўзгариши маҳқумнинг ўзига, унинг хулқ-атвори-га боғлиқ эканлигини ёдда тутиш керак.

Ушбу ҳолатга ўз вақтида С.В. Познишев ҳам эътибор бериб, жазони ўташ босқичларининг барчасини ўташ маҳқумнинг «пени-тенциар муассаса ундан талаб қилаётган нарсаларни ўзлаштириб олиш учун қилаётган ҳаракатлари даражасига»³ боғлиқлигини айтган эди.

Маҳқумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институти одатда Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодексининг маҳқумларни сақлаш шароитларини битта Жазоларни ижро этиш муассасаси доирасида ва бошқасига ўтказиш йўли билан ўзгартириш мумкинлиги б1-моддасида баён қилинган. Бунда мазкур норма номида маҳқумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш ҳақида гапирилсада, матнда, битта ЖИЭМ доирасида маҳқумларга яхшироқ сақла-ниш шароитларини яратиб бериш ёхуд уларни бекор қилиш ҳақида сўз боради.

Маҳқумларни сақлаш шароитларини битта ЖИЭМ доирасида ўзгартириш амалда маҳқумларни сақлаш шароитларини ёмон томонга ўзгартириш каби муҳим элементни ўз ичига олмайди. Маҳқумларни сақлашнинг яхшиланган шароитларини бекор қилишни муайян шарт билангина ёмонлашиш дейиш мумкин, чунки бу маҳқумнинг яхши шароитга ўтказилишидан аввали эга бўлган дастлабки сақла-ниш шароитига қайтарилишига сабаб бўлади.

Маҳқумларни сақлаш шароитларини маҳқумни бир турдаги муассасадан бошқа турдаги муассасага ўтказиш йўли билан ўзгар-

¹Қаранг, масалан: Капункин С.А. Принцип индивидуализации исполнения наказания и его отражения в исправительно-трудовом законодательстве и деятельности исправительно-трудовых колоний. Автореф. дис.... канд. юрид. наук. М., 1991. С.7.

²Аванесов Г.А. Изменение условий содержания осужденных. М., 1968. С.17.

³Познышев С.В. Основы пенитенциарной науки. М., 1923. С.154-155.

тириш шароитларини ўзгартиришнинг анча тўлиқ ва аниқ тизимидир, чунки шароитларни ҳам яхши, ҳам ёмон томонга ўзгартириш мумкинлигини назарда тутлади.

Маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институтининг ривожланишида унинг ҳуқуқий моҳияти ҳақидаги масалани тўғри ҳал этиш муҳим ўрин тутлади. Ушбу асосий муаммони ҳал этмай туриб, маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институтининг жазони ижро этиш элементлари тизимидаги ўрнини тўғри белгилаш, уни такомиллаштириш йўналишларини белгилаш мумкин эмас.

Адабиётларда ушбу масала бўйича турли қарашлар мавжуд. Маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институти кўпчилик муаллифлар амалда жазони ижро этишнинг истиқболли тизими билан айнан бир нарса деб қарайдилар. Масалан, Н.А. Стручков «прогрессив система ўз мазмуни нуқтаи назаридан маҳкумнинг жазони ўташ шароитини унинг ҳулқ-атворидан келиб чиқиб ўзгартиришни тақозо этади»¹ деб таъкидлайди.

Кейинчалик у «маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институти уларнинг ахлоқан тузалишига боғлиқ равишда ташқи белгилари бўйича буржуа-пенитенциар ҳуқуқининг прогрессив тизим муаммосига ўшаш, аммо синфий-сиёсий табиати бўйича унга қарама-қарши бўлган ахлоқ тузатиш-меҳнат ҳуқуқи институти сифатида»² қараш зарурлиги ҳақида гапирган бўлса-да, маҳкумларни сақлаш шароитларини ўрганиш институтининг ҳеч қандай ўзига хос хусусиятлари келтирилмайди.

Прогрессив тизим элементларига маҳкумларни сақлаш шароитлардаги ҳар қандай ўзгартиришни киритувчи Г.А. Аванесов ҳам аслида шундай нуқтаи назарга эга.

Ўйлаймизки, прогрессив тизимни маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институти билан айнанлаштириш тўғри эмас.

Прогрессив тизим маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институтига қараганда кенгроқ тушунча. У ўз ичига маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш доирасидан чиқувчи элементларни ҳам қамраб олади. Чунончи, прогрессив тизим маҳкумларнинг таснифланиши, маҳкумлар турли гуруҳларининг тақсимланишини таъминловчи муассасалар тизимлари, муддатидан аввал озод қилиш имконияти мавжудлигини ва бошқа элементларни назарда тутлади.

Шу нуқтаи назардан «маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш ҳали бутун прогрессив тизимни ифодаламайди. Шу боис прогрессив тизим маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш

¹Стручков Н.А. Курс исправительно-трудового права. Проблемы Особенной части. М., 1985. С. 92.

²Ўша жойда. 93-б.

билан, шунда ҳам бундай шароитларни ўзгартириш усулларининг оддий тўплами билан бир деб билиш мутлақо асоссиз туюлади», деб ҳисобловчи О.И. Баженов фикрлари анча тўғри.

Маҳқумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институти-нинг мазмуни ҳақида гапирганда, назарий ишланмаларда маҳқумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш, маҳқумларга бериладиган ҳуқуқ ва имтиёзлар ҳажмининг ўзгариши тушунилади, деган фикр устун туришини таъкидлаш зарур¹.

Бироқ ушбу масалага бошқача ёндашувлар ҳам мавжуд. Масалан, Г.А. Аванесов маҳқумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш деганда маҳқум ҳуқуқлари ҳажмининг имтиёзлари кўринишида амалга ошадиган ўзгаришлар сифатида тушуниш керак деб ҳисоблайди.

Шундай қилиб, Г.А. Аванесов «имтиёзлар» иборасидан воз кечмаган ҳолда уни ҳуқуқлар билан бирга маҳқумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институтининг мазмунига киритмайди, балки ҳуқуқлар амалга ошишининг объектив ифодаси сифатида қарайди.

Таъкидлаш зарурки, «ҳуқуқ» ва «имтиёз» тушунчалари бир тартибли тушунчалардир. Агар ҳуқуқ деганда давлат кучи билан муҳофаза этиладиган умуммажбурий ижтимоий нормалар тизими тушунилса, имтиёз деганда қонун айрим субъектлар ёки уларнинг гуруҳлари учун ўрнатган афзалликлар тушунилади².

Ҳуқуқ ҳам, имтиёзлар ҳам бир манбага эга бўлган ҳодисалардир. Уларнинг асосида давлат ўрнатган ижтимоий муҳим нормалар ётади. Кенг маънода «ҳуқуқ» тушунчаси, фикримизча, «имтиёз» тушунчасини ҳам қамраб олади. Бироқ қатъий белгиланган ҳолатларда айрим субъектларга ёки уларнинг гуруҳларигагина тааллуқли бўлган бир қатор қоидаларни ажратиб кўрсатиш учун «умумий белгиланган қоидадан истиснони ифодалаш учун «имтиёзлар» иборасини ишлатиш ҳам тўғри бўлади.

Шу боис имтиёзларни ўзига хос мустақил ҳодиса деб эътироф этиш лозим ва уларни ҳуқуқларни амалга оширишнинг объектив кўриниши сифатида қараб бўлмайди.

Аслида О.И. Баженов ҳам Н.А. Стручковнинг маҳқумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институтининг мазмуни ҳақидаги масалага доир фикрларини қўллаб-қувватлайди. У мазкур институтни таърифламаса ҳам, у ҳақда маҳқумларни сақлаш шароитларини ўзгартиришнинг у ёки бу турини қўллаш имконияти сифатида сўз юритади. Маҳқумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институти масаласига доир кейинги тадқиқотлар аслида ушбу институт мазмунини ифодаловчи ҳеч қандай янги жиҳатлар қўшмади. Масалан, Т.И. Перкова маҳқумларни сақлаш шароитларини ўзгар-

¹Қаранг: Стручков Н.А. Курс исправительно-трудового права. Проблемы особенной части. М., 1985. С. 92.

²Қаранг: Юридический энциклопедический словарь. М., 1984. С. 272.

тиришнинг моҳияти ҳақидаги масалани кўриб чиқар экан, ушбу институт режим мазмунига киради ва маҳкумнинг ҳуқуқий мақомига жиддий таъсир кўрсатади, «озодликдан маҳрум этиш жойларида жазо ҳажмини амалга оширишни тартибга солишнинг ўзига хос механизмидир»¹, деб таъкидлайди.

Санаб ўтилган барча элементлар маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институти ҳақидаги масалани ҳал қилишга ақинлаштирмайди.

Шу билан бирга, Н.А. Стручковнинг мазкур муаммога доир фикрига қўшилган ҳолда маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институтининг юқорида келтирилган таърифида битта элемент тушириб қолдирилган.

Маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институти кўп учрайдиган маҳкум ҳуқуқ ва имтиёзлари ҳажмининг ўзгаришидан иборат.

Ушбу таърифда, бизнингча, битта муҳим жиҳат, яъни муайян турдаги чекловларнинг мавжудлиги назардан четда қолдирилган. Масалан, имтиёзлар истисно тариқасида ва умумий қоидадан фарқли равишда берилган афзалликлар шаклида ифодаланган. Аммо афзалликлардан ташқари худди шундай умумий қоидалардан фарқли равишда белгиланадиган чекловлар ҳам мавжуд. Масалан, жазони ижро этиш колонияларида ашаддий тартиббузарлар жойлаштириладиган алоҳида профилактик қисмлар ташкил этилган. Бундай қисмларнинг вазифаси салбий кайфиятдаги маҳкумларни бошқалардан ажратиш, уларни назорат қилишни ва тарбиялаш ишларини кучайтиришдан иборат.

Алоҳида профилактик қисмларга жойлаштириш муайян чекловлар, масалан, колония ҳудудида ҳаракатланиш, бошқа маҳкумлар билан мулоқотда бўлиш кабиларни чеклаш билан боғлиқ.

Шу нуқтаи назардан бундай маҳкумларни сақлаш шароитлари бошқа маҳкумларникига нисбатан шубҳасиз ўзгаради. Айни пайтда алоҳида профилактик қисмга жойлаштириш маҳкумларнинг жиноят-ижроия қонунчилигида берилган ҳуқуқларига таъсир этмайди. Бундай қисмларга жойлаштириш жазо чораси ҳам, маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш муайян ўзгаришларни назарда тутади.

Шу боис маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш элементларига яна биттасини—чеклашлар ҳажмини ўзгартиришни ҳам қўшиш лозим.

Энди, маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш тушунчаси билан боғлиқ бошқа масалаларни кўришга ўтишдан аввал, ҳуқуқ-

¹Перкова Т.И. Изменение условий содержания осужденных к лишению свободы путем перевода в исправительно-трудовое учреждение с иным видом режима: Автореф. дис.... канд.юрид. наук. М., 1985. С. 9.

лар ҳажми тушунчасини аниқлаб олиш лозим. Бошқача айтганда, маҳкумлар аллақачон эга бўлган ҳуқуқларга қўшимча ҳуқуқлар қўшилмаган ёки, аксинча, улар мавжуд ҳуқуқларининг бирон биридан айрилмаган ҳолларда ҳуқуқлар ҳажми ўзгарадими ёки йўқми, шуни ҳал этиш зарур.

Масалан, маҳкумга колония ҳудудидан ташқарида соқчисиз ҳаракатланишига рухсат берилса, у ҳолда шубҳасиз, ҳуқуқлар ҳажмининг кенгайиши, яъни ўзгариши мавжуд бўлади, чунки унга у илгари эга бўлмаган қўшимча ҳуқуқ берилади. Агар учрашув ҳуқуқига эга бўлган маҳкумга йил давомида яна бир марта учрашиш ҳуқуқи берилса, ушбу ҳолда унинг ҳуқуқлари ҳажми ўзгарадими?

Эҳтимол, ушбу саволга салбий жавоб бериш лозимдир.

Ҳуқуқлар ҳажми деганда, нафақат турли хил ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқлар тўпламини, балки уларнинг ички, микдорий, мазмуний томонини ҳам тушуниш керак. Бирок бир марталик рағбатлантириш, масалан, қўшимча учрашув бериш маҳкум ҳуқуқларининг ҳажмини ўзгартирмайди. Шу боис, агар Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодекси 61-моддасининг тартибида маҳкум сақлашнинг яхшиланган шароитига ўтказилса ва унинг учрашувлари сони, сарфлашига рухсат бериладиган пул қиймати оширилса, яъни бошқа шароитга ўтказилмасидан аввал ҳам у эга бўлган ҳуқуқлар мазмун жиҳатидан кўпайса, маҳкумлар ҳуқуқлари ҳажми ва уларни сақлаш шароитларининг ўзгариши ҳақида гапириш мумкин бўлади. Чунки ушбу ўзгаришлар бир марталик хусусиятга эга бўлмайди, балки маҳкумнинг ҳуқуқларини номаълум вақтга кенгайтиради.

Маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институти тўғрисидаги масалани кўриб чиқиш чоғида юзага келадиган муҳим муаммолардан бири ушбу институтнинг мустақиллик муаммосидир.

Адабиётларда шу масаладаги фикрлар фарқ қилади. Маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институтининг мустақиллиги ҳақидаги нуқтаи назарни ҳимоя қилувчи биринчи гуруҳ муаллифларга Н.А. Стручков, Ю.М. Ткачевский, Г.А. Аванесов, А.А. Ахмедев, А.Л. Ременсон ва бошқаларни киритиш лозим.

Масалан, Н.А. Стручков маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш нафақат рағбатлантириш ёки жазолаш чораларини, балки «маҳкумларнинг ахлоқини тузатиш ва уларни қайта тарбиялаш асосий воситаларининг бутун мажмуини алоҳида-алоҳида индивидуал равишда қўллаш усулидир»¹, деб ҳисоблаган. Сўнгра мисол тариқасида бир муассасадан бошқасига ўтказишни келтириб, у шундай деб ёзган эди: «... маҳкумларни сақлаш шароитларини улар-

¹ Стручков Н.А. Курс исправительно-трудового права. Проблемы Особенной части. М., 1985. С. 94.

ни бир муассасадан бошқасига ўтказиш орқали ўзгартириш том маънодаги рағбатлантириш ёки жазолаш эмас, чунки у маҳкумларга рағбатлантириш ва жазолаш чораларини қўллаш институтига кирмайдиган мустақил ахлоқ тузатиш-меҳнат ҳуқуқи институтини амалга ошириш усулларидан бирининг мазмунини ташкил этади»¹.

Ю.М. Ткачевский ва Г.А. Аванесов маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институтининг мустақиллиги ҳақида гапириб, ўз қарашларини миқдорий ва муваққат жиҳатлардан келиб чиқиб асослаб бердилар. Улар рағбатлантириш ва жазолаш чоралари институтининг ўзига хос хусусияти ушбу чораларнинг алоҳида ишлар учун қўлланилиши ҳамда рағбатлантириш ва жазолаш чораларининг маҳкумлар ҳуқуқий мақомининг узоқ вақт ўзгаришига олиб келмайдиган оддий акт эканлигидан иборат, деб ҳисоблаганлар².

Агар рағбатлантириш муайян ижобий иш (уларнинг мажмуаси) учун, жазо эса интизомий қилмишни содир этганлик учун қўлланилса, маҳкумнинг у ёки бу даражадаги ахлоқан тузалиш даражасига мос хатти-ҳаракатларининг муайян йўналиши маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш учун асос бўлиб хизмат қилади, деб ёзган В.С. Епанешников ҳам деярли шундай далиллар келтиради.

А.Л. Ременсон маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартиришда бериладиган имтиёзлар махсус хусусиятга эга бўлади ва маҳкумларнинг ҳуқуқ мақомини бир эмас, балки бир неча муҳим муносабатларда ўзгартиради ва шу боис рағбатлантириш ва жазолаш чоралари сифатида қаралиши мумкин эмас, деб таъкидлайди.

Бошқа нуқтаи назар тарафдорлари маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институти рағбатлантириш ёки жазолаш чораларига киритадилар. Масалан, А.Ф. Сизий маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартиришга рағбатлантириш хусусияти берилган деб ҳисоблайди. А.И. Васильев ҳам худди шундай фикр билдиради. Тўғри, у маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартирувчи нормаларни алоҳида гуруҳга ажратади, аммо улар рағбатлантириш чораларига киради, чунки қонун чиқарувчи орган уларнинг қўлланилишини маҳкумнинг хулқ-атвори ва меҳнатга муносабати билан боғлайди, деб ҳисоблайди³. Маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институти рағбатлантириш ёки жазолаш нормаларига киритишнинг юқорида келтирилган асосларидан кўри-ниб турибдики, маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш-

¹Ўша жойда.

²Қаранг: масалан, Ткачевский Ю.М. Проблемы прогрессивной системы исполнения уголовных наказаний // Проблемы совершенствования уголовных наказаний. Рязань, 1983. С. 20; Аванесов Г. Изменение условий содержания осужденных в процессе отбывания лишения свободы (прогрессивная система). М., 1968. С. 10.

³Қаранг: Васильев А.И. Изменение условий содержания осужденных к лишению свободы. Рязань, 1981. С. 5.

нинг қонунга итоаткор хулқ-атвори рағбатлантиришга қаратилганлиги бундай қарорга келиш учун асосий далил бўлиб хизмат қилган.

Ҳақиқатан ҳам, маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш уларга сақланиш шароитини яхшилаш имконини бериб, уларнинг ижтимоий-фойдали хулқ-атворини рағбатлантиради ва сақланиш шароитини ёмон томонга ўзгартириш хавфи билан ижтимоий салбий хулқ-атворнинг олдини олади.

Ўз мақсадлари бўйича рағбатлантириш ва жазолаш институти ҳамда маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институти мос келади. Ушбу институтлар маҳкумларнинг хулқ-атворини тузатишга қаратилган ушбу мақсадга, айниқса рағбатлантириш ҳақида сўз кетганда, кўпчилик муаллифлар эътиборни қаратадилар. Масалан, Р.К. Қодиров «рағбатлантириш чоралари нафақат маҳкумларнинг ахлоқан тузалишига, балки режим талабларига намунали муносабатнинг ўрнатилишига ижобий таъсир кўрсатади»¹, деб таъкидлайди. В.А. Елеонский ҳам уларнинг одамлар онги, иродаси ва руҳиятига ижтимоий таъсирининг алоҳида хусусиятини» таъкидлайди.

Хулқ-атвори рағбатлантирувчи чоралар ҳам² муайян турдаги хатти-ҳаракатлардан тийилишни рағбатлантирувчи чоралар ҳам маҳкумнинг хулқ-атворига умуман олганда худди шундай таъсир этади.

Уларнинг ҳаммаси кўриб чиқиладиган иккала институтга ҳам дахлдор. Рағбатлантириш ва жазолаш чоралари институти ҳамда маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институти уларнинг моҳиятидан ҳам бир-биридан фарқ қилмайди. Иккала ҳолда ҳам иккала институт маҳкумларнинг ҳуқуқлари ҳажмига уларни кенгайтириб ёки торайтириб таъсир кўрсатади. Маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартиришнинг барча турлари Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодексининг 102—104-моддаларига, яъни рағбатлантириш ёки жазолаш чораларига киритилганлиги тасодифий эмас. Тўғри, жазолаш чоралари ичида маҳкум ҳуқуқларининг ҳажмига таъсир этмайдиган айрим чоралар ҳам бор. Шу муносабат билан рағбатлантириш ва жазолаш чоралари институти маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институтидан кенгрок.

Маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институти ушбу институтда назарда тутилган таъсир вақти тўлалигича рағбатлантириш ва жазолаш чораларига қиради, чунки бир қатор рағбатлантириш ва жазолаш чоралари бир марталик тартибда эмас, балки узок вақт давомида амал қилади.

¹ Кадыров Р.К. Роль стимулирования в исправлении осужденных // Хуқук-Право. Т., 2000. № 3, С. 32.

² Елеонский В.А. Поощрительные нормы уголовного права. Хабаровск, 1984. С. 4.

Хуқуқий муносабатлар субъектлари масаласида ҳам аҳвол шундай. Улар айна бир субъектлардир.

Шундай қилиб, маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институти барча муҳим белгилари бўйича рағбатлантириш ва жазолаш чоралари институтига киритилиши ва унинг доирасида қаралиши керак.

Шу билан бирга рағбатлантириш ва жазолаш чоралари институти ўз мазмуни бўйича, маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институтидан анча кенг бўлиб, унга тўла мос келмайди.

Бу маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институти рағбатлантириш ва жазолаш чораларининг алоҳида турига кириши учун асос бўлади.

Шу нуқтаи назардан маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институтининг ўзига хос белгилари қуйидагилардан иборат.

Биринчидан, маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институтига кирадиган чоралар, албатта, маҳкумнинг ҳуқуқлари ҳажмига ижобий ёки салбий таъсир кўрсатади. Маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институтига кирмайдиган рағбатлантириш ва жазолаш чоралари ҳуқуқлар ҳажмига ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди. Бундай чораларга, масалан, ташақкур эълон қилиш, ёрлик билан мукофотлаш, огоҳлантириш ва хайфсан эълон қилиш ва бошқалар кирази.

Иккинчидан, маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институтига кирувчи барча чоралар бир марталик тартибда эмас, балки муайян вақт давомида амал қилади. Бунда улар орасида муваққат хусусиятга эга бўлган чоралар (масалан, маҳкумларни интизомий бўлимга киритиш) ва ноаниқ муддат амал қиладиган чоралар (сайр вақтини қўпайтириш, маҳкумларни ЖИЭМга, карцердан одатдаги яшаш жойларига қўчириш кабилар)ни ажратиш мумкин.

Маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институти нормаларининг вақтида амал қилиши мажбурийлиги нуқтаи назардан биз қўшимча битта посилка ёки йўқловга, қисқа ёки узоқ муддатли учрашувга, телефон орқали сўзлашувга рухсат бериш каби чораларни маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш чораларига киритмаймиз. Бундай чоралар бир марталик хусусиятга эга чораларга кирази ва маҳкум ҳуқуқларининг ҳажмига таъсир этмайди.

Ташқаридан қараганда, юқорида санаб ўтилган чоралар маҳкум ҳуқуқларининг ҳажмига таъсир этадигандек туюлади, чунки у микдор жиҳатдан ўзгаради. Лекин аслида ундай эмас. Айтайлик, қўшимча битта посилка олишга рухсат бериш посилкалар олиш ҳуқуқининг ҳажмини кенгайтирмайди, чунки бир марталик хусусиятга эга бўлади ва маҳкум жазо ўташ даврида олишга ҳақли бўлган посилкалар микдори ўзгармасдан қолади.

Маҳкумларни сақлаш шароитларини ўзгартирувчи чораларнинг учинчи ўзига хос белгиси шундаки, уларнинг ҳаммаси бирон бир

сохадаги ҳуқуққа ёки битта имтиёзга эмас, балки маҳқумнинг ҳуқуқлари ёки имтиёзларининг мажмуасига таъсир этади.

Маҳқумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институтининг яна бир мажбурий белгиси, унинг чоралари жазони ўташ даврида амал қилишидир. Буни институтнинг номидан ҳам кўриш мумкин, яъни маҳқумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институти дастлабки ва кейинги сақлаш шароитларининг мавжудлигини, аммо жазони ўташ вақтида бўлишини тақозо этади. Агар жазони ўташ тўхтатилса, у ҳолда ҳеч қандай кейинги сақлаш шароитлари ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Шу боис маҳқумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институтига биз шартли муддатидан олдин озод қилишни кирита олмаймиз. Шартли муддатидан аввал озод қилишнинг қўлланилиши жиноий-ижроия ҳуқуқий муносабатларнинг тўхтатилиши учун асос бўлади¹, фақат шу доирадагина маҳқумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институти мавжуд бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, маҳқумларни сақлаш шароитларини ўзгартирувчи чораларга маҳқум ҳуқуқларининг ҳажмини ўзгартирувчи ва жазони ўташ даврида қонунда белгиланган вақт давомида амал қилувчи рағбатлантириш ва жазолашнинг ўзига хос чораларини киритиш лозим.

«Маҳқумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш» ибораси кўриб чиқилаётган институтнинг моҳиятини тўла акс эттирмайди.

Гап шундаки, маҳқумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш деганда, назарияда ҳам, амалиётда ҳам асосан моддий хусусиятга эга шароитларни ўзгариши, яъни посилкалар, йўқлов, сарфланадиган пул суммаларининг кўпайтирилиши тушунилади. Маҳқумларни сақлаш шароитларининг ўзгартириш институти «номоддий» ўзгаришларни (режим кўринишининг ўзгаришлари ва ҳ.к.) ўз ичига олса ҳам, бу, биринчидан, маҳқумларни сақлаш шароитларини ўзгартиришга эмас, бошқача ўзгаришларга ўхшатилади ва, иккинчидан, маҳқумнинг ҳуқуқларига таъсир этувчи жиддий ўзгаришлар маҳқумларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институтига кирмайди.

Шу боис, ҳозирги вақтда жазони ўташ шароитларини ўзгартириш институтини ишлаб чиқиш ҳақидаги масала пишиб етилди. Ушбу институт маҳқумнинг ҳуқуқий мақомига таъсир этувчи барча чораларни, шунингдек, унинг ҳуқуқий мақомига дахлдор бўлма-са-да, бир марталик тартибда ҳуқуқ ёки имтиёзларнинг миқдорий ҳажмини ўзгартирувчи барча чоралардан иборат бўлади.

Бирок маҳқум ҳуқуқлари ва имтиёзлар доираси, унинг ҳуқуқий ҳолати ёки ҳуқуқий мақоми ҳақидаги масалаларни аниқлаб олмай туриб, ушбу муаммони ҳал этиб бўлмайди.

¹ Каранг: Шамансуров А.А. Прекращение наказания и социальная адаптация лиц, освобожденных из мест лишения свободы. Т.: Академия МВД РУз., 1998. С. 5—12.

2-§. Шароитлари ўзгартирилган маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати

Маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати (ҳуқуқий мақоми) муаммоси биринчи даражали аҳамиятга эга. Ҳозирги вақтда инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат қуришга ҳаракат қилинаётган шароитда инсон ҳуқуқлари, инсон омили ҳақиқатан ҳам устун аҳамият касб этаётган, янги қонун ҳужжатлари (нафақат жиноят ва жиноят-ижроия, балки бошқа соҳаларда ҳам) ишлаб чиқиляётган вақтда маҳкумларнинг ҳуқуқий мақоми борган сари долзарб бўлиб бормоқда. Умуман жиноят-ижроия тизимининг самарадорлиги, маҳкумларнинг ахлоқан тузалиши вазифасининг бажарилишига эришишнинг реаллиги ушбу муаммонинг ҳал этилишига бутунлай янгича ёндашувлар ишлаб чиқилишига боғлиқ.

Маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатини таърифлашга амалдаги ёндашув ўзининг анча самарасизлигини кўрсатди. Маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати тартибга солинишининг ноаниқлиги, муҳим масалаларнинг нафақат қонунда, балки қонун кучига эга бўлган ҳужжатлар, идоровий норматив ҳужжатлар билан тартибга солиниши, кўплаб нуқсонларнинг мавжудлиги, вақтинчалик манфаатлар каби унга хос камчиликлар бир қатор салбий оқибатларга олиб келарди ва ҳозир ҳам шундай бўлмоқда. Масалан, маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатининг аниқ таърифланмаганлиги ва қонунда мустаҳкамланмаганлиги шароитдан келиб чиқмайдиган тақиқлар, чеклашларнинг қўлланишига, қонун-қоидаларнинг турлича талқин этилишига ва амалда турлича қўлланилишига, маҳкумларга қонунда назарда тутилмаган воситалар ва усуллар билан таъсир кўрсатилишига ёрдам берувчи омилдир. Охир оқибатда бундай вазият қонунийликнинг бузилиши учун қулай замин бўлиб, маҳкумларда жазони ижро этиш чоғида уларга нисбатан қўлланиляётган таъсир чораларининг адолатсизлиги ҳиссини уйғотишга олиб келади, уларнинг ахлоқан тузалишига салбий таъсир этади.

Масалан, асоссиз тақиқлар органларнинг жазони ижро этувчи ходимларида қоникмаслик ҳиссини келтириб чиқаради, маҳкумларни ғазаблантиради, маъмурият билан маҳкумлар ўртасида зарур алоқанинг ўрнатилишига тўсиқлар яратади, маъмуриятнинг маҳкумларга ижобий таъсир этишини қийинлаштиради.

Маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати муаммоси кўп қиррали, кўп маъноли, аммо жуда муҳим муаммо бўлиб, назарий ва амалий жиҳатдан ҳал этишни талаб этади.

Бироқ бевосита маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати тўғрисидаги масалага ўтишдан аввал ҳуқуқий ҳолати (мақоми) тушунчасига анча кўп ўрин берилган. Хўш, шахснинг ҳуқуқий мақоми деганда нима тушунилади?

Ушбу масалада турли фикрлар билдирилган. Биринчи нуқтаи назарга кўра, шахснинг ҳуқуқий ҳолатига фуқаролар қонун бўйича эга бўлган ҳуқуқ, эркинлик ва мажбуриятлар мажмуасини киритиш лозим.

Бошқа нуктаи назарга кўра шахснинг ҳуқуқий ҳолати нафақат муайян ҳажмдаги ҳуқуқ, эркинлик ва мажбуриятлардан, балки ҳуқуқ ва мажбуриятлар амалга ошувининг қафолатлари ҳуқуқий ҳолат принциплар, фуқаролик каби турли қўшимча элементларни, умумий ҳуқуқий лаёқат ва фуқароларнинг қонун олдидаги тенглиги принципини, ҳуқуқий лаёқат ва муомала лаёқатини ўз ичига олади.

Юқорида баён этилган икки нуктаи назардан биринчиси тўғри ва бу қуйидаги ҳолатлар билан боғлиқ.

Биринчидан, шахс ҳуқуқий ҳолати тушунчасининг кенг талқин этилиши ҳуқуқий мақом тушунчасининг мазмуни ва уни амалга ошириш воситаларининг аралашиб кетишига олиб келади. Аслида эса булар бутунлай фарқ қиладиган моҳиятлардир.

Иккинчидан, турли хил элементларнинг аралаштириб юборилиши аслида ҳуқуқий ҳолатнинг таркибига унга дахлдор бўлса-да, унинг моҳиятини очиб бермайдиган кўплаб янги элементларни киритиб, ҳуқуқий ҳолат тушунчасининг бартараф этилишига олиб келади.

Шахснинг ҳуқуқий ҳолатини таърифлашга ёндашувлар орасида В.И. Селиверстовнинг фикри тўғри туюлади. У ҳуқуқий мақом—шахс ҳуқуқлари, эркинликлари ва мажбуриятларининг ҳамда мазмуни бўйича улар билан бир тартибли бўлган бошқа элементларнинг системаси деб ҳисоблайди. Шундан сўнг муаллиф бундай элементлар сифатида ҳуқуқий мақом мазмунига шахснинг юридик ҳуқуқлари ва мажбуриятларида бевосита ифодасини топмаган ва мустаҳкамланмаган, аммо давлат томонидан ҳуқуқий ҳимоя қилиниши лозим бўлган шахснинг қонуний манфаатларини киритиш тўғри бўлади деб ҳисоблайди.

Айни пайтда шахснинг ҳуқуқий мақоми мазмунига фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, қонуний манфаатлари ва мажбуриятларигина эмас, балки тақиқларни ҳам киритган бўлур эдик. Ана шу элементларнинг мажмуаси шахс ва фуқаронинг ҳуқуқий мақомини ташкил этади

Маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати ҳақидаги масалани кўриб чиқишга ўтишдан аввал назарияда ҳуқуқий ҳолат (мақом)нинг уч тури—умумий, махсус ва индивидуал турлари ажратилишини таъкидлаш жоиз.

Умумий ҳуқуқий мақомга ҳеч бир истисносиз барча фуқароларга тегишли бўлган ҳуқуқий мақом киритилади. Махсус ҳуқуқий мақомга фуқароларнинг қандайдир муайян гуруҳига хос ҳуқуқий мақом киради. Индивидуал ҳуқуқий мақом эса муайян шахс (фуқаро)нинг мақомидир.

Махсус ҳуқуқий мақомнинг ажратилиши фуқароларнинг муайян гуруҳлари бошқа фуқароларга нисбатан қўшимча ҳуқуқ ва мажбуриятларга ҳамда бошқа ҳуқуқий мақом элементларига эгаллиги (ёки улардан маҳрум этилганлиги) билан боғлиқ. Махсус ҳуқуқий мақом фуқароларнинг айрим гуруҳлари улар бажарадиган ижтимоий ролларга боғлиқ равишда эга бўладиган ҳолатини ажратишга қаратилган.

Г.В. Мальцев таъкидлаганидек, махсус ҳуқуқий мақомнинг мавжудлиги «харакатдаги субъектнинг ижтимоий системага қўшган ҳиссасини иложи борича аниқроқ белгилаш, унинг мақомини индивидуаллаштириш, унинг фаолияти шароит ва хусусиятларини инобатга олиш зарурлиги билан боғлиқ. Адабиётларда махсус мақом умумий мақом ҳуқуқлари ва мажбуриятларини қамраб олиши ҳақидаги фикрлар мавжуд.

Ўйлаймизки, ушбу нуқтаи назар унчалик тўғри эмас. Агар махсус ҳуқуқий мақом умумий мақомнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўзи ичига олса, умумий мақом махсус мақомнинг қисми, ҳолос деган хулосага келишга тўғри келади, бу эса нотўғри.

Умумий ва махсус мақом моҳияти бўйича бир хил, лекин мазмуни бўйича ҳар хил ҳодисалардир. Умумий мақомнинг мазмуни барча фуқароларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларидан иборат бўлса, махсус мақомнинг мазмуни алоҳида гуруҳнинг ўзига хос ҳуқуқ ва мажбуриятлари, ҳолос.

Бундай ўзига хос гуруҳларга маҳкумлар киради.

Маҳкумнинг ҳуқуқий мақомига хос хусусиятлар қонунга биноан маҳкумнинг бир қатор ҳуқуқлари чекланиши, унга махсус мажбуриятлар юкланиши, қўшимча тақиқлар белгиланиши, ниҳоят маҳкумнинг ўзига хос ҳуқуқлари мавжудлигидан келиб чиқади. Буларнинг ҳаммаси маҳкумнинг ҳуқуқий мақомини шахснинг умумий мақомидан ажратиб туради, холбуки, биринчиси иккинчисига асосланади.

Шу муносабат билан, С.И. Зельдов маҳкумлар ва жазони ўташдан озод қилинган, лекин судланганлиги бўлганларнинг ҳуқуқий мақоми ҳақида сўз юритиб, уларнинг мақоми фуқаролар учун жиноят ва ахлоқ тузатиш-меҳнат қонунларида ҳам, бошқа тармоқлар (маъмурий, меҳнат, никоҳ ва оила ҳамда бошқалар)да тўлиқ назарда тутилган жиноят-ҳуқуқий ва умумҳуқуқий хусусиятга эга бўлган айрим чеклашлар билан қонунларда белгиланган ҳуқуқ, эркинлик ва мажбуриятлар мажмуаси»¹ билан белгиланади, деб ёзади.

Маҳкум тўлалигича ҳуқуқий муносабатлар соҳасидан чиқариб юборилмайди, ҳуқуқсиз субъектга айланмайди. Умумфуқаровий ҳуқуқлар ва эркинликларнинг бир қисмини тўлалигича, бошқасини, тайинланган жазо хусусияти ва уни ўташ шароитларидан келиб чиқиб, чекланган ҳажмда амалга ошира олади, айрим ҳуқуқлари, эркинликлари ва ҳатто мажбуриятларидан у вақтинча маҳрум этилади. Шу боис маҳкумнинг ҳуқуқий мақоми шахснинг ўзига хос ўзгартирилган, чекланган ҳуқуқий мақомидир, дейиш мумкин.

¹ Зельдов С.И. Правовые последствия освобождения от отбывания наказания. М., 1981. С. 11.

Адабиётларда маҳкумнинг ҳуқуқий ҳолати «масъулиятга эга бўлиш»¹ деган фикр мавжуд. Ушбу фикрга тўлиқ қўшилиб бўлмайди. Табиийки, маҳкумнинг ҳуқуқий ҳолати маҳкум учун салбий бўлган жиҳатларни ўз ичига олади ва олиши керак. Лекин ҳуқуқий ҳолатнинг мазмуни бу билан чекланиб қолмайди. У объектив ижобий жиҳатларни ҳам ўз ичига олади. Бусиз маҳкумларга ахлоқ тузатиш таъсирини кўрсатиб бўлмаган бўлар эди.

Бироқ маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати қонунларда белгиланган ҳуқуқлар, эркинликлар, мажбуриятлар ва тақиқлар билан чекланиб қолмайди. Бу айнан суд ҳукмидан келиб чиқади.

Маҳкумлар учун ҳуқуқни чеклашлар ушбу турдаги жазони ўташ учун қонунда белгиланган жазони ўташ режимининг натижаси ҳамдир.

Бироқ бизнингча, Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодекси 8-моддасида маҳкумлар учун чеклашлар қонунларда белгиланади, дейилган бўлса-да, улар суд ҳукми ва режимдан келиб чиқади. Уларнинг (чеклашларнинг) ҳаммаси охир-окибатда қонунда белгилангандир. Дарҳақиқат, суд қонун доирасидан четга чиқмаган ҳолда жазо турини, унинг муддатини белгилайди, мажбурий даволаш чорасини қўллайди, унинг талабларини эса жиноятнинг ижтимоий хавфлилигидан, айбдорнинг шахсидан, ишнинг ҳолатларидан келиб чиқиб индивидуаллаштиради.

Муайян турдаги жазони ўташ учун белгиланган режимдан келиб чиқувчи чеклашлар ҳам ана шундай. Ушбу чеклашлар қонунда бевосита кўрсатилмаган бўлса-да, унинг талабларига асосланган.

Шу боис «...суд ҳукмидан келиб чиқувчи чеклашлар деганда жиноят қонунида белгиланган чеклашлар тушунилади. Ана шуни қонунда акс эттириш керак эди», деган А.Е. Наташеванинг фикрлари назаримизда тўғри. У яна: қонунда режимдан келиб чиқувчи чеклашлар ҳақида гапирувчи иборанинг пайдо бўлиши тасодифий эмас. Ахлоқ тузатиш-меҳнат муассасалари тўғрисидаги илгари амалда бўлган қоидаларда маҳкумлар собиқ иттифоқ фуқароларининг барча ҳуқуқларидан фойдаланадилар, фақат улар суд бўйича маҳрум этилган ва қамоқда бўлганликлари туфайли фойдалана олмайдиган ҳуқуқлари бундан мустасно, дейилган, яъни ҳуқуқларнинг чекланиши озодликдан маҳрум этиш фактининг ўзидан келиб чиқиши керак эди. Янги қонунларда режимдан келиб чиқувчи чеклашларнинг кўрсатилиши қонунчиликни мустаҳкамлаш ишидаги олға ташланган муҳим қадамдир. Чунки бунда гап энди қонунда белгиланган режим ҳақида бормоқда, дейилган.

Шундай қилиб, маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати барча юқорида санаб ўтилган ҳолларда қонундан келиб чиқади.

¹ Кропачов Н.М., Тарбагаев А.Н. Уголовная ответственность и наказание // Вестник Ленинградского университета. 1987. Вып. 1. Сер. 6. С. 78.

Бироқ мустаснолар ҳам мавжуд. Айрим тақиқлар, маҳқумлар ҳуқуқларини чеклашлар қонунлардан эмас, балки жазони ижро этиш тартибини талқин этувчи идоравий норматив ҳужжатлардан келиб чиқади.

Масалан, Ахлоқ тузатиш-меҳнат ички кун тартиби қоидалари 5-параграфининг 2-моддасида озиқ-овқат маҳсулотлари, шахсий фойдаланишда бўлган нарсалар, буюмлар ва моддаларни бошқа маҳқумларга сотиш ёки бошқача усулда бериш тақиқланади.

Ушбу қоида кириштиришнинг ижобий хусусияти тушунарли ва қисман объектив асосли. Лекин мазкур талаблар жиноят ва жиноят-ижроия қонун ҳужжатлари талабларидан келиб чиқмайди. Бунинг устига, улар фуқаролик қонун ҳужжатларига ва, чунончи, Ўзбекистон Республикаси ФКнинг уларга тегишли фуқаролик ҳуқуқларини ўз ихтиёрлари билан амалга ошириш мумкинлигини белгиловчи 9-моддасига зиддир.

Амалиётда ушбу талабларга ҳар доим ҳам риоя этилмайди. ўзаро ёрдам ва қўллаб-қувватлаш ҳақида сўз кетган ҳолларда эса буни умуман асослаб бўлмайди.

Аммо ўз мулкани тасарруф этиш ҳуқуқини амалга ошириш, айти пайтда, маҳқумга зарар келтирмаслиги, уни талаш учун баҳона бўлмаслиги, карта ўйнаб ботган қарзларини тўлаш учун восита бўлиб хизмат қилмаслиги ҳам керак. Лекин бу мазкур муаммони мустақил ҳал этишни ва тегишли тақиқлар ва кафолатлар мавжуд бўлишини талаб этувчи бошқа жиҳатидир.

Шу боис, ҳозирги вақтда маҳқумларнинг ҳуқуқий ҳолати фақат қонун билан тартибга солинмаётганлигини эътиборга олиб, ушбу вақиятни ўзгартириш ва маҳқумнинг ҳуқуқий мақомини фақат қонун билан тартибга солиш зарурлиги тўғрисидаги масала юридик адабиётда анчадан буён ва бир неча бор кўтарилган.

Масалан, С.Г. Новиков маҳқумнинг ҳуқуқий ҳолати муаммосини кўриб чиқар экан, биз маҳқумларнинг, айниқса, оздоликдан маҳрум қилишга ҳукм этилганларнинг ҳуқуқий ҳолати фақат давлат ҳокимиятининг юқори органлари томонидан белгиланиши ва маҳқумларнинг ҳуқуқий ҳолатини тартибга солувчи ҳужжатлар бўлиб, фақат ўз юридик кучи бўйича энг олий мақомдаги ҳужжатлар, яъни қонунлар хизмат қилиши керак, — дейди.

Бошқа муаллифлар маҳқумлар учун белгиланган ҳуқуқий чеклашлар тизими ҳақидаги ва маҳқумларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгиловчи битта норматив ҳужжат ишлаб чиқиш ва қабул қилиш зарурлиги ҳақидаги масалани кўтариб, бу борада янада илгари кетдилар.

Идораларнинг ҳуқуқий ҳолатини тартибга солиш масалаларига аралаштириш ҳуқуқи бир неча бор шубҳа остига олинган эди. Шу муносабат билан ҳуқуқнинг умумий назарияси, ахлоқ тузатиш-меҳнат ҳуқуқи масалаларига бағишланган адабиётларда, юқорида таъкидланганидек, ҳуқуқий ҳолатни фақат қонун ҳужжатлари даражасида тартибга солиш зарурлиги ҳақида фикрлар пайдо бўлди.

Масалан, А.С. Пиголкин идоралар фуқароларга қандайдир мажбуриятларни юклайдиган, улар ва идора ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг ҳуқуқий доирасини белгиловчи ҳужжатларни чиқармасликлари керак. Шахснинг ҳуқуқий ҳолатини, унинг ҳуқуқлари ва бурчларини тартибга солиш-қонун чиқарувчи органларнинг ваколатига қиради, деб ҳисоблайди.

Ушбу ғоя қанчалик жозибали кўринмасин, уни амалга ошириб бўлмаса керак. Шахснинг ўтмишдаги, ҳатто ҳозирги вақтдаги ҳуқуқий ҳолатига доир кўпгина масалалар у ёки бу даражада айнан идоравий норматив ҳужжатлар билан белгиланади. Қисқаси, қарор топган тизим жуда хилма-хил соҳаларда ҳуқуқий бўшлиқ мавжуд бўлишига олиб келадики, уни тўлдириш мумкин бўлмайди.

Ушбу масалани ҳал этишда ҳуқуқий ҳолат масалаларини тартибга солувчи қонун ҳужжатлари идоравий ҳужжатлардан борган сари устунроқ бўладиган вазият қарор топадиган амалий ўтиш зарур.

Шу билан бирга ҳуқуқий ҳолат билан боғлиқ муайян доирадаги масалаларни идоравий тартибга солишдан тўла воз кечиш мақсадга мувофиқ эмас. Идоравий норматив ҳужжатлар чиқарилиши мумкин бўлган ҳолатларни аниқлаш ва уларнинг амалдаги қонунларга мос келишини қатъий назорат қилиш ушбу муаммони ҳал этишнинг энг мақбул йўли бўлади.

Бунда ҳуқуқий ҳолатнинг у ёки бу жиҳатлари муҳимлик даражасини ҳам инобатга олиш зарур. Энг муҳим жиҳатлари, шубҳасиз, қонун ҳужжатлари даражасида тартибга солиниши керак. Бирок шундай масалалар ҳам борки, уларни қонунга киритиш мақсадга мувофиқ бўлмаса керак. Бу айникса маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати муаммосига тааллуқлидир. Бизнинг фикримизча, маҳкумларнинг ЖИЭМ ходимлари билан учрашганда саломлашиш, уйқуга ётишдан ўйқудан тургунгача бўлган даврда отряд хонасидан ташқарида фақат ЖИЭМ маъмуриятининг рухсати билан ҳаракатланиш, ёнида шахсий карточкасига эга бўлиш каби мажбуриятларини фақат идоравий даражада тартибга солиш лозим. Шу билан бирга қонунга бундай масалаларни ҳал этиш ваколатини идораларга берувчи бланкет норма киритилиши лозим.

Шу боис ҳуқуқий ҳолат ҳам, қонун ҳужжатлари ҳам идоравий норматив ҳужжатлар билан белгиланиши керак.

Маҳкумлар ҳуқуқий ҳолатининг юқорида кўриб чиқилган элементларига яна биттасини киритиш лозим. Маълумки, маҳкумларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари қатъий белгиланган, жазони ўташнинг бошланғич пайтидан маҳкум озод қилинадиган пайтгача ўзгармайдиган бўлмайди. Жазо муддатини ўташ даврида уларнинг доираси кенгайиши ёки аксинча, торайиши мумкин, яъни маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати жазони ўташ даврида яхшиланиш ёки ёмонлашиш томонга ўзгариши мумкин.

Маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатининг ўзгариши биринчи навбатда унинг меҳнатга муносабати, ахлоқан тузатиш даражаси ёки ижти-

мой хавфининг ошиш даражаси билан боғлиқ. Ушбу омиллар ай—рим ҳуқуқий муносабатларнинг тўхтатилишига ва бошқаларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади.

Шу муносабат билан А.С.Михлиннинг фикрича, кўпгина ижти — мой муносабатлар маҳкумнинг жазони ўташ муддати бошланиши ёки озодликдан маҳрум этиш жойига келиши билан бир пайтда юзага келади ва ўзгаради. Бу маҳкумнинг ҳуқуқий ҳолатидан келиб чиқувчи унинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари, ҳуқуқий чеклашлар муносабати билан юзага келадиган муносабатларга таалуклидир. Бироқ озодликдан маҳрум этиш жойларида жазони ўташ даврида маҳкумнинг шахси ўзгаради... Бундай ўзгаришлар аста-секин жазони ўташнинг бутун даври мобайнида юз беради ва янги ижтимоий муносабатларнинг қарор топиши билан кечади.

Бинобарин, маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати ўзгармас ҳолат эмаслиги ҳақида хулоса қилиш мумкин. У жазони ўташ даврида маҳкум шахсининг ўзгаришига боғлиқ равишда жадал ўзгариб боради. Шахсининг ижобий томонга ўзгариши ҳуқуқ ва имтиёзларнинг кўпайишига, салбий томонга ўзгариши уларнинг торайишига, мажбуриятлар доirasининг кенгайишига, тақиқларнинг кучайишига сабаб бўлади.

Маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати тўғрисидаги масалани кўриб чиқиш вақтида адабиётларда ушбу тушунчани унинг мазмунига ҳуқуқий ҳолатга таъсир этувчи омилларни киритиш, маҳкум ҳуқуқ ва мажбуриятларининг тизими мавжудлигини кўрсатиш йўли билан ушбу тушунчани таърифлашга ҳаракатлар бўлган.

Масалан, М.М.Фёдоров маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатини унинг жазо турига, унинг мақсадларига ва маҳкумнинг жазони ўташ давридаги хатти-ҳаракатларига боғлиқ бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятларининг йиғиндиси сифатида таърифлашни таклиф этди.

Масалага бундай ёндашув эътиборга лойиқ. Лекин ҳуқуқий ҳолатнинг таърифига унга таъсир этувчи омилларни киритиш етарлича тўлиқ бўлади, деб бўлмайди. Ахир ҳуқуқий ҳолатга юқорида келтирилганлардан ташқари бошқа омиллар ҳам таъсир этади. Бундан ташқари, мазкур таърифда объектив ва субъектив омилларнинг аралашуви юз бермоқда. Аслида эса объектив хусусиятга эга бўлган омиллар ҳуқуқ ва мажбуриятлар йиғиндисини кўрсатгандаёқ ўз ифодасини топмоқда. Маҳкумнинг жазони ўташ давридаги хатти-ҳаракатини ифодаловчи субъектив хусусиятга эга бўлган омилни, унинг шахси ижтимоий маънода қандай суръатлар билан ўзгараётганлигини келтиришнинг ўзи етарли.

Шу боис айнан мазкур ҳолат, ҳуқуқий ҳолатнинг таърифида ўз ифодасини топиши керак.

А.И.Бойцовнинг фикрича, маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати унинг белгиланган жазонинг хусусияти, уни ўташ тартиби, жазони ўташ давридаги хулқ-атвори ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолатларга боғлиқ бўлган мажбуриятлари ва ҳуқуқлари тизимидир.

Мазкур таърифни таҳлил қилиш давомида таъкидлаш лозимки, ушбу ҳолатда ҳуқуқий ҳолатга таъсир этувчи барча омилларнинг «қонунда белгиланган ҳолатлар» деган битта умумлаштирувчи тушунчада бирлаштиришга ҳаракат қилинган. Бирок, юқорида кўрсатганимиздек, белгиловчи ҳолатлар нафақат қонунлардан, балки қонун кучига эга бўлган ҳужжатлардан келиб чиқиши мумкин. Бундан ташқари, ҳуқуқий ҳолатни таърифлашда тизим тушунчасидан эмас, балки умумийроқ бўлган йиғинди тушунчасидан фойдаланиш тўғрироқ бўлади. Шу боис маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатини қонун ва бошқа норматив ҳужжатларда назарда тутилган ҳамда жазони ўташ даврида маҳкум шахсининг ўзгаришига боғлиқ равишда ўзгариб борадиган ҳуқуқ ва эркинликлар, қонуний манфаатлар, мажбурият ва тақиқлар йиғиндиси сифатида таърифлаш керак.

Ва ниҳоят, маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати фақат жиноят ва жиноят-ижроия ҳуқуқ нормалари билан белгиланмайди. Бир қатор чеклашлар ҳуқуқнинг бошқа тармоқларига тегишли бўлган қонун-қоидалардан келиб чиқади. Масалан, маҳкумлар Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари сафига қақирилмайдилар, Ўзбекистон фуқаролигидан чиқа олмайдилар ва ҳоказо. Ушбу мисоллар маҳкумларнинг ҳуқуқига у ёки бу тариха дахлдор бўлган ҳуқуқ тармоқлари ва қонун ҳужжатларининг доираси етарлича кенглигини ва маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатининг умумий таърифида Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари бўлмиш маҳкумлар ҳуқуқларини чеклашнинг барча манбалари, жумладан Ўзбекистон Республикаси фуқаросининг ижтимоий ҳолатини белгиловчи тармоқ қонунлари ҳам кўрсатилиши мақсадга мувофиқ.

Лекин маҳкумнинг ҳуқуқий ҳолати, унинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари доираси ўзгармас эмас. Маҳкумниг хулқ-атвориға қараб унинг ҳуқуқий ҳолати ҳам ўзгариши мумкин. Қонунда назарда тутилган имкониятлар доирасида ҳуқуқ ва тақиқлар тўплами ўзгариши, айримлари камайиб, бошқалари кўпайиши ёки аксинча бўлиши мумкин. Маҳкумнинг хулқ-атвориға қараб унинг ҳуқуқий ҳолати сифат жиҳатдан ўзгариб боради.

Қонунларда маҳкумлар ҳуқуқ ва мажбуриятларининг аниқ белгилаб қўйилиши улар ҳолатини ҳуқуқий тартибга солишдаги камчиликларни бартараф этишга, маҳкумлар ҳуқуқ ва мажбуриятларини исталганча талқин қилиш имкониятини пасайтиришга, қонунийликни мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Рағбатлантириш ва жазолаш чоралари рўйхатининг кенгайиши жазони ижро этувчи органлар маъмуриятига маҳкумнинг индивидуал хусусиятларини инобатга олган ҳолдаанча мослашувчан тарзда унинг хулқ-атвориға қараб иш тутиш имконини беради, маҳкумларнинг ўзларида ҳуқуққа итоаткор хатти-ҳаракатни қилиш учун қўшимча рағбат яратади. Шу боис жиноий жазо олдиға қўйилган мақсадларға эришиш имконияти кўп жиҳатдан охир-оқибатда маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати муаммосининг тўғри хал этилишиға боғлиқ.

Шу муносабат билан маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати деганда маҳкумнинг қонунлар ва қонун кучига эга бўлган ҳужжатлардан келиб чиқадиган ва маҳкумнинг жазони ўташ даврида ўзининг қандай тутишига қараб ўзгариб борадиган ҳуқуқ ва эркинликлари, мажбуриятлари ва чекловлари йиғиндисини белгилаш керак.

Маҳкумнинг шахси ва унинг жазони ўташ давридаги ҳуқуқ-атвори маҳкумнинг ахлоқан тузалиш (ижтимоий хавфлилик) даражасини белгилашга асос бўладиган омиллардир.

Ахлоқан тузалиш даражасини тўғри белгилаш озодликдан маҳрум этиш жазосини ижро этиш жараёнида муҳим роль ўйнайди, чунки бир қатор ҳолларда қонун муҳим ҳуқуқий оқибатларни айнан ахлоқан тузалиш даражаси билан боғлайди.

Шундай қилиб, маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати кўп жиҳатдан ахлоқан тузалиш даражасига боғлиқдир. Шу боис маҳкумнинг ахлоқан тузалиш (ижтимоий хавфлилик) даражаси тушунчаси ҳақидаги масалани кўриб чиқиш лозим.

3-§. Маҳкумларни ахлоқан тузалиш даражаси бўйича таснифлаш ва унинг аҳамияти

Жиноий жазони ижро этишни дифференциациялаш ва индивидуаллаштириш принципи жиноят-ижроия ҳуқуқида асосий принциплардан биридир. Жиноий жазо олдига қўйилган мақсадларга эришиш имконияти унга боғлиқ.

Бироқ жиноий жазони ижро этишнинг ҳозирги вақтда амалда бўлган тизими, унинг мақсадга қаратилганлиги ушбу принципга тўла мос келмайди.

Ижроия тизимининг ишлаб чиқариш кўрсаткичларига қаратилганлиги маҳкум шахсини чуқур ўрганишни, жазони ўтаётган шахсларга танлаб ва индивидуал таъсир этишнинг ўзгарувчан қораларини ишлаб чиқишни талаб этмасди ва бундай имкониятни кўп даражада истисно этарди. Айнан шу боис жиноий жазонинг таъсир натижалари кўпинча қониқарсиз бўларди.

Айни пайтда маҳкумларга танлаб, сўнгра индивидуал равишда таъсир этиш пенологиянинг¹ асосидир. Маҳкумлар билан ишлаш айнан шу асосга таяниши керак.

Бундан келиб чиқиб, айтиш жоизки, ҳозирги вақтда назария ва амалиётда маҳкумларни таснифлашнинг мослашувчан тизимини ва уларга таъсир этишнинг унга мос тизимини ишлаб чиқиш эҳтиёжи юзага келди.

Пенитенциаристлар кенг амалиётининг тажрибаси маҳкумларга самарали таъсир этиш зарурлигини кўрсатади. Маҳбуслар билан муомала қилишнинг минимал стандарт қоидалари 63-моддасининг 1-бандида

¹ Пенология — жиноий жазолар ва жиноий-ҳуқуқий таъсир қоралари тўғрисидаги фан.

уларга индивидуал ёндашиш зарурлиги “ва, бинобарин, уларни гуруҳлар бўйича таснифлашнинг мослашувчан тизими мавжудлиги”, ҳамда, бундан ташқари, гуруҳларни «уларнинг ҳар бири билан ишлашга имкон берадиган алоҳида муассасаларга»¹ жойлаштириш зарурлиги таъкидланади.

Таъкидлаш жоизки, ушбу йўналишда муайян ишлар олиб берилмоқда. Улар маҳқумнинг хулқ-атвори билан ҳуқуқий ҳолати ўрғасида узвийроқ алоқа бўлишини назарда тутди. Жиноят-ижроия тизимини ислоҳ қилиш концепциясида маҳқумлар билан ишлашнинг янги йўналиши ва принциплари белгиланган. Унга, чунончи, содир этган жиноятларининг хусусиятларига ва хулқ-атворига қараб тоифаларга бўлинадиган маҳқумларни алоҳида сақлаш, жазони ўташ режимини дифференциациялаш ва маҳқумларни сақлаш шароитларини уларнинг ахлоқан тузалишига қараб ўзгартириш ҳақидаги қоидалар киритилган. Пойтахт минтақа жиноят-ижроия тизимини ривожлантириш концепциясининг лойиҳаси ишлаб чиқилмоқда.

Аммо жазони ижро этиш муассасаларининг фаолиятини қайта йўналтиришнинг мазкур йўналишларини таснифлаш тизимини ишлаб чиқмай туриб, маҳқумларни асосий, энг муҳим белгилари бўйича гуруҳларга бўлмай туриб, ва ниҳоят, гуруҳларни маҳқумларнинг муайян ҳуқуқий ҳолатига киритмай туриб амалга ошириб бўлмайди.

Шундай қилиб, ЖИЭМ фаолиятини муваффақли ислоҳ қилиш кўп жиҳатдан маҳқумларни таснифлаш муаммосининг ҳалтилишига боғлиқ. Бу таснифлаш маҳқумнинг ахлоқан тузалиш даражаси сингари кўрсаткич асосида амалга оширилиши керак.

Маҳқумларни уларнинг ахлоқан тузалиш даражаси бўйича таснифлаш ва фақат назарий, балки катта амалий аҳамиятга эга.

Жазони ижро этиш жараёнини табақалаштириш айнан маҳқумнинг у ёки бу таснифлаш гуруҳига мансублигини инобатга олган ҳолда қурилиши ва таъминланиши керак.

Маҳқумнинг ҳуқуқий ҳолати, турли хил имтиёзлар олиш имконияти ёки, аксинча, бундай имтиёзларнинг камайтирилиши, жазони ўташ шароитларининг ёмонлашуви қаби оқибатлар ҳам маҳқумни тузатиш даражаси билан чамбарчас боғлиқ бўлиши керак.

Маҳқумларнинг тузалиш даражасини аниқлаш жазони ижро этувчи органлар фаолиятининг асосий жиҳатларидан биридир, чунки улар ишининг самарадорлиги унинг тўғри аниқланишига боғлиқ.

Маҳқумларни уларнинг ахлоқан тузалиш даражасига қараб таснифлаш муаммосини тадқиқ этиш нафақат жазони ўтаётган шахсларга табақалаштирилган ва индивидуал таъсир чораларини ишлаб чиқиш ва қўллаш учун, балки жазони ижро этиш органлари фаолият-

¹ Международная защита прав и свобод человека: Сб. документов. М., 1990. С. 304

ти пировард натижасини аниқлаш, жазони ўтаётган ва уни ўташдан озод қилинган маҳкумларнинг хатти-ҳаракатларини башорат қилиш, ана шу асосда ички ишлар органларининг рецидив (такрорий) жиноятчиликка қарши кураш фаолиятини такомиллаштириш чораларини ишлаб чиқиш учун ҳам ниҳоятда зарур.

Маҳкумларни ахлоқан тузалиш даражаси бўйича таснифлаш ҳақидаги масалани тадқиқ этиш жиноят ва жиноят-ижроия қонун ҳужжатларини янада такомиллаштириш нуқтаи назаридан ҳам жуда долзарбдир.

Жиноят ва Жиноят-ижроия кодексларида ахлоқан тузалишнинг турли даражаларини муайян ҳуқуқий оқибатлари билан қиёслаб келтиришдан кенг фойдаланилган. Бунда қонун чиқарувчи орган таърифларнинг таъкидловчи вариантлари (масалан, «яхши хулқ-атвор, меҳнатга виждонан ёндашиш, тарбиявий тадбирларни ўтказишда фаол иштирок этиш»)ни қўллайди.

Аmmo бу вазиятда қонунда белгиланган мезонлар бўлмаганлиги туфайли мазкур баҳоловчи тушунчалардан амалда фойдаланиш анча қийин. Қонунни қўллашда хатоларга йўл қўйишга, амалиётнинг асоссиз хилма-хил бўлишига олиб келади, бу эса ижтимоий адолат принципининг бузилишига сабаб бўлади.

Амалиётда бир хил жиноят ҳуқуқий ва жиноят-ижроия тавсифга (мухлат, жиноят, жазони ўташ давридаги хулқ-атвори ва ҳ.к.) эга бўлган маҳкумлар жазони ижро этувчи маъмурий органлар томонидан турли даражадаги ахлоқан тузалишга эришган деб баҳоланадиган ҳоллар учраб туради. Бунинг боиси шундаки, қонун чиқарувчи орган ахлоқан тузалишнинг турли даражалари мазмунини очиб бермаган, уларнинг мавжуд талқинлари эса муайян ахлоқан тузалиш даражасининг бошқасидан мазмуний фарқини, хусусиятини кўрсатиб бермайди.

Бундан ташқари, айна бир хил жазони ўташ шароитида, жазони ўтаётган шахслар бир хил тавсифланган ҳолларда ахлоқан тузалишнинг айна бир хил даражасига эришиш турли ҳуқуқий оқибатларга олиб келиши мумкинлиги ҳақидаги қоида тўғри эмас. Масалан, умумий режимдаги ЖИЭҚда жазо ўтаётган ва ижобий тавсифланаётган маҳкум соқчиларсиз юрадиган қилиниши ҳам, манзил-колонияга ўтказилиши ҳам мумкин.

Маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатини ўзгартириш тўғрисидаги бундай қарорнинг асосланганлиги шубҳа туғдиради. Ўйлаймизки, назарияга ҳам, амалиётга ҳам маҳкумларни таснифлаш муаммосига анча аниқ ёндашувлар, ахлоқан тузалиш даражасини ҳуқуқий оқибатлар билан анча аниқ системали ва табақалашган алоқадорлиги зарур.

Маҳкумларни таснифлаш муаммосини ҳал этишни «классификация» тушунчасини кўриб чиқишдан бошлаш лозим. Хўш, классификация деганда нима тушунилади?

Энциклопедияларда классификация деганда ходисаларни, материални ёки тушунчаларни муайян фарқ қилувчи белгиларига кўра қисмларга, синфларга, гуруҳларга бўлиш тушунилади¹.

Хорижий сўзлар лугатида ҳам: «классификация-объектларни, ходисаларни ва тушунчаларни умумий белгиларига қараб синфлар, бўлимлар, тоифаларга ажратиш»², дейилган.

С.И. Ожегов таснифлашга қандайдир бир турдаги предметлар ёки тушунчаларни синфлар, бўлимлар ва ҳоказолар, муайян умумий белгилар бўйича тақсимлаш сифатида таърифлайди³.

Бизнингча «классификация» тушунчасининг мазкур барча таърифлари муайян камчиликлардан холи эмас. Дастлабки икки таърифда классификация деганда ҳаракат-тақсимлаш тушунилади, холбуки, классификация кўпроқ муайян ҳаракатлар натижасидир. Шу нуқтаи назардан ҳаракатни таснифлаш деб таърифлаш аниқроқ бўларди. «Классификация» тушунчасининг охириги таърифида эса унинг асослари кўрсатилмаган.

Юқоридагиларни жамлаган ҳолда «классификация» тушунчасини, назаримизда, қуйидагича таърифлаш мумкин: классификация - объектларни муайян фарқ қилувчи белгилари бўйича тақсимлаш натижасида ҳосил бўладиган қисмлар, синфлар, гуруҳлар, гуруҳчалар, турлар системаси бўлиб, бунда ҳар бир қисм (синф ва ҳ.к) бошқа қисмга нисбатан аниқ белгиланган ўрин тутаети.

Бироқ классификацияни яратишнинг ўзи мақсад эмас. Таснифлаш олдида турган мақсадлар хилма-хил: материални жойлаштиришдаги оддий қулайликдан тортиб, объектни ўрганиш, уни қўллаш, хоссаларини ўрганиш чораларини ишлаб чиқишгача ва бошқалар бўлиши мумкин.

Шу муносабат билан сунъий, яъни объектларни тартибга келтириш қулайлигига асосланган ҳолда кўрилган ва илмий, яъни синфнинг моҳиятини ифодаловчи муайян белгилар бўйича амалга ошириладиган илмий классификация фарқланади. Махкумларни таснифлаш кейингисига киради. Бизнингча, таснифлашнинг аҳамиятини С.С.Алексеев: «У ёки бу нарсалар, ходисаларни таснифлаш нафақат тегишли материалга дастлабки ишлов бериш, уни тартибга келтириш аҳамиятига эга. Таснифлаш тартибга келтириш вазифаларидан ташқари бошқа мураккаб вазифаларни ҳам бажаради: у таснифлаётган материалнинг бутун ҳажмини тадқиқотчи диққат-эътибори доирасига жалб қилиш, ўрганилаётган объектларнинг катта диапазонини қамраб олиш ва бинобарин, уларни илмий талкин этишда бир томонламаликка йўл қўймаслик имконини беради. Асосийси—тасниф-

¹ Қаранг: БСЭ. 2-е изд. М., 1953. С. 363

² Словарь иностранных слов // Под. ред. Н.В. Лехина, С.М. Локшиной, Ф.Н. Петрова, Л.С. Шаумяна. М., 1964. С. 300; қаранг, шунингдек: Горский Д.Н. Логика. М., 1963. С. 86

³ Қаранг: Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 1984. С. 238

лаш унинг мезонларини белгилаш чоғида ушбу нарса ва ҳодисаларнинг янги жиҳатларини, сифат хусусиятларини аниқлаш имконини беради»¹, — деб жуда яхши баён этган.

Маҳқумларга нисбатан айтиш лозимки, уларни у ёки бу таснифий гуруҳга киритиш доимо муайян омиллар—жазо ижро этилаётган муассаса тури, режими, муддатидан олдин озод бўлиш имконияти сингари кўпгина омиллар билан боғлиқ бўлади.

Шу боис, юқоридагилардан келиб чиқиб, маҳқумлар классификациясини куйидагича таърифлаш мумкин. **Маҳқумлар классификацияси—маҳқумларни муайян фарқ қилувчи белгилари бўйича тақсимлаш натижасида ҳосил қилинадиган уларнинг гуруҳлари тизими бўлиб, бунда ҳар бир гуруҳ бошқасига нисбатан жазони ўташ чоғидаги ҳуқуқий оқибатлар доирасини белгилувчи ёки уларни амалга оширишнинг зарур шарти бўлган қатъий белгиланган ўрин тутади. Таснифлашнинг мақсади—маҳқумларни жазолашни ижро этиш ва уларни тузатиш учун энг қулай шароитлар яратишдир.**

Юридик адабиётда «классификация» тушунчаси билан бир қаторда «дифференциация» тушунчаси ҳам кўп ишлатилади. Differetia лотинчадан таржима қилинганда фарқлашни билдиради. Луғатларда ушбу тушунча «бутунни турли хил шакл ва босқичларга ажратиш, айириш, қатламларга ажратиш»² сифатида таърифланади.

Бизнингча, мазкур тушунчалар (классификация ва таснифлаш ҳақидаги айтилганларни инобатга олганда) синонимлардир.

Дарҳақиқат, классификация—ички тузилиши бўйича бир хил, аммо бир-бирига нисбатан турлича бўлган гуруҳлар системаси бўлса, дифференциация ўзаро фарқ қилувчи, аммо муайян белгилари бўйича ички тузилиши бир хил бўлган гуруҳлар системасидир. Аслида иккала тушунча бир ҳодисани билдиради.

Шу боис жазони ижро этишни дифференциациялаш принципини «озодликдан маҳқум этишга маҳқум этилганларнинг ҳаммасини уларни алоҳида сақлаш... маҳқумларнинг ҳар бир тоифасига тегишлича жазоловчи-тарбияловчи таъсир кўрсатилишини таъминлаш мақсадида бир турдаги тоифаларга ажратишдан иборат объектив зарурат» сифатида таърифлайдиган И.А.Спаренскийнинг фикрига кўшилиш лозим.

Мазкур таърифда ички тузилиши бўйича бир турдаги гуруҳларни яратиш зарурати ҳам, ушбу гуруҳларни уларнинг ҳар бири учун жазони ўташнинг тегишли шароитини яратиш, ўзаро фарқлаш зарурати ҳам мавжуд.

Юқорида таъкидланганидек, маҳқумларни таснифлашдан кўзланган мақсад жазони ўташнинг мақбул шароитларини яратиш ва жа-

¹ Алексеев С.С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация // Сов. Государство и право. 1987. №6. С. 16.

² Словарь иностранных слов / Под ред. Н.В.Лехина, С.М.Локшиной, Ф.Н. Петрова, Л.С.Шаумяна. М., 1964. С. 223; Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 1984. С. 144.

зодан кўзланган мақсадга эришиш учун маҳкумга таъсир этишнинг самарали чораларини ишлаб чиқишдир.

Бу «маҳкумларни ягона мезонлар асосида кўпроқ ёки камроқ даражада турли хил гуруҳлар (тоифалар)га бўлишга олиб келадиган таснифлаш иложи борича маҳкумларнинг энг салбий қисмининг жазони ўтаётган бошқа шахсларга, аввало, ёшларга, биринчи марта судланганларга ёмон таъсирининг олдини олиш ва айти пайтда хусусияти ва интенсивлик даражаси нуқтаи назаридан айнан шу тоифага (классификациявий гуруҳга) керакли жазоловчи-тарбияловчи таъсир кўрсатишни таъминлаш мақсадида амалга оширилади»¹ деб хисобловчи Н.А.Стручковнинг фикрига ҳам мос келади.

Ушбу фикрдан кўриниб турганидек, Н.А.Стручков ҳам, шунингдек, бошқа бир қатор муаллифлар ҳам маҳкумларни таснифлашнинг аҳамиятини фақат жазони ўташ даври билан чеклаб қўядилар. Ўйлаёмизки, бу унчалик тўғри эмас.

Хаммага яхши маълумки, жазолаш одамларга турлича таъсир кўрсатади ва ҳар доим ҳам қўйилган мақсадга эришиш билан яқунланмайди. Маҳкум жазони ўтаб бўлгач ёки бошқа асослар бўйича тузалмаган, жиноий фаолиятини давом эттиришга интилган ҳолда озод бўлган ҳоллар тез-тез учраб туради. Буни И.И.Карпец ҳам таъкидлайди. Унинг фикрича, «жазо турли тоифадаги жиноятчилар учун турли аҳамиятга эга бўлади, уларга турлича таъсир этади». Сунгра муайян тоифадаги жиноятчиларнинг ахлоқан тузалиш имконияти тўғрисида шундай деб ёзади: «Бундай одамларни тўла ва батамом тузатиш ва қайта тарбиялаш ҳақида, эҳтимол хом хаёлга бормаслик керакдир»².

Жамият маҳкум жазони ўтагандан сўнг ижтимоий жиҳатдан тарбиясизлик даражаси қандай эканлиги, ўзини қандай тутиши, жамиятга қанчалик мослашиб кетиши учун бефарқ эмас.

Маҳкумнинг озод қилиниши ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва бошқа давлат ҳамда жамоат ташкилотлари олдида бир қатор вазифалар қўяди ҳамда уларни назорат қилиш, ахлоқан тузалиш даражасига қараб табақалашган тарзда ижтимоий мослашишга ёрдамлашиш чораларини ишлаб чиқишни талаб этади.

Маҳкумларни таснифлашнинг мақсадини жазони ўташ даври билангина чеклаб қўйиш мумкин эмас. Маҳкумни у ёки бу классификациявий гуруҳга киритиш у озод бўлганидан кейин ҳам катта аҳамиятга эга.

Биобарин, маҳкумларни таснифлашдан кўзланган мақсад жазони ижро этишнинг оптимал табақалашган шароитларини яратиш, маҳкумларга жазони ўташ даврида ҳам, озод бўлганидан кейин ҳам, унинг янги жиноятни содир этишига йўл қўймасликка қаратилган самарали таъсир чораларини ишлаб чиқишдан иборатдир.

¹ Стручков Н.А. Курс исправительно-трудового права. Проблемы Особенной части. М., 1985. С. 21.

² Карпец И.И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. М., 1973. С. 187—188.

Маҳкумлар турли белгиларига кўра яъни, жинси, ёши, содир этган жиноятининг характери, белгиланган жазо муддати ва бошқалар, шунингдек, аралаш белгилар бўйича таснифланиши мумкин.

Шубҳасиз, ушбу белгилар муҳим аҳамиятга эга, айниқса жазони тайинлаш босқичида, чунки уларнинг мазмунига қараб маҳкумнинг ижтимоий ҳавфлилик даражаси аниқланади ва у жазони ўтайдиган муассаса тури тайинланади.

Аммо жазони ижро этиш босқичида улар шартли равишда, иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлади, чунки жазони ўташ шароитларини табақалаштириш ва индивидуаллаштириш биринчи навбатда маҳкумнинг хулқ-атвори, меҳнатга, ўқишга, жазога муносабатига, яъни унинг ахлоқан тузалиш даражасига боғлиқ бўлади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, қонунларда маҳкумнинг ахлоқан тузалиш даражасига кўп эътибор берилади. Масалан, амалдаги жиноят қонунларига мурожаат этадиган бўлсак, у ёки бу даражадаги ахлоқан тузалишни кўрсатувчи иккита мезонни кўрамиз (ЖК 73-моддасининг 2-қисми). Улар бир-бирларидан моҳияти (мазмуни) билан фарқ қилади. Жумладан, жиноятчининг ахлоқан тузалиши ҳақидаги таърифлар ретроспектив хусусиятига эга, аммо ҳозирги даврга ҳам дахлдор. Масалан, «белгиланган режим талабларини бажариш ва меҳнатга виждонан муносабатда бўлиш» таърифи (ЖКнинг 73-, 74-моддалари) юз бериб бўлган фактдан, яъни жиноятчи тузалганидан, қонунга итоаткор фуқаро бўлганидан ва ҳозирги вақтда жамият учун ҳавфли эмаслигидан далолат беради.

Жиноятчининг ахлоқан тузалишига дахлдор ретроспектив таърифлар қонунда анча кўп қўлланилади. Бу, табиийки, тасодифий ҳол эмас. Ахир жиноят ҳуқуқининг кўпгина институтлари, аввало, айнан жиноятчини тузатиш мумкинлиги ва унинг ахлоқан тузалиш даражасини аниқлашга асосланади. Бусиз жазо тайинлаш, шартли ҳукм қилиш, ҳукми ижро этиш муддатини кечиктириш каби масалаларни ҳал этиб бўлмайди.

Ахлоқан тузалиш тушунчасини ўз ичига олган таърифлардан жиноят-ижроия қонунида ҳам худди жиноят қонунлари каби кенг фойдаланилган. Масалан, «ижобий тавсифга эга» таърифи Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодексининг 113, 116, 118, 120, 124, 131-моддаларига киритилган. Унда «ахлоқан тузалиш» тушунчасига дахлдор бошқа таърифлардан, «яқши хулқ-атвори, меҳнатга ва таълимга виждонан муносабати» иборасидан фойдаланилган (102-модда).

Мазкур нормаларни таҳлил қилиш ва жиноят қонуни нормалари билан таққослаш чоғида жиноят қонунининг жиноятчи (маҳкум) ахлоқан тузалишининг у ёки бу жиҳатидан сўз юритувчи нормалари асосан унинг келажакда ахлоқан тузалиш имкониятини кўрсатиб, башорат қилувчи хусусиятга эга бўлади. Айни пайтда жиноят-ижроия қонун ҳужжатлари нормаларида деярли ҳеч бир истисносиз фақат маҳкумнинг у ёки бу даражадаги ахлоқан тузалишига оид қоидалар келтирилган. Шу жиҳатдан жиноят-ижроия қонунлари нормалари

ретроспектив хусусиятга эга бўлиб, аллақачон мавжуд воқеага-маҳкумнинг муайян даражадаги ахлоқан тузалишга эришганлигига эътиборни қаратади.

Эҳтимол, жиноят ва жиноят-ижроия қонунларидаги мазкур фарклар функционал хусусиятларга эга бўлиб, асосланган ҳамда жиноят ва жиноят-ижроия қонунлари олдида турган вазифалардан келиб чиқар. Бизнингча, жиноят қонунлари олдида турган вазифалардан бири жиноятчининг жинойий жазо тайинлаш пайтидаги ижтимоий хавфлилик даражасини аниқлаш ва ушбу шахснинг келгуси хатти-ҳаракатларини баҳолаш ҳамда шундан келиб чиқиб (табиийки, бошқа ҳолатларни ҳам инобатга олиб), жазони қўллаш, шартли қўллаш ёки жазодан озод қилиш ҳақидаги масалаларни ҳал этишдан иборат.

Жиноят-ижроия қонун ҳужжатлари олдида ушбу жиҳатдан бироз бошқача вазифа туради. Бизнингча, маҳкумга нисбатан тузатиш воситаларини қўллаш натижасида унинг ижтимоий хавфлилик даражасини пасайтириш, эришилган ахлоқан тузалиш даражасини аниқлаш ва шу асосда маҳкумга нисбатан қонунда белгиланган чораларни қўллаш ҳақидаги масалаларни ҳал этишдан иборат.

Бироқ, агар жиноят-ижроия қонун ҳужжатларининг нормалари «яхши хулқ», «меҳнатга виждонан муносабатда бўлиш» тушунчаларидан фойдаланиб, маҳкумнинг келгусида ўзини қандай тутиши мумкинлигини баҳолаш заруратини бевосита кўрсатмаса, улар башорат қилувчи хусусиятга эга бўлмайди, деб таъкидлаш тўғри эмас.

Маҳкум ахлоқан тузалишининг у ёки бу даражаси айна пайтда, унинг келгусидаги хулқ-атворини башорат қилиш хусусиятига эга бўлган, унинг ижтимоий хавфлилик даражасини баҳолашдир. Масалан, маҳкумни ижобий шахс сифатида баҳолаб, унга колониядан ташқарида соқчисиз юриш ҳуқуқини берар эканмиз, биз айна пайтда у ушбу янги шароитларда белгиланган ҳуқуқий чеклашларни бузмайди деб ўйлаймиз, яъни унинг қонунга итоаткор хулқ-атворини башорат қиламиз.

Шу боис жиноят ва жиноят-ижроия қонунларининг жиноятчининг (маҳкумнинг) ижтимоий хавфлилиги ва ахлоқан тузалиши ҳақидаги қондаларга эга бўлган нормалари башорат қилувчи хусусиятга эга дейишимиз мумкин. Ваҳоланки, жиноят қонунларида бу тўғридан-тўғри кўрсатилди, жиноят-ижроия қонунларида эса назарда тutilади.

Юридик адабиётда «ахлоқан тузалиш» тушунчасининг мазмуни масаласида кенг баҳслар бўлган. Бунда нафақат ахлоқан тузалишнинг маъноси, балки бу тушунчанинг «қайта тарбиялаш» тушунчаси билан муносабати ҳам муҳокама қилинган.

Мазкур баҳснинг тафсилотларига тўхталмаган ҳолда шу пайтгача ушбу муаммолар бўйича умумий фикрга келинмаганлигини таъкидлаймиз. Айрим муаллифлар «ахлоқан тузалиш» тушунчаси «қайта тарбиялаш» тушунчаси билан бир хил деб ҳисобласалар, бошқалари

ушбу тушунчалар ўзаро мос келмайди деб ҳисоблайдилар. Бундан ташқари, турли муаллифлар «ахлоқан тузалиш» тушунчасини турлича талқин этадилар¹.

Мазкур масаласи бўйича биз қуйидагича фикрдамиз: «**ахлоқан тузалиш**» ва «**қайта тарбияланиш**» тушунчалари ҳар хил бўлса-да, қонунда «**қайта тарбияланиш**» тушунчасининг ишлатилиши ортиқча ва амалиёт нуқтаи назаридан ҳеч қандай вазифани бажармайди. Шу боис қонун чиқарувчи орган Ўзбекистон Республикаси ЖИЭҚдан ушбу иборани олиб ташлаб тўғри қилди.

Турли хил даражада тузалган маҳкумларни сақлаш шароити ахлоқан тузалишнинг эришилган даражасига қараб жиддий фарқ қилиши ва табақаланиши лозим. Бошқача айтганда, сўз жазони ўташ шароитлари, муддатидан олдин озодликка чиқиш имконияти, бошқалардан алоҳида сақланиш даражаси маҳкумнинг хулқи, ахлоқан тузалиш даражасига қатъий боғлиқ бўладиган жазони ўташнинг прогрессив системасини яратиш тўғрисида бормоқда. Ушбу тезис, табиийки, бунда содир этилган жиноятнинг хусусиятини, унинг оғирлик даражасини ва бошқа ҳолатларини инobatга олиш заруратини йўқлигини билдирмайди, лекин ҳар ҳолда маҳкумнинг хулқи белгиловчи аҳамиятга эга бўлиши керак. Бизнингча, фақат шундай ёндашув ахлоқан тузалишга интилишини таъминлаши мумкин. Маҳкум ўз аҳволини яхшилиши мумкинлигига кўзи етса ва ушбу имкониятни амалга ошириш фақат унга боғлиқлигини англасагина унда ушбу мақсадга эришиш учун интилиш ва, бинобарин, хулқини яхши томонга ўзгартириш мумкин бўлади. Истикболнинг йўқлиги ёки жуда аҳамиятсизлиги (охиргиси амалдаги қонун ҳужжатларида бор) эса муайян даражада ва бошқа ҳолатлар билан бир қаторда кўпинча маҳкумнинг ўз хулқи билан жиддий шуғулланишни истамаслигига олиб келувчи фактдир.

Амалий прогрессив система яратишнинг асоси маҳкумларнинг ахлоқан тузалиш даражаларининг аниқ ишлаб чиқилган тизимидир. Аммо бунинг учун ахлоқан тузалишнинг у ёки бу даражаси нима эканлигини, унга қандай мазмун қўйилишини, ахлоқан тузалишнинг бир даражасини бошқасидан ажратишга қандай мезонлар имкон беришини аниқлаб олиш зарур.

Биз юқорида маҳкумни унинг ахлоқан тузалиш даражасига қараб у ёки бу гуруҳга киритиш муайян даражада унинг келажақдаги хулқ-атворини башорат қилиш ҳам бўлишини таъкидлаган эдик. Аммо ахлоқан тузалиш даражаси бўйича ташкил қилинган гуруҳни ажра-

¹ Қаранг, масалан: Стручков Н.А. Курс исправительно-трудового права. Проблемы Особенной части. М., 1985. С. 163; Ткачевский Ю.М. Освобождение от отбывания наказания. М., 1970. С. 109; Ременсон З.Л. О сущности и критериях исправления осужденных // Вопросы исправления и перевоспитания осужденных. Ростов-на-Дону, 1966 С. 20, Ной И.С. Сущность и функции уголовного наказания в Советском государстве Саратов, 1973. С. 25; ва бошқ.

тиш учун ҳар бир индивидни алоҳида тавсифловчи белгиларини аниқлашнинг ўзи етарли эмас. Муайян ахлоқан тузалиш даражасига эга бўлган барча маҳкумларни тавсифловчи умумий жиҳатларни, яъни айнан тоифа, синфнинг жиҳатларини топиш лозим. Бунда маҳкумнинг шахси «индивид сифатида «йўқолади», «шахсисизланиди» ва таҳлил объектини қандайдир белги бўйича бирлашган статистик мажмуа ташкил қилади. Шахс фақат ўрталашган ҳолда муайян гуруҳга тасарруф қилинади»¹.

Ҳўш маҳкумларни уларнинг ахлоқан тузалиш даражаси, ижтимоий хавфлилиқ даражаси бўйича гуруҳлаштириш учун қайси омилларни асос қилиб олиш керак.

А.И.Васильевнинг фикрича, маҳкумларнинг ахлоқан тузалиш даражасини белгиловчи энг муҳим омиллар қуйидагилардир: «маҳкумларнинг жазони ўташ давридаги хулқ-атвори; маҳкумларнинг меҳнатга муносабати; маҳкумларнинг маълумот даражаси ва уларнинг таълимга муносабати; маҳкумларнинг тарбиявий тадбирларга муносабати ва уларнинг жамоа ҳаётида иштирок этишга муносабати; содир этган жиноятига ва жазони ўташга муносабати».

Бизнингча, ушбу рўйхат тўлиқ бўлмаса-да, унга қўшилиш мумкин. Лекин маҳкумларнинг хулқ-атворида таъсир этувчи омилларнинг энг тўлиқ рўйхати ҳам ҳали уларни гуруҳларга бўлиш имкони бербмайди. Шу боис таснифлаш учун нафақат маҳкумларнинг хулқ-атворида таъсир этувчи омиллар мажмуаси, балки уларда ва улар орасида айнан маҳкумларнинг муайян гуруҳига хосларини ажратиш методикаси зарур.

Собиқ шўролар даврида олимлар маҳкумнинг ахлоқан тузалиш даражасини аниқлаш муаммосига кўп марта мурожаат этганлар. Афсуски, ушбу муаммо кўпинча узук-юлиқ равишда, қандайдир муайян жиноят-ҳуқуқий ёки жиноят-ижроия (ахлоқ тузатиш-меҳнат) институтига қўлланган ҳолда кўриб чиқилган.

Ушбу муаммога бағишланган махсус ишлар кам. Шу боис шу пайтгача унинг кўпгина жиҳатлари ҳал этилмаганлиги, маҳкумларнинг ахлоқан тузалиш даражалари ва уларнинг мезонларига доир масалалар бўйича ягона фикрга келинмаганлиги ажабланишли эмас.

В.И.Козюберда шахснинг ахлоқий янгиланишидаги икки босқичини ажратади: ахлоқан тузалиш ва қайта тарбияланиш ҳамда қонунда кўрсатилган мезонларни: қуйи ва юқори гуруҳларга бўлади. Шу муносабат билан у қуйидагиларни ёзади: «қонунда кўрсатилган барча мезонларни (меҳнатга ҳалол муносабатда бўлиш, қонунларни аниқ бажариш, ...умумий турмуш қоидаларини ҳурмат қилиш) бўлиш мақсадга мувофиқ ва тўғри деб ўйлаймиз. Белгиларнинг қуйи гуруҳи шахснинг ахлоқий янгиланиш йўлига турган-турмаганлиги-

¹ Магдеев Р.А. Классификация прогнозов антиобщественного поведения в профилактической деятельности правоохранительных органов // Совершенствование профилактической деятельности органов внутренних дел. Т. С. 49.

дан, биринчи босқич ахлоқан тузалиш босқичидан ўтган-ўтмаганлиги далолат берса, белгиларнинг юқори гуруҳи ушбу жараённинг пировард натижаси—қайта тарбияланиш босқичидан далолат беради»¹.

Ахлоқан тузалиш даражаларининг ва улар мезонларининг таклиф этилган гуруҳлаштирилиши бизга етарли эмасдек туюлади, чунки маҳкумларнинг ҳақиқатан муҳим синфларини ажратиш улар ўртасида чегара ўтказиш имконини бермайди. Жазони ижро этишнинг прогрессив тизимини қуриш учун асос бўлиб хизмат қила оладиган батафсил классификация зарур.

Кўпчилик олимлар маҳкумларнинг ҳулқ-атворида ижобий ўзгаришлар тўғрисида гапириб, ахлоқан тузалишнинг ахлоқан тузалиш йўлига кирди, ахлоқан тузалиш йўлига қатъий турди, ўзининг тузалганлигини исботлади², деган уч даражасини кўрсатадилар. А.В.Маслихиннинг қарашлари ҳам ушбу қарашлардан унчалик фарқ қилмайди. У ҳам маҳкумларни уч тоифога ажратади, аммо ўзининг таснифида ахлоқан тузалганлигини исботлаганлар гуруҳини чиқариб ташлайди ва бошлангич гуруҳ сифатида АТМга келган маҳкумларни қўяди.

С.И.Дементьев маҳкумларнинг бироз кенгайтирилган таснифини келтиради. У ахлоқан тузалиш даражасини жазони ўташ шароитларининг ўзгариш ҳажмига боғлиқ равишда аниқлаштиришни ва ахлоқан тузалишнинг қуйидаги даражаларини киритишни таклиф этади: ахлоқан тузалиш йўлига кирди, ахлоқан тузалиш йўлида қатъий турди, тузатиш ва қайта тарбиялашга қаратилган кейинги ишларни бошқалардан ажратмаган ҳолда бироқ назорат шароитида давом эттириш мумкин ва охириги босқич-ўзининг тузалганлигини исботлади ва муддатидан илгари шартли озод этилди³.

Ушбу нуқтаи назар, шубҳасиз, эътиборга молик, аммо, бизнингча, унинг иккита камчилиги бор. Биринчиси, маҳкумларнинг таснифланиш тизимини қуриш принципига ёндашувда. Иккинчиси эса юқорида келтирилган бошқа қарашларга ҳам хос бўлиб, маҳкумларнинг барча мавжуд гуруҳларини ўз ичига олмаганлигидадир. Ҳақиқатан ҳам, ахир тасниф гуруҳларини жазони ўташ шароитларининг ўзгариш ҳажмига боғлиқ қилиб қўядиган муаллиф фикрига қўшилиб бўладими? Аввало, ушбу гуруҳларни улар шаклланишининг асосий мезони-ахлоқан тузалиш да-

¹ Козюберда В.И. Понятие исправление и перевоспитание лиц, осужденных к лишению свободы и закрепление результатов их исправления после освобождения: Автореф. дис... канд. юрид. наук. Саратов, 1970. С. 9.

² Қаранг: масалан: Ткачевский Ю.М. Замена уголовного наказания в процессе исполнения. С. 26; Шмаров П.В. Предупреждение преступлений среди освобожденных от наказания. М., 1974. С. 33; Исправительно-трудовая педагогика. М., 1967. С. 47—48; ва бошқ. В.Филимонов «ахлоқан тузалганликларини исботлаганлар» тушунчаси ўрнига «тузалганлик даражаси» тушунчасини қўллашни таклиф этган. Қаранг: Филимонов В. Критерии исправления осужденных // Советская юстиция. 1974. С. 9.

³ Қаранг: Дементьев С.И. Лишение свободы. Уголовно-правовые и исправительно-трудовые аспекты. Ростов, 1981. С. 62

ражасидан келиб чикиб белгилаш, сўнгра эса ҳар бир гуруҳ учун зарур бўлган жазони ўташ шартларини белгилаш тўғрироқ бўларди.

Бизнингча, маҳкумларни таснифлашнинг тақлиф этилган тизимлари тўлиқ эмас. Улар маҳкумлар жазони ўтаётган даврда улар билан юз берадиган ижобий ўзгаришлардан ташқари, салбий ўзгаришларни ҳам акс эттириши керак ва шу боис таснифланадиган маҳкумларни ахлоқан тузалиш даражаси бўйича классификация доирасидан ташқарига чиқариш ва уларни алоҳида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ. Маҳкумларни таснифлаш тизими яхлит бир бутун бўлиши керак.

Шу нуқтаи назардан маҳкумларни уларнинг ахлоқан тузалиш даражаси бўйича таснифлаш тизимини уларнинг хулқ-атворида ижобий ва салбий йўналишлардан келиб чикиб кўрадиган фикрга қўшилиш мумкин.

Чунончи Ф.Р.Сундуrow маҳкумларнинг қуйидаги классификациявий гуруҳларини ажратади:

ижобий таснифланадиган маҳкумлар:

- а) ўзларининг тузалганлигини исботлаганлар;
- б) ахлоқан тузалиш йўлига қатъий турганлар;
- в) ахлоқан тузалиш йўлига кирганлар;

салбий таснифланадиган маҳкумлар:

- а) ахлоқан тузалиш йўлига кирмаганлар;
- б) ашаддий тартиббузарлар”¹.

Маҳкумларни ахлоқан тузалиш даражаси бўйича таснифлашга бундай ёндашув, назаримизда, энг тўғри ёндашувлардан биридир. Бу маҳкумлар жазони ўташ даврида ўз хулқ-атворларини фақат яхши томонга ўзгартирмаганликларидан келиб чиқади. Маҳкум салбий йўналишга эга бўлган маҳкумларнинг, улар гуруҳларининг таъсирига тушиб қолган, янги аксилижтимоий одатлар, кўникмалар, йўналишларга эга бўлган ҳоллар кам эмас. Табиийки, ўзларини аксилижтимоий тутадиган маҳкумлар ҳам классификациявий тизимга киритилиши керак ва уларнинг классификациявий гуруҳларга тегишли ҳуқуқий оқибатлар мос келиши лозим.

Энди маҳкумларнинг классификациявий гуруҳлари тоифаларига мувожаат этамиз. Бу ўринда маҳкумларни ахлоқан тузалиш даражаси бўйича гуруҳларга бўлиш мезонлари масаласида, таснифлаш тизими масаласида бўлгани каби, фанда ҳали ягона фикрга келинмаган. Бирок, умуман олганда, маҳкумларнинг хулқ-атвори ва меҳнатга муносабати (уларнинг ижобий ёки салбий йўналишлари, ушбу йўналишнинг ифодаланганлик даражаси) классификациявий гуруҳларга бўлиш учун асос қилиб олинади.

¹ Сундуrow Ф.Р. Социально-психологические и правовые аспекты исправления и перевоспитания правонарушителей. Казань, 1976. С. 59. Маҳкумларнинг ахлоқан тузалиш даражаси бўйича худди шундай таснифини А.С.Михлин ва С.Б.Ромазин ҳам келтирадилар. Қаранг: Михлин А.С., Ромазин С.Б. Условное освобождение с обязательным привлечением к труду // Сов. государство и право. 1979. №1. С. 94

«Ахлоқан тузалиш йўлига кирди» деган даража: меҳнатга, режим талабларига, сиёсий-тарбиявий ишга умуман ижобий муносабат мезонлар асосида аниқланади. Бирок айна пайтда илдиз отган аксилижтимоий майллар, одаглар туфайли ўзини тута олмай қолиши мумкинлиги ҳам кўрсатилади¹.

Қонунда ахлоқан тузалишнинг ушбу даражаси кўрсатилмаган ва шу боис маҳкумларнинг ушбу даражага эришиши улар учун ҳеч қандай ҳуқуқий оқибат келтира олмайди. Умуман олганда, у фақат маҳкумнинг ўз хулқ-атворининг йўналишини танлашда ҳали муайян йўлни тўлиқ тутмаганлигини билдиради, ҳолос. Натижада у ижобий баҳоланадиган маҳкумлар гуруҳига ҳам, салбий баҳоланадиган маҳкумлар гуруҳига ҳам қўшила олмайди. Шунинг учун ҳам мазкур босқичдан маҳкумнинг хулқ-атворини тўғри йўлга йўналтириш учун тузатиш мақсадида тўғри фойдаланиш жуда муҳим.

«Ахлоқан тузалиш йўлида қатъий турди» тушунчаси қонунда анча кенг ишлатилган, аммо мезонлари берилмаган. Илгари шахсни ахлоқан тузалиш йўлига қатъий турган шахсларга киритиш мезонлари, масалан, собиқ СССР Олий Совети Президиумининг «Ахлоқ тузатиш-меҳнат манзил-колонияларини ташкил қилиш ва ахлоқан тузалиш йўлида қатъий турган озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганларни уларга қўчириш тартиби тўғрисида»ги 1963 йил 26 июнь фармонида келтирилган. Ушбу мезонларга намунали хулқ, меҳнатга ҳалол муносабат, ҳаваскорлик ташкилотларида ва маҳкумлар жамоасининг ижтимоий ҳаётида иштирок этиш киритилган.

Адабиётларда ахлоқан тузалишнинг ушбу даражасига эришиш, одатда маҳкум ўзини ижобий тутган, меҳнатга виждонан ёндашган, ҳаваскорлик ташкилотларининг ишида қатнашган даврнинг давомийлиги билан боғланади. Ахлоқан тузалишнинг ушбу даражасида маҳкумнинг хулқ-атвори унинг судланувчи курсисига олиб келган ахлоқий нуқсонлари ўзгарганлигидан далолат беради². Бирок ушбу ўзгаришлар ҳали старлича мустаҳкам эмас ҳамда эски кўникма ва одатлар тегишли шароитлар бўлганда яна пайдо бўлиши мумкин.

Бир қатор олимлар ахлоқан тузалиш йўлига қатъий туриш босқичи ҳақида гапириб, айбига иқрор бўлиш, жазонинг адолатлилиги, етказилган зарарни ўз ихтиёри билан қоплаш, турли тадбирларни ўтказишда ташаббускорлик, жамоат ҳаётида иштирок этиш каби омилларни инobatга олиш зарур деб ҳисоблайдилар.

Келтирилган ва бир қатор бошқа омиллар, шубҳасиз, маҳкумнинг ахлоқан тузалиш даврида ижтимоий мўлжалларининг ўзгарганлигидан далолат бериши мумкин. Шу боис уларни умуман эътиборга

¹ Каранг Исправительно-трудовая психология / Под ред. К.К. Платонова, А.Д. Глоточкина, К.В. Игошева. Рязань, 1985. С. 253; Исправительно-трудовая педагогика / Под ред. И.Т. Богатырева. М., 1978. С. 67—68.

² Шмаров И.В. Предупреждение преступлений среди освобожденных от наказания (Проблемы социальной адаптации) М., 1974 С. 34.

олмаслик тўғри бўлмайди. Шу билан бирга уларнинг аҳамияти, назаримизда, турлича бўлиб, эҳтимол, ахлоқан тузалишнинг мажбурий ва факультатив белгиларини ажратиш зарур. Масалан, маҳқум хаваскорлик ташкилотларининг ишида фаоллик ва ташаббусини намоён қилиши мумкин ва бу унинг ахлоқан тузалиши жараёнида ижобий ўзгаришлар бўлаётганидан далолат берувчи ҳолатлардан бири бўлади. Бирок ташаббус кўрсатмаслик маҳқум тузалмаётганини билдирмайди. Бу маҳқумнинг табиатидан, бошқалардан ажрлишни истамаганлигидан ҳам бўлиши мумкин.

Юқорида баён этилганлардан маҳқумнинг ахлоқан тузалиш даражасини аниқлаш учун истисносиз барча ҳолларда мавжуд бўлиши керак бўлган мезонларни ва индивидуал равишда, муайян маҳқумнинг шахсини инобатга олган ҳолда эътиборга олинаши зарур бўлган мезонларни ажратиш лозим, деган хулосага келиш мумкин.

Мажбурий мезонларга маҳқумнинг хулқи (режим талабларига муносабати, маъмурият ва маҳқумлар билан ўзаро муносабати) ва меҳнатга муносабатини киритиш лозим. Факультатив мезонларга қолган барча хатти-ҳаракатлари киритилади. Расман хулқи ва меҳнатга муносабати рағбатлантириш ва жазолаш чораларининг бор-йўқлигида, ишлаб чиқариш нормаларини бажаришида, яроқсиз маҳсулотининг йўқлигида, корхона мулкига муносабати ва бошқаларда ифодаланиши керак. Аммо бу ўринда тегишли тузатишлар ҳам киритиш зарур, чунки, масалан, режани бажармаслик ва яроқсиз маҳсулот маҳқумнинг айбисиз ҳам чиқарилиши мумкин.

Маҳқум ахлоқан тузалиш йўлига қатъий турганлигидан далолат берувчи асосий омил, назаримизда, хулқи ва меҳнатга муносабати ижобийлигининг узоқ вақт ва барқарор давом этишидир.

Маҳқум ижобий хулқининг барқарор бўлиши зарурлиги ҳақида қўплаб илмий китобларда гапирилган, лекин ушбу даврнинг канча давом этиши кераклиги деярли ҳеч қаерда кўрсатилмаган. Бир томондан, бу тушунарли, чунки ижобий хулқнинг барқарорлиги индивидуал хусусиятга эга. Бошқа томондан, амалиёт учун ҳар ҳолда маҳқум хулқи барқарорлигини аниқлашнинг лоақал дастлабки аломатларини билиш зарур.

Маҳқум ва у содир этган жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражаси тайинланган жазонинг тури ва ўлчамида ифодаланади. Шу боис, хулқнинг барқарорлигини аниқлашда, аввало, маҳқум жазонинг муайян қисмини ўтаб бўлганидан келиб чиқиш лозим.

Маҳқум ахлоқан тузалиш йўлига қатъий турганлигини аниқлаш учун у белгиланган жазо муддатининг камида ярми давомида ўзини ижобий тутган бўлиши керак.

Бунда ушбу даврдаги (жазо муддатининг 1/2 қисми) ижобий хулқ маҳқумнинг шу даврда жазоланмаганлигини билдирмайди. Муҳими унинг шахсига хос умумий ижобий йўналишни аниқлаш керак. Айрим камчиликлар ҳаммада ҳам бўлади. Бирок бундай камчиликлар маҳқумнинг ҳуқуқи ҳақида ижобий хулоса қилинганда, унинг хатти-ҳаракатларини баҳолашда айнан алоҳида, такрорланмайдиган; қилмишнинг қасддан эканлигини кўрсатмайдиган бўлиши зарур.

Шундай қилиб, ахлоқан тузалиш йўлига қатъий турган деб эътироф этилиши мумкин бўлган маҳкумлар жазони ўташ даврида танбех олган бўлишлари мумкин. Белгиланган жазо муддатининг ярмини ўташ зарурлиги ҳақидаги кўрсатмани маҳкум хато қилмаслиги лозим бўлган муддат деб эмас, балки маҳкумни ахлоқан тузалиш йўлига қатъий турган деб эътироф этиш ҳақидаги масалани қўйиш учун муддат зарур.

Шу боис С.И.Дементьевнинг ахлоқан тузалиш йўлига қатъий турган ва ўзининг ахлоқан тузалганлигини исботлаган маҳкумлар деб фақат тегишли равишда жазо муддатининг ярми ва бутун даври мобайнида қоида бузишга йўл қўймаган маҳкумларгина эътироф этилиши мумкин деган фикрига қўшилмаймиз¹.

Агар С.И.Дементьев фикрига асосланадиган бўлсак, маҳкумларнинг жуда кам қисмигина ахлоқан тузалиш йўлига қатъий туриши, ўзининг ахлоқан тузалганлигини эса бор-йўғи бир неча маҳкумларгина исботлаши мумкинлигини тан олишга тўғри келади.

Шу билан бирга, бу ахлоқан тузалиш йўлига қатъий турган маҳкумлар қаторига ҳатосини тузатмаган ёки жазоси олиб ташланмаган маҳкумлар ҳам киритилиши мумкинлигини асло билдирмайди.

Табиийки, маҳкумнинг ахлоқан тузалиш йўлига қатъий турганлигини аниқлаш пайтида унинг тузатилмаган ҳатолари ва олиб ташланмаган жазолари бўлмаслиги керак. Бундан ташқари, маҳкумнинг қонунга итоаткор хулқи барқарор тус олганлигига ишонч ҳосил қилиш учун хато тузатилганидан ва жазо олиб ташланганидан кейин етарлича катта давр ўтган бўлиши зарур. Ушбу давр жазо бекор қилинганидан сўнг маҳкум хулқининг қандай йўналишда эканлигини аниқлаш учун бемалол етади.

Эҳтимол, маҳкум ахлоқан тузалиш йўлига қатъий турганлигини аниқлашнинг таклиф этилган варианты, унинг ижобий хулқи, меҳнатга муносабатини, жазони ижро этувчи органлар маъмуриятининг ишончи ва юқорида келтирилган бошқа бир қатор омилларни инobatга олган ҳолда маҳкумнинг ахлоқан тузалиш йўлига қатъий турганлик даражасини аниқлашга ёндашувларни ишлаб чиқишда фойдали бўлар.

Маҳкумнинг ушбу ахлоқан тузалиш даражасига эришиши, одатда, аксилижтимоий қарашлари ва майллари ўзгариб, қонунга итоаткор хулқнинг барқарор кўникмаларига эга бўлиб, «ахлоқан тузалиш йўлига қатъий турди» деган даражага эришгандаги хулқига қараганда анча узоқ муддатли намунали хулқи ва меҳнатга ҳалол муносабати билан боғланади. Айрим муаллифлар бунга қўшимча қилиб ўз жиноий фаолиятини фаол қоралаш, режим талаблари, интизом бузилишининг олдин олишда фаол иштирок этиш сингариларни киритадилар².

¹ Қаранг: Дементьев С.И. Лишение свободы. Уголовно-правовые и исправительно-трудовые аспекты. Ростов, 1091. С. 69.

² Қаранг: Исправительно-трудовая психология / Под ред. А.Д. Глоточкина, К.В. Игошева, К.К. Платонова. Рязань, 1985. С. 253.

Ахлоқан тузалишнинг ҳар қандай даражасини аниқлашда бўлгани каби, маҳқумнинг намунали хулқи, меҳнатга ҳалол муносабати, ахлоқан тузалганлигидан далолат берувчи кўрсаткичларни санашни чексиз давом эттириш мумкин.

«Ўзининг ахлоқан тузалганлигини исботлади» деган даражанинг энг муваффақиятли таърифи И.В.Шмаровга тегишли. Ушбу масалада у шундай деб ёзади; «Ахлоқан тузалиш ва қайта тарбияланишнинг учинчи даражаси жазони ўташ ва ахлоқ тузатиш-меҳнат таъсир чораларини қўллаш жараёнида маҳқумнинг нафақат аксилижтимоий қарашлари ва эътиқодлари бутун кадриятлар тизими ўзгарганлигини, балки у ижтимоий-фойдали хулқ-атворининг етарлича барқарор кўникмалари ва одатларини эгаллаганлигини, эркинликдаги ҳаётга, озодликка чиққанидан сўнг дуч келиши мумкин бўлган қийинчиликларни енгишга руҳан тайёрлигини билдиради»¹.

Бироқ И.В.Шмаров ахлоқан тузалишнинг мазкур даражаси мазмунини тўғри ифодалайди-ю, аммо ахлоқан тузалганликнинг исботланганлигини аниқлаш учун айнан қандай мезонлар, ёндашувлар қўлланиши мумкинлигини кўрсатмайди.

Бизнинг ушбу масаладаги фикримиз юқорида «ахлоқан тузалиш йўлига қатъий турди» даражасига нисбатан айтилган фикр билан мос тушади.

Дарҳақиқат, ахлоқан тузалишнинг иккала даражасига ҳам маҳқумнинг намунали хулқи, унинг меҳнатга ҳалол муносабати ва бошқалар хос. Лекин баҳолаш мезонларидан ташқари ҳисоб-китоб учун бошланғич нукта бўладиган энг кам бўлса ҳам формал мезонларни белгилаш лозим. Юқорида айтганимиздек, бундай ҳисоб нуктаси вазифасини вақт омили бажариши мумкин.

Бизнингча, маҳқумни ахлоқан тузалганлигининг исботлаганлигини тан олиш ҳақидаги масала у белгиланган жазо муддатининг учдан икки қисмини ўтаганидан кейин, шунда ҳам ахлоқан тузалганлиги исботланди деб тан олишдан аввалги ярим йил мобайнида маҳқумга танбех берилмаган тақдирдагина қўйилиши мумкин.

Салбий йўналишдаги хулқи билан ажралиб турадиган маҳқумлар гуруҳи ҳақидаги масалага ўтарканмиз, адабиётда мавжуд бўлган ушбу масалага доир икки нуктаи назарни таъкидлаш зарур. Баъзи муаллифлар бундай маҳқумларнингдучта гуруҳи (хулқи ноизчил бўлган, ахлоқан тузалиш йўлига киришни истамайдиган ва умуман истамайдиганлар)ни, бошқаларни эса-икки гуруҳи (ахлоқан тузалиш йўлига кирмаганлар ва ашаддий тартиббузарлар)ни ажратадилар². Бизга кейинги нуктаи назар тўғрироқ кўринади.

¹ Шмаров И.В. Предупреждение преступлений среди освобожденных от наказания (Проблемы социальной адаптации). М., 1974. С. 35.

² Каранг, масалан, Исправительно-трудовая психология / Под ред. А.Д. Глоточкина, К.В. Игошева, К.К. Платонова. Рязань, 1985. С. 254; Михлин А.С. Проблемы досрочного освобождения от отбывания наказания. М., 1982. С. 41.

Хулқининг умумий йўналишига кўра, ноизчиллик хос маҳқумларни уларнинг хатти-ҳаракатларидаги устун йўналишни инобатга олган ҳолда, ахлоқан тузалиш йўлига кирганлар ёки бу йўлга кирмаганларга ажратиш лозим. Агар устун йўналиш аниқланмаганлиги туфайли буни қилишнинг иложи бўлмаса, у ёки бу маҳқум ҳали етарлича ўрганилмаганлиги ва ахлоқан тузалиш даражаси бўйича таснифланиши мумкин эмаслигини тан олиб қўя қолиш керак.

Шу боис салбий тавсифланадиган маҳқумлар тоифасини хулқи аниқ намоён бўлган икки гуруҳга ажратган маъқул.

«Ахлоқан тузалиш йўлига кирмаган маҳқумлар» тушунчаси мамлакатимиз қонун ҳужжатларида жуда кам ишлатилади. Қонунларда ушбу тушунчага таъриф берилмаган. Назарияда маҳқумларнинг ушбу тоифасига мунтазам равишда тартиб бузадиган, меҳнатга виждонан ёндашмайдиган (яроқсиз маҳсулот чиқарадиган, ишлаб чиқариш нормасини бажармайдиган, меҳнат интизомини бузадиган), жамоат ишларида қатнашмайдиган шахслар киритилади.

Маҳқумларнинг ушбу тоифасида аралаш тавсифланадиган, яъни меҳнатда яхши натижаларга эришиб, белгиланган тартибни бузадиган ёки қоидаларга риоя этиб, меҳнатга бепарво ёндашадиган ва бошқа шахслар учраши мумкин.

Бизнингча, Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодексининг 111-моддасига «жазони ўташ тартибини қўпол равишда бузиш» тушунчаси киритилгани тўғри бўлди. Кодексда жазони ўташ тартибини қўпол равишда бузиш деганда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексда белгиланган қилмишлар, шунингдек, ички тартиб-қоидаларида тақиқланган нарсалар ва буюмларни сақлаш, тарқатиш, истеъмол қилиш ва ишлатиш тушунилади. Бу билан Ўзбекистон жиноят-ижроия қонунларида «ахлоқан тузалиш йўлига кирмаган маҳқумлар» тушунчасидан воз кечилди. Бироқ бу иборани озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганларнинг жазони ўташи муаммосини тадқиқ этувчи муаллифлар ишлатадилар.

Ушбу гуруҳга кирувчи барча маҳқумларни уларнинг аксилижтимоий хатти-ҳаракатлари, жиноий фаолиятга ижобий муносабати, уларнинг келажақда жиноят содир этишларининг анча катта эҳтимоллиги бирлаштириб туради.

Салбий тавсифланадиган маҳқумларнинг кейинги гуруҳи—ашаддий тартиббузарлар.

Кодификацияланган қонун ҳужжатлари илгари ушбу тушунчанинг мазмунини очиб бермас эди. Бир қатор ҳолларда унинг мазмуни амнистияни қўллаш тартибига оид норматив ҳужжатларда тушунтириб берилган. Деярли барча ҳолларда ашаддийлик тушунчаси жазони ўташ даврида интизомни ва тартибни мунтазам равишда бузиш ёки ижтимоий-фойдали меҳнатдан мунтазам бош тортиш билан боғлаб келинган. Ушбу таърифлардан ашаддийлик фақат мунтазамлик мавжуд бўлганда мумкин бўлиши ва расман маҳқумнинг хатти-ҳаракатларида белгиланган қоидаларни бузишда мунтазамлик

бўлмаганда ҳам, ашаддийлик мавжуд бўлиши мумкинлиги ҳақида хулоса келиб чиқарди.

Шу билан бирга адабиётларда мазкур хулқ-атвор бир неча бор шубҳа остига олинган ва бу жуда асослидир. Ҳақиқатан ҳам, ашаддий қоидабузарлик ҳақидаги масалани фақат маҳкумга нисбатан таъсир чоралари қўлланилиб, бироқ улар ижобий натижа бермаган ҳоллардагина қўйиш тўғрироқ бўларди. Бундай ёндашув эса режим талаблари бир марта бузилганда ашаддийлик мавжудлигини истисно этади.

Содир этиладиган тартиббузарликлар хусусиятини ҳам инобатга олмаслик мумкин эмас. Уларнинг айримлари унча аҳамиятли бўлмаслиги, ҳеч қандай қасдсиз содир этилган бўлиши, бошқалари режим ҳолатига таъсир этувчи, маъмуриятнинг ҳаракатларига очик қарши бўлган жиддий қоидабузарликлар тоифасига киради.

Ашаддийликни таърифлашда аҳамиятли бўлмаган тартиббузарликларни эътиборга олиш тўғри бўлмайди. Ахир қоидабузарликлар хусусияти маҳкум шахсининг нимага йўналганлигини кўрсатиш керак. Масалан, карта ўйнаш, спиртли ичимлик ичиш, зонага тақиқланган нарсаларни олиб кириш, ишладан бўйин товлаш, маъмуриятга бўйсунмаслик каби қоидабузарликлар маҳкум ахлоқан тузалиш йўлига киришни истамаётганлигидан, ушбу қоидабузарликларнинг такрорланиши, таъсир чораларига эътиборсизлик эса қоидабузарнинг ашаддийлигидан далолат берувчи белги бўлади.

Ашаддий тартиббузарлик белгиларининг анча тўғри рўйхатини ўз вақтида В.Д.Филемонов таклиф этган. У мазкур белгиларга режим талабларини бузишнинг аҳамиятлилиги, уларнинг бир неча бор такрорланиши, режим талабларининг онгли равишда бузилиши, кўрилган таъсир чораларининг натижа бермаслиги кабиларни киритади¹.

Россия Федерациясининг 1992 йил 12 июль қонуни билан Россия ЖИКга бошқа ўзгартириш ва қўшимчалар билан бирга ашаддий тартиббузарликка доир ўзгартириш ва қўшимчалар ҳам киритилган эди. Масалан Россия Жиноят —ижроия кодексининг 62-моддасида қонун бўйича ашаддий тартиббузарлик ҳисобланган қоида бузишлар рўйхати келтирилган эди. Булар меҳнатдан бўйин товлаш, спиртли ичимликларни истеъмол қилиш, қимор ўйинларида иштирок этиш кабилардир.

Қонунда келтирилган мазкур тартиббузарликларнинг лоақал биттаси мавжуд бўлиши муайян ҳуқуқий оқибатлар, жумладан, сақланиш шароитини яхшилашнинг мумкин эмаслигини келтириб чиқарарди.

Аммо Россия Жиноят-ижроия кодекси 62-моддасининг санаб ўтилган тартиббузарликларнинг бирини бир марта содир этган маҳкумни ашаддий қоидабузарларга киритиш мумкинми? Бу саволга қонун нуқтаи назаридан жавоб бериш мумкин эмас, чунки ашаддий қоидабузарлик ва ашаддий қоидабузар тушунчалари бир маънони билдирмайди. Амалиётда кўпинча бу тушунчалар айнанлаштирилади.

¹ Филемонов В.Д. Индивидуализация уголовной ответственности // Вопросы государства и права. Томск, 1974. С. 121.

Бизнингча, ашаддий қоидабузарлик жазо чораси кўрилгандан кейин такроран содир этилган тақдирдагина ашаддий қоидабузар ҳақида гапириш мумкин. Шахснинг қатъий йўналганлиги қоидабузарнинг ашаддийлигини тасдиқловчи далил бўлиши мумкин. Ашаддий қоидабузарлик бўлса ҳам бир марта содир этилган тартиббузарлик таъзият тақозоси билан тасодифан юз берган бўлиши мумкин. Шу боис аксилижтимоий ҳулқида тақрорийлик ёки система бўлмаганда ашаддий қоидабузар ҳақида гапириш мумкин эмас. Уйлаймизки, режим талабларини ашаддий бузишнинг тақлиф этилган белгилари ушбу тушунчанинг тўлиқ манзарасини ҳосил қилиш учун етарли бўлиб, маҳкумлар орасида ашаддий қоидабузарлар тоифасини ажратиш учун фойдаланилиши мумкин.

Шу маънода Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодексига «сақланиш режимини ашаддий бузувчи» терминини киритиб тўғри қилган. Агар ҳар бир интизомий жазо белгиланган тартибда олиб ташланмаган ёки ҳал қилинмаган бўлса, маҳкумларнинг бундай тоифасига жазони ўташ тартибини камида икки марта кўпол равишда бузган ва бунинг учун интизомий бўлим (ҳибсхона, қарцер)га жўнатиш шаклидаги жазо берилган маҳкум киритилади.

Ашаддий тартиббузарлар гуруҳини ахлоқан тузалиш йўлига киришни умуман истамаслик аксилижтимоий майлнинг барқарорлиги, маъмуриятга фаол қаршилиқ кўрсатиш, бошқа маҳкумларга фаол салбий таъсир қилиш, бундан буён ҳам жиноий турмуш тарзи кечиришга ҳаракат қилиш бирлаштиради.

Маҳкумларнинг ушбу тоифасига энг кам даражада ахлоқ тузатиш таъсири кўрсатиш мумкин (кўпинча эса умуман мумкин эмас).

Юқорида келтирилганлардан кўриниб турибдики, назарияда ҳам, амалиётда ҳам маҳкумларнинг ахлоқан тузалиши (ижтимоий ҳавфсизлиги)нинг у ёки бу даражасидан далолат берувчи кўплаб мезонлар мавжуд. Аммо мезонлар хусусияти ва аҳамияти ҳақидаги фикрлар бир-биридан фарқ қилади.

Бироқ юқорида айтилганидек, ахлоқан тузалиш даражаларини баҳолашда истисносиз барча ҳолларда инобатга олинмаган мезонларнинг муайян рўйхати зарур.

Шу боис А.С.Мехлиннинг барча ахлоқан тузалиш кўрсаткичларини икки гуруҳга мажбурий ва факультатив гуруҳларга бўлиш лозимлиги ҳақидаги фикрига қўшилиш керак. Бунда ушбу кўрсаткичларнинг аҳамияти турлича бўлади. А.С.Мехлин мажбурий кўрсаткичларга қонунда кўрсатилган намунали ҳулқ ва меҳнатга, айрим ҳолларда ўқишга ҳалол муносабатни киритишни тақлиф қилади¹.

Умуман олганда бу тақлифга қўшилиш мумкин. Лекин қуйидаги ҳолатларга эътибор бериш лозим. Биринчидан, ахлоқан тузалиш да-

¹ Каранг: Мехлин А.С. Проблемы досрочного освобождения от отбывания наказания. М., 1982. С. 37.

ражасини аниқлашнинг ўзи мақсад эмас, балки муайян ҳуқуқий оқибатлар ёки уларнинг мумкинлиги билан боғлиқ. Ўз навбатида ушбу оқибатлар фақат жазони ўташнинг муайян муддати ўтганидан кейингина келиб чиқиши мумкин. Шу боис маҳкум озодликдан маҳрум этиш муддатининг муайян қисмини ўтаб бўлганидан кейингина унинг у ёки бу даражада ахлоқан тузалганлиги ҳақида гапириш мақсадга мувофиқ ва мантиқан тўғри бўлади. Ушбу муддат жиноятнинг хусусияти, айбдорнинг шахси, белгиланган жазо муддатига қараб фарқ қилиши мумкин. Шунинг учун биз мажбурий кўрсаткичларга маҳкумнинг муайян жазо муддатини ўташини ҳам киритган бўлур эдик.

Иккинчидан, ҳозирги вақтда маҳкумларнинг кўпчилиги иш билан таъминланмаётган шароитда, бу тамойил эса бундан буён ҳам ривожланиши мумкин, меҳнатга муносабатни мажбурий белги деб ҳисоблашни мақсадга мувофиқ деб бўлмаса керак. Иш билан таъминланмаган шароитда маҳкумларнинг каттагина қисми ўзининг меҳнатга муносабатини ифодалай олмайди. Шу боис меҳнатга муносабатни биз факультатив белгиларга киритган бўлардик.

Шу билан бирга факультатив белгиларга киритиш, унга виждонан муносабатда бўлмаслик ахлоқан тузалиш даражасини аниқлашда эътиборга олинмаслиги мумкинлигини билдирмайди. У фақат маҳкум ўзининг меҳнатга муносабатини намоён қилиши учун шароит бўлмаган тақдирда ахлоқан тузалиш даражасини аниқлаш мумкинлигини билдиради, холос.

Озодликдан маҳрум этиш жазосини ўташ жараёнида маҳкумнинг ахлоқан тузалиш даражаси (ижтимоий хавфлилик даражаси) ва унинг хулқ-атвориغا қараб, жазони ўташ шароити ваколатли органларнинг қарори асосида ҳуқуқий ҳолати ўзгариши натижасида ўзгариши мумкин. Жазони ўташ шароитлари маҳкумни рағбатлантириш ёки хулқи учун жазолаш тартибида ўзгартирилиши мумкин.

Бинобарин, Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодекси 61-моддаси қоидаларининг тўғри қўлланилиши маҳкумларнинг ахлоқан тузалишида ижтимоий самара беради.

VII БОБ. МАҲКУМЛАРНИ САҚЛАШ ШАРОИТИНИ ЎЗГАРТИРИШНИ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ

1-§. Озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганларнинг ҳуқуқий ҳолатини ўзгартириш муаммоларини норматив тартибга солишнинг шаклланиши ва ривожланиши

Ҳозирги вақтда қарор топган жинойт-ижроия тизими анча вақт мобайнида шаклланди ва ривожланди. Унинг фундаментал асослари, қурилиш принциплари эски давлат аппарати синган ва ҳокимиятга, янги режимга зарур янги органларни ташкил этиш пайтида мавжуд бўлган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий шароитлардан келиб чиққан.

Озодликдан маҳрум этиш шаклидаги жинойт жазони ижро этиш тизимининг қарор топиши ва ривожланишидаги айрим жиҳатларни уларнинг тузилиши ва маҳкумларнинг таснифига қараб ўташи шароитларини кўриб чиқамиз.

Туркистонда турмалар ислоҳоти асосан 1919 йилда, яъни Турк-МИҚнинг 1918 йил 13 декабрь қарори билан «Озодликдан маҳрум этиш жазо чораси ва уни ўташ тартиби тўғрисида»ги муваққат йўриқнома¹ қабул қилинганидан сўнг амалга оширила бошланди.

Муваққат йўриқнома озодликдан маҳрум қилишни ижро этиш тизимининг ҳуқуқий асоси бўлган биринчи норматив ҳужжат эди. Ушбу меъёрий ҳужжатда озодликдан маҳрум этиш жойларининг қуйидаги тизими белгиланган эди:

- 1) умумий қамоқ жойлари (турмалар);
- 2) тарбиявий-жазолаш муассасалари бўлмиш реформаторийлар ва зироатчилик колониялари, бу айниқса ёш жинойтчилар учун мўлжалланган эди;
- 3) сақлаш режимини юмшатиш ёки муддатидан олдин озод этиш асос бўлган шахслар учун мўлжалланган синов муассасалари;
- 4) сезиларли руҳий нуқсонлари бўлган шахслар учун мўлжалланган тиббий-жазо муассасалари;
- 5) турма шифохоналари.

Муваққат йўриқномада маҳкумларни тақсимлаш, соқчи билан олиб юриш тартиби, жазо чоралари, сақлаш режими батафсил тартибга солинган, меҳнатга лаёқатли маҳкумларни албатта меҳнатга жалб қилиш, уларнинг меҳнатига ҳақ тўлаш, касбга ўргатиш, умумий таълим ва тарбия масалалари назарда тутилган.

Ушбу йўриқнома илк бор вилоят жазо бўлимлари қошида ташкил этиладиган тақсимлаш комиссияларини жорий этди. Ушбу комиссияларнинг вазифаси-озодликдан маҳрум этишга ҳукм этилганларни қамоқ жойларининг турлари бўйича тақсимлаш бўлган. Тақ-

¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви (МДА), Р-38-фонд, 2-руйхат, 3-дело, 69—70-варақлар.

симлаш комиссиялари аслида жамоатчиликнинг озодликдан маҳрум этиш жойлари тизимининг фаолиятида иштирок этишининг биринчи шакли бўлган.

Йўриқнома озодликдан маҳрум этиш жойларини режим турлари бўйича бўлишни назарда тутмаган. Барча қамоқ жойлари учун ягона сақлаш тартиби ва шароитлари белгиланган.

Шу билан бирга, тартиб ва интизомни бузувчи ва узрли сабабсиз ишлашдан бўйин товлайдигин маҳкумларга нисбатан қатағон хусусиятига эга чоралар қўлланилган. Ушбу чоралар уларнинг ҳуқуқий ҳолатини дастлабкисига нисбатан жиддий ўзгартирган.

Йўриқномадан интизомий жазо сифатида учрашиш, хат ёзиш ҳуқуқидан маҳрум этиш, бир ўзини қамаб қўйиш, 14 кун муддатга карцерга жойлаштириш каби чоралар назарда тутилган.

Муваққат йўриқномада тартиб ва интизомни ашаддий бузган ва узрли сабабсиз ишлашни истамаган маҳкумларни сақлаш шароитини ўзгартириш мумкинлиги кўрсатилган. Бундай шахсларга нисбатан «айрим ҳолларда, йўл қўйиб бўлмайдиган ҳаракатларни такроран тез-тез содир этганда» бошқа чоралар билан бир қаторда турмадаги хибсхона (изоляция)ларга кўчириш қўлланилган.

Туркистонда муваққат йўриқномада назарда тутилган ҳамма ахлоқ тузатиш муассасалари ҳам ривожлантирилгани йўқ. Масалан, архив материалларида турмалар ўрнига фаолияти 1920 йил 1 апрелда Туркесепублика Адлия комиссарияти томонидан тасдиқланган «Туркистон Республикаси ишчилар уйи учун умумий йўриқнома» билан тартибга солинган ахлоқ тузатиш ишчилар уйи (АТИУ) ташкил этилганлиги ҳақида сўз юритилади¹.

Йўриқномада АТИУ маъмуриятининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, маҳкумларни қабул қилиш тартиби, моддий-турмуш таъминоти ва тиббий хизмат кўрсатилиши, ички кун тартиби, маҳкумларга ахлоқ-тузатиш тарбиявий таъсир кўрсатиш тартиблари ва бошқалари батафсил белгиланган. Умумий йўриқномада камера оқсоқоллари ва ҳар уч ойда бир марта сайлаб қўйиладиган ўртоқлик судларини сайлаш тартиби ҳақида махсус бўлимлар бўлган. Шунингдек, муваққат йўриқномада назарда тутилган енгиллаштирилган тартибли синов муассасалари ҳам ташкил этилмаган.

Биринчи реформаторий фақат 1921 йилга келиб Адлия ҳалқ комиссарлиги 1921 йил 29 майда тасдиқлаган «Вояга етмаган озодликдан маҳрум этилганлар учун мўлжалланган Тошкент меҳнат уйи (реформаторийлар) тўғрисидаги низом» асосида ташкил этилди².

Бироқ Тошкент меҳнат уйи расман реформаторий деб номлансада, мақсади, вазифалари ва ўсмирларни сақлаш шароитлари бўйича

¹ Самарқанд вилоят давлат архиви, 726-фонд, 1-рўйхат, 7-дело, 56—78-варақлар.

² ЎзР МДА, Р-34-фонд, 1-рўйхат, 1400-дело, 6—7-варақлар.

Россияда 1918-1919 йилларда ташкил этилган реформаторийлардан кескин фарқ қилар эди¹.

Низомга мувофиқ Тошкент меҳнат уйига суд озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган 14-16 ёшдаги шахслар қабул қилинар, тақсимлаш комиссияси, камдан-кам ҳолларда жисмоний ва ақлий ривожланиши бўйича меҳнат уйи режимига муҳтож бўлган 16 ёшли ўсмирларни ҳам юборар эди. Меҳнат уйига қар-соқов, кўр ва жисмоний меҳнатга лаёқати бўлмаган шахслар юборилмаган. Тарбияланувчилар бу ерда 18 ёшга тўлгунча сақланиб, кейин ахлоқ тузатиш уйларига юборилганлар. Бироқ меҳнат уйи ҳайъатининг Туркреспублика АХК ахлоқ тузатиш меҳнат бўлими тасдиқлаган қарори бўйича ўсмир 18 ёшга етганидан кейин ҳам меҳнат уйида қолдирилиши мумкин эди.

Вояга етмаган ҳуқуқбузарларга нисбатан муддатидан илгари озодликка чиқариш чораси қўлланилган. Айтиш жоизки, тарбияланувчиларни ўрганиш учун меҳнат уйи штатларига вазифаси жумладан ўсмирларни руҳий жиҳатдан текширишдан иборат бўлган врач-психиатр лавозими киритилган.

Ушбу Низом кейинчалик Ахлоқ тузатиш-меҳнат кодексининг озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган вояга етмаганларни сақлаш қоидаларини белгилаш қисмига доир нормаларни ишлаб чиқишда асос қилиб олинди.

1921 йилда Тошкент, Самарқанд ва Фарғона вилоятларида қишлоқ хўжалиги колониялари ташкил этилган бўлиб, у ерга ахлоқ тузатиш уйларида ўзларининг хулқи билан ишонч қозонган ва жазони енгиллаштирилган шароитда ўташ ҳуқуқини қўлга киритган маҳкумлар юборилган.

1922 йил охирида қишлоқ хўжалиги колониялари мустақил озодликдан маҳрум этиш жойлари сифатида тугатилиб, ахлоқ тузатиш уйлари ихтиёрига берилган. Бундай қарорга келишга колониялар ахлоқ тузатиш уйлари билан яқин алоқада бўлиб, у ердан маҳкумларнинг зарур контингентини олиб турганлари сабаб бўлган.

1921 йилда Самарқанд вилоятида озодликдан маҳрум этиш жойларининг янги тури — «умумий озодликдан маҳрум этиш жойларида хавфли бўлиши мумкин бўлган ва маҳсус назоратда тутишни талаб қиладиган» маҳкумларни сақлашга мўлжалланган Каттакўрғон ҳибсхонаси ташкил этилган².

Каттакўрғон ҳибсхонасида маҳкумларни сақлаш шароитлари ахлоқ тузатиш уйларидагига қараганда каттиқроқ бўлган, камералар ёпиб қўйилган, ишга (даладаги ишлар бундан мустасно) маҳкумлар ҳибсхонадан ташқарига чиқарилмаган.

¹ Ахмадеев А.А. Развитие советского исправительно-трудового законодательства в Узбекистане. Т., 1976. С. 18.

² ЎзР МДА, Р-38-фонд, 2-рўйхат, 224-дело, 101, 391-варақлар.

Мазкур давр ахлоқ тузатиш-меҳнат сиёсатининг мақсад ва усуллари ТуркМИҚнинг «Озодликдан маҳрум этиш ҳақида»ги 1921 йил 13 июль қарорида қонун билан мустаҳкамланди¹. Унда жазодан қўзланган мақсад, жазони ўташ прогрессив тизимининг тамойиллари, озодликдан маҳрум этиш жазосини қамоқда сақламасдан мажбурий (ахлоқ тузатиш) ишлари билан алмаштириш имконияти, муддатидан илгари шартли озод қилиш тартиби ва шартлари ифодаланди.

Жазонинг энг катта муддати беш йилга озодликдан маҳрум этиш ва озодликдан маҳрум этмаган ҳолда мажбурий (ахлоқ тузатиш) ишларига жалб қилиш билан чекланган.

Судлар озодликдан маҳрум этиш ўрнига мажбурий ишларни тайинлаш чоғида ўз ҳукмларида уларнинг турини: ижтимоий-мажбурий ишлар ёки мутахассислик бўйича ишлар, озодликдан маҳрум этиш қўлланганда эса— маҳқум қаттиқроқ ёки юмшоқроқ шароитда сақланиши кўрсатишлари шарт бўлган.

Қарорда, шунингдек, “маҳқумларни бошқалардан ажратишнинг қаттиқроқ шаклидан юмшоқроқ шаклига ўтказиш, ҳатто муддатидан олдин озод қилиш” мумкинлиги назарда тутилган.

Мазкур қарорга мувофиқ, муддатидан илгари шартли озод қилиш ё жазодан тўлиқ озод қилишда, ё озодликдан маҳрум этишни бутун қолган жазо муддати ёки унинг бир қисми давомидаги мажбурий ишлар билан алмаштиришда ифодаланган.

Муддатидан олдин озод қилиш ҳақидаги илтимосномаларни озодликдан маҳрум этилган шахснинг ўзи, унинг яқинлари, шунингдек ташкилотлар, муассасалар (суд органларидан ташқари) ёки мансабдор шахслар маҳқум жазо муддатининг камида ярмини ўтаб бўлганидан кейин беришлари мумкин эди.

Қарорда, агар шартли равишда муддатидан аввал озод қилинган шахс жазонинг ўталмаган муддати давомида шундай жиноятни содир этса, у дарҳол, суд қароригача, суд (тергов) органининг қарори билан қамоққа олиниши назарда тутилган.

Шундай қилиб, Туркистон янги иқтисодий сиёсатга ўтишининг бошланғич даврига келиб озодликдан маҳрум этиш жойларининг куйидаги тизими қарор топди;

- ◆ хибсхоналар—терговдагилар учун²;
- ◆ ахлоқ тузатиш уйлари—озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганлар учун;
- ◆ қишлоқ хўжалиги колониялари—ўзларининг ахлоқ тузатиш уйларидаги хулқлари билан ишонч қозонган ҳамда ишлаш ва нисбатан кўпроқ эркинликдан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган озодликдан маҳрум этилганлар учун;

¹ Ўша жойда, 4-рўйхат, 12-дело, 13-варақ.

² Хибсхоналар 1920 йилгача Туркесублика ИИХК тасарруфида бўлган (ЎзР МДА, Р-38-фонд, 2-рўйхат, 75-дело, 14-варақ).

- ◆ хибсхоналар-умумий озодликдан маҳрум этиш жойларида хавфли бўлиши мумкин бўлган озодликдан маҳрум этилганлар учун;
- ◆ озодликдан маҳрум этилган вояга етмаганлар учун меҳнат уйлари (реформаторийлар) – 14-16 ёшдаги ўсмирлар учун.

Мазкур озодликдан маҳрум этиш жойлари (Туркесубликада улар 39 та бўлган) 1922 йилгача Адлия халқ комиссарлиги тасарруфида бўлган. Туркистон ХКСнинг 1922 йил 14 ноябрь қарори билан озодликдан маҳрум этиш жойларига раҳбарлик қилиш битта идорага-Ички ишлар халқ комиссарлигига юклатилди¹. Адлия халқ комиссарлигининг ихтиёрида эса назорат қилиш вазифаси қолдирилди.

Одатдаги озодликдан маҳрум этиш жойлари билан бир қаторда жамият учун энг хавфли шахсларни сақлаш учун махсус муассасалар ташкил этилди.

1920 йил 9 сентябрда Туркесублика ХКС Мажбурий ишлари учун лагерлар тўғрисидаги низомни тасдиқлади². Ҳар бири камида 300 кишига мўлжалланган бундай лагерларни ташкил этиш ва Туркистон ҳудудидаги барча лагерларга умумий раҳбарлик қилиш Ички ишлар халқ комиссарлигига юклатилди.

Бундай мажбурий ишлар лагерларига халқ судлари, инкилобий трибуналлар, фавқулодда комиссиялар, махсус бўлим ҳамда декретлар ва фармойишлар билан ана шундай ҳуқуқ берилган бошқа совет органларининг қарорлари чиқарилган шахслар қамалиши лозим эди.

Низомда маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати билан боғлиқ масалалар батафсил тартибга солинмаган эди.. Низомда маҳкумларнинг лагердан ташқарида яшашларини тартибга соладиган қоидалар йўқлигига қарамай, 1921 йил 27 октябрдаги маълумотлар бўйича Тошкент мажбурий лагери маҳкумларининг 68 таси лагердан ташқаридаги ишлар ва ҳусусий хонадонларда яшар эдилар³.

Иш ҳақидан лагерь маъмуриятини ва қоровул хизматини, маҳкумнинг ўзини сақлаш, шунингдек, хона учун ҳақ тўлаш харажатлари ушлаб қолинарди. Ушлаб қолинадиган умумий сумма иш ҳаққининг 3/4 қисмидан ортиши мумкин бўлмаган. Лагерни сақлаш учун ўзини оқлаши керак эди. Маҳкумларнинг овқати жисмоний меҳнат билан машғул шахслар учун белгиланган нормалар бўйича берилган. Маҳкумлар умумий ва бир кишилик камераларга жойлаштирилган.

Туркистонда мажбурий ишлар учун лагерлар 1920 йил охиридан 1922 йилгача мавжуд эди. Янги тарихий шароитларда Туркесублика ХКСнинг 1923 йил 17 январь қарори билан улар умумий ва махсус озодликдан маҳрум этиш жойларига айлантирилди⁴.

¹ ЎзР МДА, Р-38-фонд, 2-рўйхат, 224-дело, 98-варақ.

² Ўша жойда, Р-38-фонд, 2-рўйхат, 78-дело, 33-варақ.

³ ЎзР МДА, Р-39-фонд, 4-рўйхат, 1-В-дело, 23-26-варақлар.

⁴ Туркестанская правда, 1923. 25 января.

Маҳқумларга прогрессив система элементларини қўллаган ҳолда жазолаш-тарбиялаш таъсирининг қарор топишига 1921 йилда қабул қилинган «Туркистон Автоном Республикасининг умумий озодликдан маҳрум этиш жойлари ҳақидаги низом» ёрдам берди¹.

Ушбу низомга биноан маҳқумлар уч тоифага бўлинди;

биринчисига қасдсиз жиноятлар учун ҳукм қилинганлар, *иккинчисига* қасддан содир этилган жиноятлар учун ҳукм этилганлар, *учинчисига* дастлабки икки тоифадаги жиноятчиларнинг рецедивистлари кирган.

Маҳқумларнинг синовдагилар, жаримадагилар, тузалаётганлар ва намуналилар даражаси белгиланган.

Маҳқумларнинг ҳар бир даражаси учун муайян режим талаблари ва уларнинг ҳуқуқий ҳолатлари белгиланган.

Барча янги келганлар синовдагилар даражасида жойлаштирилган. Биринчи тоифадаги маҳқумлар бу ерда умумий жазо муддатининг 1/4 қисми, аммо камида уч ой, иккинчи тоифадагилар—1/3 муддат, учинчи тоифадагилар—жазо муддатининг ярмини ўтганлар.

Маҳқумлар озодликдан маҳрум этиш жойларидаги ҳайъат қарори билан белгиланган даражаларига мувофиқ равишда камераларга жойлаштирилган.

Синовдагилар умумий ёки бир кишилик хоналарда сақланганлар, кўпи билан бир ҳафтада бир марта қариндошлари билан учрашиш ҳуқуқидан фойдаланганлар, иш ҳақларининг кўпи билан ярмини ишлата олганлар, уларни сақлаш қийматини ажратиб олинганидан кейин қолган пуллари уларнинг ҳисоб варақларига ўтказилган ва озод бўлганларидан кейин уларга берилган. Улар учрашувлар, ёзишмалар, посилкалар масаласида жарима даражасидаги маҳқумларга нисбатан анча имтиёзли шароитларга эга эдилар.

Ахлоқан тузалиш белгиларини кўрсатган шахслар синовдагилар даражасидан тузалаётган даражасига ўтказилган. У ерда эса камида олти ой ўтганидан кейин намунали даражага ўтказишлари мумкин бўлган. Намунали даражадагиларга муддатидан илгари шартли озод қилиш чорасини қўллашга йўл қўйилган. Ахлоқан тузалиш белгиси бўлмаган синовдагилар жаримадагилар даражасига ўтказилган.

Жаримадагилар даражасида бўлганлар бир кишилик камераларда сақланганлар, улар ойига кўпи билан бир марта яқинлари билан учрашиш, ойига бир марта хат жўнатиш, ойига икки марта нарса олиш ҳуқуқига эга бўлганлар, уларни сақлаш харажатларидан қолган иш ҳақларининг кўпи билан 1/4 қисмидан фойдалана олганлар.

Тузалаётганлар даражасига киритилганлар умумий камераларда сақланганлар, учрашув ва нарса олиш бўйича уларга ҳафтасига кўпи билан икки марта рухсат берилган; улар ҳафтада икки марта хат жўнатиш ва уларни сақлаш харажатлари чиқариб ташланган иш ҳақларининг 3/4 қисмидан фойдаланишга ҳақли бўлганлар.

¹ ЎзР МДА, Р-38-фонд, 2-рўйхат, 224-дело, 98-варақ.

Намунали маҳбуслар даражасига киритилганлар алоҳида бўлинмаларда яшаганлар, кун давомида бўлинма доирасида эркин ҳаракатланиш ҳуқуқидан фойдаланганлар; ҳафтасига кўпи билан уч марта учрашув, нарса олиш, хат жўнатишларига рухсат берилган, уларни сақлаш харажатлари чиқариб ташланган иш ҳақларидан тўлик фойдалана олганлар.

Тузалаётган маҳкумларга намунали хулқи учун йилига бир марта, намунали маҳкумларга эса икки марта етти кундан кўп бўлмаган муддатли таътил берилган.

Таътилга чиқишга тақсимлаш комиссияси озодликдан маҳрум этиш жойларидаги ҳайъат тақдимномаси асосида рухсат берган. Узрли сабабсиз таътилда кеч қайтган тақдирда тақсимлаш комиссияси мавжуд ҳолатларга қараб қамоқ муддатини узайтирган (ҳар бир кечиккан кун учун бир ҳафта) ёки материалларни маҳкумга интизомий жазо қўллаш учун қамоқхона ҳайъатига берган.

Барча маҳкумлар ҳар кун 30 минутли сайрга олиб чиқилган.

Низомда учрашув бериш тартиби, нарса олиш қоидалари, пулдан фойдаланиш, ёзишмалар қилиш, маҳкумларни бир даражадан бошқасига ўтказиш қоидалари, интизомий чоралар ва бошқалар батафсил тартибга солинган.

Тақсимлаш комиссиясининг буйруғи билан меҳнат интизомини мунтазам бузувчи шахсларнинг қамоқ муддати узайтирилган. Узайтириш муддати чекланмаган. Амалда муддатсиз қамоқ ҳақида сўз юритилиши мумкин бўлган, бу эса ўзбошимчалик учун катта имкониятлар ва номаъқул маҳкумларни ҳеч нарса билан чекланмаган даражада жазолаш учун шароитлар яратар эди.

Маҳкум ўжарлик қилиб бўйсунмаган ёки ўрнатилган тартибни жуда қаттиқ бузган ҳолларда қамоқхона ҳайъати тақсимлаш комиссиясига тартиббузарни махсус хибсхонага ўтказиш ҳақида илтимоснома билан мурожаат этган.

Қамоқхонадан қочган маҳкумнинг ўтаган жазо муддати (бир йилгача) ҳайъат қарори асосида ўталган жазо муддати сифатида ҳисобга олинмаган. Бир йилдан ортиқ муддати сифатида ҳисобга олмаслик суд қарори билан ҳал этилган. Ушланган қочоқлар жарима даражасига киритилар ва анча қатъий назоратга олинар эди.

Умумий қамоқхоналар ҳақидаги низом маҳкумларнинг меҳнат шароитини аввалги ҳужжатларга қараганда кўпроқ муайянлаштирган. Унда меҳнат маҳкумлар учун тарбиявий ва ахлоқ тузатиш аҳамиятига эгаллиги, уларни қамоқхонадан чиққандан кейин ҳалол яшай олиши учун меҳнатга ўргатиш ва жалб қилиш мақсадига эгаллиги таъкидланган.

Маҳкумлар меҳнатга ички ва ташқи ишларда жалб қилиниши мумкин бўлган. Ички ишлар хўжалик (тўловли ва тўловсиз) ишларга ва устахоналардаги ишларга бўлинган. Ташқи ишларга бандитизм, босқинчилик учун ҳукм қилинганлар ва қочишга мойил бўлганлар чиқарилмаган.

Саноат ва кишлок ҳўжалиги ишлаб чиқариши кенгайиши муносабати билан маҳкумлар меҳнатига ҳақ тўлаш тизимини тартибга келтириш зарур эди. 1921 йил 4 июнда Туркесреспублика ХКС, Туркесреспублика озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган маҳкумлар меҳнатига ҳақ тўлаш тўғрисидаги низомни тасдиқлади¹.

Маҳкумлар меҳнатига тегишли касаба уюшмалари ставкалари бўйича 8 соатли иш кунидан келиб чиқиб ҳақ тўланадиган бўлди. Касаллик вақтида, шунингдек, меҳнатга лаёқатсиз маҳкумлардан уларни сақлаш харажатлари ушлаб қолинмаган. Ушлаб қолинадиган сумманинг умумий миқдори иш ҳақининг 2/3 қисмини ташкил этган, қолган сумма маҳкумнинг ҳисобварағига ўтказилган.

1922 йил февралда Туркесреспублика Адлия халқ комиссарлиги хайъати озодликдан маҳрум этиш жойларидаги устахоналар тўғрисида низом қабул қилди². ўша йилнинг бошида Туркесреспублика ХКС Маҳкумлар меҳнатига ҳақ тўлаш тўғрисидаги янги низомни тасдиқлади³. Ушбу низомга мувофиқ айрим қамокхоналардаги устахоналар ўзини-ўзи қоплашга ўтказилди.

Умумий қамок жойлари тўғрисидаги мазкур низомнинг асосий вазифаси маҳкумларни меҳнат жамоаси шароитларига мослаштириш ва уларни жамиятга етарлича саводли, бирон-бир хунарга эга ҳолда қайтаришдан иборат бўлган маданий-оқартув ишларини ўтказишни ҳуқуқий маданият тартибга солган. Маданий-оқартув ишларига доир масалалар «Қамок жойларида ўқув-тарбия ишларини ташкил қилиш» номли маҳсус бўлимда тартибга солинган. Тарбиячилар маҳкумларни ўрганишлари ва ҳар ойда уларга бир даражадан бошқа даражага ўтказиш учун тавсифнома ёзишлари шарт эди. Мактабга бориш 50 ёшга тўлмаган барча маҳкумлар учун мажбурий эди.

Жинойт-ижроия тизимини ва ушбу тизимнинг фаолиятини таъминлайдиган қонунларни қарор топтириш ва ривожлантиришга, юқорида таъкидлаганидек, давлатнинг ижтимоий-сиёсий тузуми, жиноятчилик аҳволи, маҳкумларнинг таркиби ва сони, уларнинг таснифланиши каби бир қатор омиллар таъсир этади.

Жинойт жазони ижро этиш муассасалари тизими мамлакатдаги ишлаб чиқариш кучлари даражасига, муайян даражада, тарихан қарор топган шароитга ҳам боғлиқ бўлади.

1924 йил кузига келиб Ўрта Осиёда учта кўп миллатли Совет республикаси-Туркистон, Бухоро ва Хоразм Республикалари мавжуд эди. Улар инқилобгача бўлган маъмурий-ҳудудий бирликлар доирасида ташкил топган эди.

¹ ЎзР МДА, Р-38-фонд, 4-рўйхат, 1-3-дело, 21—22-варақлар.

² Ўша жойда, 223-дело, 8-варақ.

³ Ўша жойда, 224-дело, 362-варақ.

1924 йилгача ўтказилган Ўрта Осиёдаги миллий-давлатчилик ажратиши натижасида Ўзбекистон, Туркменистон ва Ўзбекистон таркибига кирган Тожикистон Автоном Республикаси ташкил топди.

Ўзбекистон Республикаси ташкил топиши қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятнинг янги органлари тузилишига олиб келди. Ўзбекистон Таъсис съезди чақирилгунига қадар бутун ҳокимият Революцион қўмитага-ҳокимият ва бошқарувнинг вакиллик органлари ташкил этилишини тайёрлаши лозим бўлган қонун чиқарувчи, тақсимловчи — ижро этувчи органга ўтди. Ревком амалга оширган ташкилий ишлар республика советларининг Биринчи Таъсис съездини чақириш учун зарур шароитларни яратди. Ушбу съезд 1925 йил февралда Ўзбекистон Республикасининг ташкил этилганлигини қонун даражасида расмийлаштирди ва Ўзбекистон Республикаси советларининг Марказий Ижроия Қўмитасини сайлади.

1925-1926 йилларда Ўзбекистон МИҚ ва ХКС озодликдан маҳрум этиш жойлари фаолияти тўғрисида бир қатор меъерий ҳужжатлар қабул қилди. Ана шу йилларда афв этиш, амнистия, айрим тоифадаги маҳкумларни муддатилан олдин озод қилиш муаммоларига катта эътибор берилди¹.

Озодликдан маҳрум этиш жойларини яхши тайёргарлик кўрган кадрлар билан мустаҳкамлаш мақсадида Ўзбекистон МИҚ ва ХКС 1926 йил 25-июлда қамок жойларидаги хизмат уставини тасдиқлади². Ушбу устав маъмурий-саф қисми шахсларини хизмат қабул қилиш, хизмат ўташ ва хизматдан бўшатиш тартибини белгилаб берди.

Қамок жойлари маъмурий-саф таркибидан бўлган ходимлар (бошлик, унинг ёрдамчиси, назоратчилар) хизмат ўташ ва интизом масаласида ҳарбий хизматчиларга тенглаштирилди, улар учун меъёрлаштирилмаган иш кунини белгиланди. Қамок жойларига ишга камида 21 ёшга тўлган, саводли, соғлиғи бўйича хизмат ўташга яроқли, сайлов ҳуқуқидан фойдаланадиган шахслар қабул қилинган. Ишга кирувчи қамок жойида камида бир йил хизмат қилиш мажбуриятини олган, бу тўғридаги тегишли тилхат берган. Ишга янги қабул қилинаётган шахсга бир ойлик синов муддати белгиланган.

Республикада тадқиқ этилаётган даврда қамок жойлари фаолиятига умумий раҳбарликни Ички ишлар халқ комиссарлиги амалга оширган.

Адлия халқ комиссарлиги тўғрисидаги 1925 йил 6 май низомига мувофиқ АХКга қонунийликни кузатишдан ташқари, ИИХК билан биргаликда озодликдан маҳрум этишга ва мажбурий ишларга ҳукм қилинган шахслар учун ахлоқ тузатиш-меҳнат тизими тўғрисидаги

¹ Мирзажонов К. Амнистия и помилование в уголовной политике. Т., 1991; Мирзажонов К. Амнистия и помилование в уголовной политике как принцип гуманизма. Т., 1995.

² СУ УзССР, 1926, № 18, ст. 84.

қоидаларни ишлаб чиқиш ва қамоқ жойларининг тўғри фаолият кўрсатишини назорат қилиш вазифаси юклатилган.

Шундай қилиб, 1918-25-йилларда Ўзбекистонда ахлоқ тузатиш-мехнат қонунчилиги тизими мустақкам қарор топди, аммо у ҳали кодификацияланмаган эди.

Ахлоқ тузатиш мехнат қонунчилигини кодификациялаш бўйича фаол ишлар 1925 йилда бошланди. Бу қийин ва мураккаб иш эди. Ўзбекистон худудининг турли қисмлари (ТАССР, БХСР, ХХСР) иқтисодий ва маданий жиҳатдан бир даражада ривожланмаган эди. Республикадаги барча халқларнинг ижтимоий муносабатларини, маданий ривожланиш даражасини, сиёсий онгини чуқур ўрганиш керак эди.

Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Советлари МИК Тўртинчи сессияси 1926 йил 16 июнда Ўзбекистоннинг биринчи Ахлоқ тузатиш-мехнат кодексини тасдиқлади¹. У умумий қоидалар ҳамда 231 та моддани ўз ичига олган 10 та бўлимдан иборат эди.

Биринчи моддада кодекснинг вазифаси озодликдан маҳрум этиш ва қамоқда сақламаган ҳолда мажбурий (ахлоқ тузатиш) ишларини тегишлича ташкил қилиш орқали Ўзбекистон худудида жиноятчиликка қарши кураш сиёсатини юритишга доир қоидаларни ўрнатишдан иборатлиги белгиланган.

Тўртинчи моддада турмалар ўрнига қишлоқ хўжалик, хунармандчилик, фабрика колонияларини ва уларга ўтадиган ахлоқ тузатиш-мехнат уйлари тармоғини такомиллаштириш ва иложи борида кўпроқ ривожлантириш зарурлиги таъкидланган.

Кодексда озодликдан маҳрум этишнинг тарбиявий мақсадлари аниқ ифодалаб берилган. Олтинчи моддада АТММда сақлаш маҳкумининг янги жиноятлар содир этишининг олдини олиб, унга муайян таъсир кўрсатиши, мақсадга мувофиқ бўлиши ҳамда жисмоний изтиробларга қўйиш ва инсон кадр-қимматини ерга уриш мақсадига эга бўлмаслиги керак.

Кодексда АТММда прогрессив тизим бўйича озодликдан маҳрум этиш жазосини ўташ назарда тутилган бўлиб, унинг асосида озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганлар турли хил ахлоқ тузатиш-мехнат муассасалари бўйича тақсимланар ва уларда тоифаларга бўлинар эди. Маҳкумлар шахсининг хусусиятлари, ижтимоий ҳолати, содир этган жиноятининг мотивлари ва сабаблари, ҳуқуқатвори, мехнатга ва ўқишга муносабатига қараб бир тоифадан бошқасига ўтказиларди.

АТММда жиноий жазони ижро этишнинг синфий принципи ўз ифодасини топди. Ахлоқ тузатиш-мехнат тизимининг қуввати, биринчи навбатда, илк бор, тасодифан ёки оғир моддий шароит оқибатида жиноят содир этган мехнаткашлар орасидан чиққан маҳкумларни қайта тарбиялашга қаратилган эди. Мехнаткашлар синфига

¹ Сулайманова Х.С. Собр. соч. Т. 11-12. С. 55.

мансуб бўлмаган ва синфий одатлари, қарашлари ва манфаатлари туфайли жиноят содир этганлар махсус ҳибсхоналарда сақланарди.

Шундан хулоса қилиш мумкинки, кодекс билан жорий этилаётган прогрессив тизим ўзининг мақсадларига тўла мувофиқ келмас эди. Шу билан бирга бу кўп жиҳатдан маҳкумларга алоҳида-алоҳида ва яқка тартибда ёндашишни таъминлашга мувофиқ келар, уларнинг ҳуқуқий мақомини озодликдан маҳрум этиш жойларида ва мажбурий ишларни ўташ чоғидаги хатти-ҳаракати билан узвий алоқадорликда кўриш имконини берарди.

Кодексда қамоқ жойларининг куйидаги уч тоифаси:

а) ахлоқ тузатиш хусусиятига эга муассасалар (қамоқ уйлари; ахлоқ тузатиш-меҳнат уйлари; меҳнат колониялари-қишлоқ хўжалик, ҳунармандчилик ва фабрикалар қошидаги: махсус ҳибсхоналар; ўтиш даври ахлоқ тузатиш- меҳнат уйлари);

б) тиббий-педагогик йўсиндаги муассасалар (вояга етмаган ҳуқуқбузарлар ва ишчи-деҳқон ёшлар орасидан чиққан ҳуқуқбузарлар учун мўлжалланган меҳнат уйлари);

с) тиббий йўсиндаги муассасалар (психоневротиклар ва бошқа бемор маҳкумлар учун колониялар, психиатрия экспертизаси институти, касалхоналар ва ш.к.) назарда тутилган эди.

Қамоқ уйлари иши терговда бўлганлар ва олти ойгача муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганлар учун мўлжалланган эди.

Ахлоқ тузатиш- меҳнат уйларига олти ойдан ортиқ муддатга ҳукм қилинганлар, бошқа қамоқ жойларида сақланиши мумкин бўлмаган шахслар жўнатилади эди.

Меҳнат колонияларида ўзлари англамаган ҳолда биринчи марта, тасодифан ёки оғир моддий шароит натижасида жиноят содир этган ва ахлоқан тузалишига ишонса бўладиган ҳамда олти ойдан беш йилгача бўлган муддатга қаттиқ ажратмаган ҳолда озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганлар жазо ўтарди.

Махсус ҳибсхоналарда қаттиқ ажратиш билан озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган, синфий одатлари, қарашлари ёки манфаатлари орқасида жиноят содир этган шахслар, шунингдек, синфий мансублигидан қатъи назар, ўта хавфли жиноятчилар сақланарди.

Ўтиш даври ахлоқ тузатиш-меҳнат уйларида (ярим эркин режимли муассасаларда) жазонинг бир қисмини ўтаб бўлган ва ўзларининг ахлоқан тузалганлигини исботлаган шахслар сақланиши керак эди. Бу ерга, шунингдек, озодликка чиққанларга кўмаклашиш қўмитасининг илтимосномаси бўлган ва улар меҳнат интизомига бўйсунган тақдирда қамоқдан озод этилган шахслар ҳам қабул қилинарди.

Вояга етмаган ҳуқуқбузарлар учун мўлжалланган меҳнат уйлари озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган 14-15 ёшли ишчи-деҳқон ёшларидан чиққан ҳуқуқбузарларнинг меҳнат уйларига эса 16-20 ёшли шахслар жўнатилади.

Тиббий хусусиятга эга бўлган муассасаларга қонунда белгиланган тартибда тегишли қарор чиқарилган маҳкумлар жойлаштирилади эди.

Ўзбекистонда Ахлоқ тузатишнинг меҳнат кодекси (АТМК) қабул қилиниши билан яна мустақил ахлоқ тузатиш-меҳнат муассасалари сифатидаги қишлоқ хўжалик ва бошқа турдаги колониялар ташкил этила бошлади.

Ахлоқ тузатиш-меҳнат кодекси тақсимлаш комиссияларига анча кенгроқ ҳуқуқлар бериб, уларни қонуний мустақамлади.

Туркистон Автоном Республикаси АХК АТМБ қошидаги тақсимлаш комиссияси тузилган пайтдан бошлаб Республика тақсимлаш комиссияси вазифасини бажара бошлади. ЎЗР АТМКда у Марказий тақсимлаш комиссияси (МТК) номига эга бўлди. Бу комиссия қамок жойлари бошқармаси қошида тузилиб, бевосита ЎЗР МИКга бўйсунар эди. МТКга вилоят тақсимлаш комиссиялари қарорларининг қонунийлигини назорат қилиш ва уларнинг фаолиятига раҳбарлик қилиш, шунингдек, маҳкумларни республика даражасидаги ахлоқ тузатиш-меҳнат муассасалари (махсус ҳибсхоналар) бўйича тақсимлаш ва уларни республика доирасида бир АТММдан бошқасига ўтказиш вазифаси юклатилган эди.

Вилоят тақсимлаш комиссияларига озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахсларни вилоят доирасидаги ахлоқ тузатиш-меҳнат муассасаларига тақсимлаш ва бир АТММдан бошқасига ўтказиш; маҳкумларни муддатидан аввал бир тоифадан бошқасига ўтказиш; судга жазони ўташ даврида ахлоқан тузалганлигини исботламаган вояга етмаганларнинг жазо муддатини узайтириш масаласида илтимос қилиш; жазодан муддатидан илгари шартли ва шартсиз озод қилиш; икки кунлик иш муддатини уч кунлик озодликдан маҳрум этиш муддатига ёки қамокда сақламаган ҳолда мажбурий ишлаш муддатига ҳисоблаш каби вазифалар юклатилган эди.

Тақсимлаш комиссиялари, шунингдек, тегишли органларга янги АТММ ташкил қилиш, қамокда сақлаш жазосини бекор қилиш ёки ахлоқ тузатиш-меҳнат таъсирининг ёхуд жиноятнинг олдини олишга қаратилган бошқа чора билан алмаштириш ҳақида илтимоснома бера олардилар.

Ўзбекистон Республикаси АТМКда тақсимлаш комиссияларидан ташқари кузатув комиссияларининг фаолияти ҳам назарда тутилган эди (19-модда). Кузатув комиссиялари ҳар бир қамок жойида АТММ бошлиғи (раис), халқ судьяси (раис ўринбосари) ва касаба уюшмасининг вакилидан иборат таркибда тузиларди. Кузатув комиссиясининг мажлисига прокурор ёки унинг ёрдамчиси таклиф этиларди, қамокхона айрим қисмлари (хизматлари)нинг мудирлари ҳамда соғлиқни сақлаш булимининг вакили бўлган врач иштирок этиши мумкин эди. Вояга етмаганлар ишлари кўрилганда мажлисга ҳал қилув овозига эга бўлган халқ таълими вакили таклиф этилар эди.

Кузатув комиссияларининг зиммасига маҳкумларнинг тақсимланишини кузатиш ва уларни қайта тақсимлаш; маҳкумларнинг бир даражадан бошқасига ўтказилишини назорат қилиш ва нотўғри ўтказишларни бекор қилиш; муддатидан олдин озод қилиш, бир

АТММдан бошқасига ўтказиш ҳақидаги таклифларни муҳокама қилиш ва тақсимлаш комиссиясига тақдим этиш; маҳкумларнинг таътилга чиқишига рухсат бериш ва таътилдан кеч қайтганлиги учун интизомий жазо бериш, шунингдек, ўрта даражадаги маҳкумларга бевосита учрашув бериш; вилоят прокурорига маҳкумларнинг белгиланган муддатдан ортиқ қамокда ушлаб турилганлиги ҳолатлари бўйича хабар бериш каби вазифалар юклатилган эди (АТМКнинг 20-моддаси).

Кузатув комиссиялари ваколатларини таҳлил қилиш улар ахлоқ тузатиш-меҳнат муассасалари фаолиятини назорат қилувчи органлар бўлганлигини, маҳкумларнинг тўғри тақсимланиши, бир даражадан бошқасига тўғри ўтказилишини кузатиб борганлигини кўрсатади. Шу боис Н.А. Беляевнинг кузатув комиссиялари тақсимлаш комиссияларининг ёрдамчи органлари бўлиб, АТММ фаолиятини назорат қилмаган деган фикрига қўшилиш мумкин эмас¹. Кузатув комиссиялари АТММ ишини Ахлоқ тузатиш-меҳнат кодексига берилган ҳуқуқлар доирасида текширади. Бундан ташқари, кузатув комиссиялари ўрта даражадаги маҳкумларга бевосита учрашувлар, таътиллари бериш ва таътилдан кеч қайтганлик учун интизомий жазо бериш билан боғлиқ бир қатор масалаларни мустақил ҳал этардилар.

Кейинчалик тажриба тақсимлаш комиссияларини сақлаб қолиш мақсадга мувофиқ эмаслигини кўрсатди ва 1929-30-йилларда улар ҳамма жойларда йўқ қилинди, бинобарин, кузатув комиссияларининг функциялари кенгайтирилди. АТММ фаолиятини ижтимоий назорат қилиш органлари сифатида кузатув комиссиялари ўзини амалда оқлади.

Кодекс маҳкумларни уч тоифа (биринчи, иккинчи, учинчи)га, уч даража (бошланғич, ўрта ва олий)га бўлиб, уларнинг ҳар бири учун жазо ўташнинг муайян шароитларини белгилаган. Маҳкумнинг тоифаси ёки даражаси қанчалик баланд бўлса, шунчалик кўп ҳуқуқ ва афзалликларга эга бўлган.

Биринчи тоифага қатъий ажратилган ҳолда озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганлар иккинчисига—профессионал жиноятчилар, шунингдек, меҳнаткашлардан чиқмаган ва синфий одатлари, қарашлари ва манфаатлари туфайли жиноят содир этган маҳкумлар, учинчисига—дастлабки икки тоифага кирмаган бошқа барча маҳкумлар киритилган.

Маҳкумлар АТММга келиб тушганларида биринчи даража сифатида рўйхатга олинганлар ушбу даражада биринчи тоифадаги маҳкумлар суд белгилаган муддатнинг камида ярми мобайнида, иккинчи тоифадагилар эса-камида чорак қисми мобайнида сақланганлар. Учинчи тоифадаги маҳкумлар кузатув комиссияларининг асослантирил-

¹ Беляев Н.А. Общественный контроль за деятельностью исправительно-трудовых учреждений и воспитательных колоний. М., 1962. С. 9.

ган қарорлари бўйича дарҳол ҳар қандай даражага киритилишлари мумкин бўлган, лекин улар учун бошланғич даражада бўлиш муддатлари белгиланмаган.

Маҳкумлар ўрта даражада жазо муддатининг учдан бир қисми мобайнида, лекин камида олти ой бўлиб, шундан сўнг олий даражага ўтказилганлар.

Ахлоқ тузатиш-меҳнат муассасасининг бошлиғи маҳкумларни ахлоқан тузалиш даражасига қараб ва ижтимоий келиб чиқишини инобатга олган ҳолда бир даражадан бошқасига ўтказган. Иккинчи ва учинчи тоифадаги маҳкумларни ўрта ва олий даражага белгиланган муддатидан олдин ўтказишни тақсимлаш комиссиялари, юқори даражадан қуйи даражага ўтказишни эса тақсимлаш комиссияси қузатув комиссиясининг розилиғи билан амалга оширган.

Ҳар бир даража учун муайян режим жорий этилган. Бошланғич даражада маҳкумлар яқинлари билан учрашиш ва уларга хат жўнатиш (икки ҳафтада бир марта), посылка олиш (ҳафтасига бир марта) ҳуқуқидан фойдаланганлар. Уларга ҳисоб варақларидаги пулнинг қўпи билан учдан бир қисмини ишлатишга руҳсат берилган. Яқинлари билан учрашув махсус жиҳозланган хоналарда ўтказилган, ҳар куни бир соатли сайрга руҳсат берилган. Камералар сутка давомида кулфлаб қўйилган.

Ўрта даражадаги маҳкумлар учрашиш, хат жўнатиш ва посылкалар олиш ҳуқуқидан (ҳафтасига бир марта) фойдаланганлар. Улар ўзларининг ҳисобварақларидаги пулнинг учдан икки қисмини сарфлашга ҳамда ушбу даражада икки ой бўлганларидан кейин календарь йили давомида етти кунлик таътилдан фойдаланишга ҳақли эдилар. Камералар сутка давомида кулфлаб қўйилган, маҳкумларга ҳар куни бир соатли сайрга руҳсат берилган.

Олий даражадаги маҳкумлар учрашиш, хат жўнатиш ва посылкалар олиш ҳуқуқидан (ҳафтасига икки марта) фойдаланганлар, ўзларининг ҳисобварақларидаги пулнинг тўртдан уч қисмини сарфлашга ҳамда ушбу даражада бир ой бўлганларидан кейин 14 кунлик таътилдан фойдаланишга ҳақли эдилар. Маҳкумлар бутун кун давомида бўлинма ҳудуди доирасида эркин ҳаракатланиб юрганлар.

Кодекс меҳнат колонияларида ўтиш даври ахлоқ тузатиш-меҳнат уйларида махсус хибсхоналарда ва вояга етмаган ҳуқуқбузарлар учун мўлжалланган меҳнат уйларида сақлаш режимини тартибга соларди.

Меҳнат колониялари асосан «тасодифан ёки мажбуран жиноятга қўл урган меҳнаткашлар орасидан» чиққан ҳуқуқбузарлар учун ташкил этиларди. Уларда ярим эркин режим ўрнатиларди. Маҳкумлар меҳнат куни давомида колония ҳудудида эркин юришлари, назоратчисиз колония ҳудудидан ташқарида турли топшириқларни бажаришлари мумкин эди. Улар соқчисиз, аммо назорат остида сақланганлар.

Ўтиш даври ахлоқ тузатиш-меҳнат уйларида бошқа ахлоқ тузатиш-меҳнат муассасасида муддатининг бир қисмини ўтаб, ахлоқан тузалиш йўлига кирган маҳкумлар юборилар эди. Бу ерда ярим

эркин режим шароитида уларнинг эркинликдаги ахлоқ тузатиш-мехнатига қанчалик мослашганлигини аниқлаш зарур эди. Маҳкумлар ахлоқ тузатиш-мехнат уйларининг олий даражасидагига қараганда кўпроқ афзалликларга эга бўлганлар. Улар муассаса худудида эркин ҳаракатланиб, хат ёзиш, ўз ҳисоб варақларидаги пулларини (чеклашларсиз) ишлатиш ҳуқуқидан фойдаланганлар. Кун ора посилкалар олиш ва учрашиш имконига эга бўлганлар. Уларга таътилдан ташқари дам олиш куни арафасидаги кечкурундан кейинги кун эрталабгача ахлоқ тузатиш-мехнат муассасида қисқа муддат давомида бўлмасликка рухсат этиларди. Маҳкумлар турли топшириқлар билан кузатувчиларсиз колониялардан ташқарига чиқишлари мумкин эди. Ушбу муассасаларда интизомий жазонинг фақат икки тури танбеҳ ва бошқа қамок жойига ўтказиш қўлланилган.

Маҳкумлар озодликка чиқишдан аввал синов муддатини ўташлари учун ташкил этилган ушбу ўтиш даври ахлоқ тузатиш-мехнат уйлари тажриба тариқасидаги муассасалар бўлди, улар ўзини оқламади ва ривожлантирилмади.

Маҳкумларни махсус ҳибсхоналарда сақлаш режими бошқа ахлоқ тузатиш-мехнат муассасаларидагига қараганда анча қаттиқ бўлган, чунки уларда жамият учун хавfli жиноятчилар сақланган. Маҳкумларни ҳибсхонадан ташқарида ишлатиш мумкин эмас эди. Уларга посилкалар олиш ва яқинлари билан учрашиш (икки ҳафтада бир марта), қамокхонада ишлаб топган пулларини (купи билан учдан бир қисмини) сарфлашга рухсат этилган. Ҳибсхоналарда маҳкумлар дасглабки даражада бўлганлар ва ўрта даражага қабул қилинишлари билан умумий асосларда ахлоқ тузатиш-мехнат уйларига ўтказилганлар. Ўзбекистон Республикаси АТМК (174-194-моддалари)да вояга етмаган ҳуқуқбузарлар учун ташкил этилган мехнат уйларида жазони ўташ қоидалари берилган. Кодекс вояга етмаган ҳуқуқбузарлар мехнат уйи тўғрисидаги низомга мувофиқ ушбу муассасаларда жазони ўташнинг ўша вақтлардаги тартибини мустаҳкамлади, шу билан бирга мехнат уйи педагогик кенгашига тақсимлаш ва кузатиш комиссиялари ҳуқуқининг берилиши кодексдаги янгиликни ташкил этди. Бироқ вояга етмаганларни муддатидан олдин озод қилиш ва уларни сақлаш муддатини узайтириш масалалари умумий тартибда ҳал қилинган.

Юқоридагилардан кўриниб турганидек, Ўзбекистон Республикасининг 1926 йилги АТМКда асосан битта ахлоқ тузатиш-мехнат муассасаси доирасида маҳкумларни сақлашнинг ҳуқуқий ҳолати ва шароитларини ўзгартиш билан боғлиқ прогрессив система бўйича ахлоқ тузатиш бўйича режимни назарда тутган.

Кодекснинг 51-моддасида маҳкумларнинг мехнати тарбиявий ва ахлоқ тузатиш аҳамиятига эгаллиги кўрсатилган эди. Мехнат ва унга қобилиятли барча маҳкумлар учун мажбурий деб эътироф этилганди. Мехнатни муҳофаза қилиш ва унинг шароитлари, маҳкумларнинг иш вақти мехнат ҳақидаги қонунлар ва АТМК билан тартибга солинади.

Маҳқумларнинг меҳнатига вақтбай ва ишбай асосда ҳақ тўланарди. Уларга бажарилган иш, иш ҳақи ва ушлаб қолинган суммалар белгиланадиган ҳисоб-китоб дафтарчаси берилар эди. Тақсимлаш комиссиялари маҳқумнинг ахлоқан тузалганидан далолат берувчи ўта маҳсулдор меҳнати, профессионал билимларга ва меҳнат кўникмаларига эга бўлганлиги учун тақдирлаш тарзида икки иш кунини уч кунлик озодликдан маҳрум этиш муддатига ҳисоблашлари мумкин эди¹.

Кодексда маҳқумлар орасида маданий-оқартув ишларини олиб боришга катта аҳамият берилган. Ушбу ишга раҳбарлик қилиш учун ҳар бир АТММда маданий-тарбиявий қисм ташкил қилинарди. Умумтаълим мактабларидан ташқари АТММда мавжуд ишлаб чиқаришга йўналтирилган хунар ва профессионал-ишлаб чиқариш типигаги мактабларни ташкил этиш назарда тутилганди. Мактабга бориш 50 ёшга тўлмаган барча саводсиз ва камсавод шахслар учун мажбурий эди.

Кодексда озодликдан маҳрум этиш жойларидан озод қилинганларга ёрдам бериш қўмиталарининг фаолияти назарда тутилган эди. Қўмиталар ҳар бир вилоятда ташкил этиларди. Уларнинг мақсади озодликдан маҳрум этиш жойларидан озод қилинган шахсларга доимий яшаш жойларига келганларидан сўнг ёрдам кўрсатиш: дастлабки вақтда имтиёзли шартлар асосида турар-жой ва озиқ-овқат билан таъминлаш, иш қуроллари сотиб олиш, зарур уй жиҳозларига эга бўлиши учун қарз бериш, иш билан таъминлаш учун устахоналар ва корхоналар ташкил қилиш, иш топиб бериш, ҳуқуқий ва тиббий ёрдам кўрсатиш, уларга касб-хунар ва умумтаълим маълумотини бериш кабилардан иборат.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикасининг Ахлоқ тузатиш-меҳнат кодекси жазони ижро этиш ва ўташни ҳуқуқий тартибга солиш ишини қонунлаштирди. Унинг қабул қилиниши натижасида жазони ўташ идоравий норматив ҳужжатлар билан эмас, балки қонун билан тартибга солинадиган бўлди.

Кодекс жазо ўташнинг прогрессив тизимини ўрнатди, жамоатчиликнинг тақсимлаш, кузатиш комиссиялари шаклидаги иштирокини, шунингдек, маҳқумларга ва қамокдан бўшатирилганларга ёрдам кўрсатиш қўмиталарининг фаолиятини тартибга солди.

Жазони ўташга синфий ёндашувнинг мавжудлиги ва маҳқумларнинг ахлоқан тузалиш даражасини белгилашнинг аниқ мезонлари йўқлигини Кодекснинг камчиликларидан бири деб ҳисоблаш лозим.

Ўзбекистон Республикасининг биринчи ахлоқ тузатиш меҳнат кодекси қабул қилинганидан сўнг унинг нормаларини амалга ошириш чоралари кўрилди. Хусусан, маҳқумларни тақсимлашнинг тўғрилигини, уларнинг сақланиш шароитларини, қамоқхоналарнинг ахво-

¹ Иш кунларини ҳисоблаш фақат меҳнаткашлардан чиққан маҳқумларга тааллуқлидир.

лини, уларнинг кадрлар билан таъминланганлигини ва бошқа масалаларни текшириш учун махсус комиссиялар тузилади.

Қонунийликни мустаҳкамлаш, озодликдан маҳрум этиш жойларининг фаолиятини яхшилаш масалаларига 1927 йил март ойида бўлиб ўтган Бутунўзбек Советларининг II съезди катта эътибор берди. Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг маърузаси бўйича қабул қилинган қарорда съезд қонунийликни мустаҳкамлаш соҳасидаги алоҳида вазифалар сифатида маҳаллий адлия органларини янада мустаҳкамлаш, озодликдан маҳрум этиш ахволини яхшилаш ва улардан маданий-оқартув ишларини ва меҳнат жараёнларини йўлга қўйишга эътибор бериш зарурлигини кўрсатиб ўтди¹.

20-йиллар охирига келиб мавжуд режимни ва синфий курашни кучайтириш томон йўл тутилди. Марказлаштириш тамойили борган сари кучлироқ кўрина бошлади, иттифоқ республикаси ваколатига кирган кўпгина масалалар умумиттифоқ миқёсида ҳалқилина бошлади².

Собиқ Иттифоқ МИҚ ва ХКСнинг 1929 йил 6 ноябрда қабул қилинган «Иттифоқ ва иттифоқдош республикалар жиноят қонунчилиги асосларининг 13,18,22 ва 38-моддаларини ўзгартириш тўғрисидаги» қарори билан ахлоқ тузатиш-меҳнат муассасалари тизимига, иттифоқдош республикалар ва Иттифоқнинг ахлоқ тузатиш-меҳнат ҳукуки соҳасидаги қонунларнинг нисбатига жиддий ўзгартишлар киритилди.

Бу ўзгаришлар аввало, озодликдан маҳрум этиш шаклидаги жазога дахлдор бўлди. Озодликдан маҳрум этиш жазони ўташ жойи ва муддати билан фарқланадиган икки турга, яъни собиқ Иттифоқнинг узоқ жойларидаги ахлоқ тузатиш-меҳнат лагерларида уч йилдан ўн йилгача муддатга озодликдан маҳрум этиш ҳамда умумий камок жойларида уч йилгача озодликдан маҳрум этишга (умумий қоидага кўра ахлоқ тузатиш-меҳнат колонияларида ўталадиган) бўлиши белгилаб қўйилди.

Шундай қилиб, озодликдан маҳрум этишнинг икки тури ва тегишли равишда ахлоқ тузатиш-меҳнат муассасаларининг икки асосий тури- ахлоқ тузатиш-меҳнат лагери (АТМЛ) ва ахлоқ тузатиш-меҳнат колонияси (АТМК) қарор топди.

Ахлоқ тузатиш-меҳнат лагерларида жазони ўташ тартибини Иттифоқ, Ахлоқ тузатиш-меҳнат колонияларида жазони ўташ тартибини эса иттифоқдош республика ўрнатадиган бўлди.

Собиқ Иттифоқ ХКСМ 1930 йил 7 апрел қарори билан Ахлоқ тузатиш-меҳнат лагерлари АТМП тўғрисидаги низом тасдиқланди.

АТМЛда маҳкумлар ижтимоий аҳволи ва содир этган жиноятининг хусусиятига кўра уч тоифага: меҳнаткашлар орасидан чиққан,

¹ ЎЗР МДА, Р-432-фонд, 4-рўйхат, 202-дело, 129–130-варақлар.

² Ахмедов Г.А. Компетенция союзной республики в области уголовного законодательства. Т., 1976. С. 46.

беш йилдан кўп бўлмаган муддатга биринчи марта жазоланган ва аксил инқилобий жиноят содир этмаган маҳкумларга; беш йилдан ортиқ муддатга жазоланган худди шу маҳкумларга; барча меҳнаткаш бўлмаган унсурлар ва аксил инқилобий жиноятлар учун ҳукм қилинган шахсларга бўлинадилар.

Маҳкумларга нисбатан АТМЛда уч турдаги: дастлабки, енгиллаштирилган ва имтиёзли режим қўлланилган. Маҳкумни дастлабки режимдан кейингиларига ўтказиш учун зарур бўлган вақт уларнинг «тоифаси»га қараб табақалаштирилган. Масалан, биринчи тоифадаги маҳкумлар дастлабки режимда камида ярим йил, иккинчиси-бир йил, учинчиси-икки йил бўлишлари керак эди.

АТМЛда маҳкумларни сақлаш шароитлари, уларга хизмат кўрсатиш, ахлоқ тузатиш-меҳнат таъсирини кўрсатиш ва озод қилиш тартиби умумий қамокхоналардаги шароитлардан деярли фарқ қилмаган. Фарқи фақат муддатидан илгари шартли озод қилинганлар одатда, жазонинг қолган муддатини ўташ учун лагерь жойлашган туманга жойлаштирилганлар.

Дастлабки режимда маҳкумлар умумий ишларга жалб қилинганлар, лагерь худудида махсус хоналарда яшаганлар ва улардан эркин чиқиш ҳуқуқига эга бўлмаганлар.

Енгиллаштирилган режимда маҳкумлар корхоналарда ишлаганлар, корхоналарга бириктирилган ётоқхоналарда яшаб, кетиб-келиб туриш ҳуқуқига эга бўлганлар.

Имтиёзли режим лагерь худудидан чиқиш ҳамда лагерь бошқаруви ва ишлаб чиқаришда маъмурий-хўжалик лавозимларини эгаллашлари мумкинлигини назарда тутган.

Жазо чораси сифатида режимни ўзгартириш жазо ҳибсхоналарига жойлаштириш, жазо ишларига юбориш кабилардан фойдаланилган.

Ахлоқ тузатиш меҳнат лагерлари тўғрисидаги низомда жазони ижро этишнинг бироз қисқартирилган шаклдаги прогрессив тизимнинг элементлари сақлаб қолинган. Низомда маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатини яхшироқ ёки ёмонроқ томонга ўзгартиришга қаратилган аниқ тизим бўлмаган.

1930 йил охирига келиб, бошқарув органларининг тузилиши ва ахлоқ тузатиш-меҳнат муассасалари тизими ўзгартирилди: Собик СССР МИҚ ва ХКСнинг 1930 йил 15 декабр қарори билан иттифокдош республикалар учун ички ишлар халқ комиссарликлари тугатилди, уларга бўйсунган умумий қамокхоналар ва уларнинг бошқаруви иттифокдош республикалар АХКга берилди.

Ахлоқ тузатиш-меҳнат лагерлари тизими мустақил бўлиб қолаверди. У собик Иттифок ХКС қошидаги ОГПУга қарашли эди.

Ўзбекистон Республикаси АХК ташаббуси ва МИҚнинг 1934 йил 19 июн қарори билан Ўзбекистоннинг иккинчи Ахлоқ тузатиш-меҳнат кодекси қабул қилинди. Кодекс фақат Адлия комиссарлигига қарашли ахлоқ тузатиш-меҳнат муассасаларининг фаолиятини тартибга соларди.

1934 йилги кодексда озодликдан маҳрум этиш жойларининг қуйидаги тизими, яъни: терговдагилар сақланадиган ҳибсхоналар, қўчириш масканлари, ахлоқ тузатиш-меҳнат колониялари (фабрика-заводлар, қишлоқ хўжалиги, оммавий ишлар ва жарима ишлари), вояга етмаганлар учун мўлжалланган саноат ёки қишлоқ хўжалиги типидagi ФЗУ мактаблари, беморлар учун мўлжалланган муассасалар, (психиатрия экспертизалари институтлари, сил касаллиги билан оғриган беморлар учун колониялар ва бошқалар) назарда тутилган.

Маҳкумлар турли хил ахлоқ тузатиш-меҳнат колонияларига синфий белгиси асосида тақсимланган. Масалан, фабрика-завод ва қишлоқ хўжалик колонияларига меҳнаткашлар орасидан чиққан маҳкумлар жўнатилган.

Оммавий ишлар учун мўлжалланган колонияларга душман синф элементларидан бўлган озодликдан маҳрум этилганлар ҳамда меҳнаткашлар орасидан чиққан бўлсада, содир этган жиноятининг хусусиятига кўра синфий жиҳатдан энг хавфли бўлган шахслар юборилган.

Жарима колонияларида илгари бошқа колонияларда бўлган ва тартибни ёки меҳнат интизомини мунтазам равишда бузган маҳкумлар жазо ўтаганлар.

Кодексда маҳкумларнинг тоифалари назарда тутилмаган, уларнинг ахлоқан тузатиш даражаси жазо ўташ давридаги ҳуқуқий ҳолатларига жуда кам таъсир кўрсата олган. Турли хил колониялардаги маҳкумларнинг сақланиш шароити, жарима колониялари бундан мустасно, бир-биридан деярли фарқ қилмаган.

Жазони ўташнинг прогрессив тизими амалда тугатилган эди. Шу билан бирга, кодексда ахлоқ тузатиш-меҳнат сиёсатининг умумий принциплари ифодаланган, ахлоқ тузатиш-меҳнат муассасасининг аҳволи ва ривожланиш истиқболларини, маҳкумларнинг ахлоқан тузатиш жараёнини ташкил этишнинг асосий йўналишларини белгиловчи қоидалар эълон қилинди.

Маҳкумларга ахлоқ тузатиш-меҳнат таъсири кўрсатишнинг асосий воситалари орасида 1926 йилги кодексда кўрсатилган «Маданий-тарбиявий» ишлар ўрнига киритилган «сиёсий-тарбиявий» ишлар айтиб ўтилган эди. Бу маҳкумлар билан олиб бориладиган тарбиявий ишларнинг йўналиши ва мазмунини ўзгартириши лозим эди.

АТММ тизимидаги кейинги бундай ўзгаришлар собиқ Иттифок МИҚнинг умумиттифок Ички ишлар халқ комиссарлигини ташкил этиш тўғрисидаги 1934 йил 10 июль қарори асосида юз берди¹.

Иттифокдош республикалар адлия халқ комиссарликларига бўйсунувчи барча ахлоқ тузатиш—меҳнат муассасалари Иттифок ИИХК ва унинг маҳаллий органларига берилди. Иттифок ИИХК ахлоқ тузатиш-меҳнат лагерлари, меҳнат колониялари ва бошқа қамоқхоналар бош бошқармаси (қисқача ГУЛАГ) ташкил этилган. Иттифок МИҚ ва

¹ СУ УЗССР, 1934, №36, Ст.283.

ХКСнинг «Иттифоқ ва иттифоқдош республикалар жиноят қонунчилиги асосларига қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги 1936 йил 8 август қарори билан турмаларга қамаш жорий қилинди ва АТММ тизимида ҳам ахлоқ тузатиш-меҳнат муассасаларининг янги тури сифатида турма пайдо бўлди.

Ушбу қарор билан вилоят даражасидаги ва ундан юқори судларга энг хавфли жиноятларни содир этгани учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахсларга нисбатан турмага қамаш шаклидаги жазо бериш ҳуқуқи жорий этилди, ИИХК органларига эса лагерлар ва колонияларда жазо ўтаётган шахсларнинг муассасалар ички тартибини мунтазам равишда бузаётган, ундан қочаётган шахсларни турмага ўтказишларига рухсат берилди.

Ўзбекистон Республикасининг 1934 йилги АТМК бошқа иттифоқдош республикалар АТМКлари каби, ўзининг амалий аҳамиятини аста-секин йўқота бошлади. ИИХК чиқарадиган идоравий ҳужжатлар биринчи ўринга чиқиб қолди. Масалан, 1939 йилда муддатидан аввал шартли озод қилиш ва иш кунларини меҳнат стажига киритиш қондаси бекор қилинди, ваҳоланки, иттифоқдош республикалар ахлоқ тузатиш-меҳнат кодексларининг ушбу масалаларга доир нормаларини ҳеч ким бекор қилмаган эди.

Урушдан кейинги йилларда маҳкумларнинг жазо ўташ давридаги хулқ-атворида, тарбиявий таъсир жараёнига, маҳкумларнинг ахлоқан тузалишига кўпроқ эътибор берилди бошланди.

1954 йил 1 июлда Иттифоқ Министрлар Совети Иттифоқ ИИВ ахлоқ тузатиш-меҳнат лагерлари ва колониялари тўғрисидаги низомни тасдиқлади. Ушбу Низом иш кунларини ҳисобга олиш институти тиклади.

Низомга кўра фақат уч йилгача бўлган муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм этилганлар, ижтимоий хавфи кўп бўлмаган мансабдорлик, хўжалик ва бошқа жиноятлар содир этгани учун биринчи марта ҳукм қилинганларгина ахлоқ тузатиш-меҳнат колонияларига жўнатилади эди.

Маҳкумларнинг қолган тоифалари ахлоқ тузатиш-меҳнат лагерларида жазо ўташлари керак эди.

Низомда лагерлар ва колониялардаги режимнинг уч тури: умумий, енгиллаштирилган ва қаттиқ режимлар белгиланди.

Қамоқда сақлашнинг енгиллаштирилган режимига ўтказилган маҳкумлар бир қатор имтиёзлар ва афзалликларга эга эдилар. Чунончи, уларга дам олиш кунларида колония ёки енгиллаштирилган режимли маҳбус лагер бўлинмасидан ташқарида ўтказиш ҳуқуқи берилган эди.

Ўзларининг яхши хулқи ва меҳнатга виждонан муносабати билан бундан буён қамоқда сақланиши шарт эмаслигини исботлаган маҳкумларга ўталмаган муддат давомида колония (лагер)дан ташқар

рида яшаш ва иш кунларини ҳисобга олиш ҳуқуқи берилиши мумкин эди. Маҳкумларнинг ушбу тоифаси кўриқланадиган ҳудуддан ташқарида махсус ташкил этилган ётоқхоналарда, хусусий хонадонларда яшашлари мумкин эди. Улар бирга яшаш учун оиласини чақириб олиши, маъмуриятнинг рухсати билан улар учун белгиланган турар-жойдан бошқа ерга кўчиши мумкин бўлган ва ҳ.к.

Енгиллаштирилган режимда сақлашга ўтказиш маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатини жиддий ўзгартирган ва қонунга итоаткор хулққа эга бўлишни рағбатлантирувчи жиддий омил бўлган.

Кейинчалик амалиётнинг кўрсатганидек, озодликдан маҳрум этишни ижро этувчи муассасаларнинг икки тури—ахлоқ тузатиш-меҳнат лагерлари ва ахлоқ тузатиш-меҳнат колонияларининг мавжуд бўлиши ўзини оқламади.

1956 йил 25 октябрда собиқ Иттифок Министрлар Советининг кўшма қарори билан ахлоқ тузатиш-меҳнат лагерлари тугатилди. Ахлоқ тузатиш-меҳнат колониялари ахлоқ тузатиш-меҳнат муассасаларининг асосий тури бўлиб қолди.

1958 йил 8 декабрда Иттифок Министрлар Советининг фармойиши билан Иттифок ИИВ ахлоқ тузатиш-меҳнат колониялари ва турмалари тўғрисидаги низом эълон қилинди.

Ахлоқ тузатиш-меҳнат колонияларида умумий, енгиллаштирилган ва қаттиқ режимлар бўлиши назарда тутилган эди. Режимлар бир-биридан маҳкумларнинг бошқалардан ажратилиш даражаси, уларга ахлоқ тузатиш-меҳнат таъсири кўрсатиш шакллари, усуллари ва воситалари, маҳкумларни сақлаш шароитлари, уларга бериладиган учрашувлар, посылкалар сони ва бошқалар билан ажралиб турарди.

Режимнинг тури жазони ўташ даврида маҳкумларнинг хулқига қараб ўзгариб туриши мумкин эди. Бу эса маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати ва сақланиш шароити ўзгаришига олиб келди. Режим турининг ўзгариши мазкур ҳужжатда прогрессив тизим элементларининг сақланиб қолганлигидан далолат беради.

Енгиллаштирилган режим маҳкумларнинг турар-жой зонасида соқчиларсиз, аммо муассаса маъмуриятининг кузатуви остида яшашларини назарда тутди. Агар маҳкумлар ахлоқан тузалиш йўлига қатъий кирган бўлса, белгиланган жазо муддатининг учдан бир қисмини ўтаб бўлганидан сўнг унга колониядан ташқарида ётоқхонада ёхуд хусусий хонадонда яшаш имкони бериларди. Ушбу маҳкумлар уй қуриши ёки сотиб олиши, унинг эгаси бўлганидан сўнг оиласини чақириб олиши, қонунда белгиланган тартибда никоҳга кириши мумкин эди.

Бироқ Иттифок ИИВ АТМК ва турмалари тўғрисидаги 1958 йил 8 декабр низоми узоқ амал қилмади. Бунинг боиси шунда эдики, у умумиттифок микёсидаги ҳужжат бўлиб, иттифокдош республикалар ахлоқ тузатиш-меҳнат қонун ҳужжатларининг хусусиятларини ифодаламас эди, унда Иттифок ва иттифокдош республикалар жиноят қонунчилиги асосларига 1958 йил охирида киритилган ўзга-

ришлар ҳамда кейинчалик қабул қилинган иттифоқдош республикалар жиноят кодекслари ҳам ҳисобга олинмаган эди.

1960 йил бошида Иттифок ИИВ тугатилганлигини ҳам эътиборга олиш лозим. Ахлоқ тузатиш-меҳнат муассасалари тизими ягона мувофиқлаштирувчи марказдан ажратилди. АТММ Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги даражасида бошқарила бошланди.

Ўзбекистон Республикасининг учинчи ахлоқ тузатиш-меҳнат кодекси қабул қилингунича, Ўзбекистонда АТММ фаолиятини тартибга солувчи асосий норматив ҳужжат вазифасини Ўзбекистон Республикаси ИИВ ахлоқ тузатиш-меҳнат колониялари ва турмалари тўғрисидаги 1961 йил 26 июль низоми бажарди.

Низомда ахлоқ тузатиш-меҳнат колонияларининг тўртта тури умумий, кучайтирилган, қаттиқ ва махсус режимлардаги колониялар назарда тутилган АТМКнинг турларини суд ҳукм чиқариш чоғида белгиланган. Бироқ суд айрим ҳолларда режим турини белгилашнинг умумий қонундан чекиниши ҳам мумкин эди. Суд жиноят хусусияти ва айбдорнинг шахсини, у содир этган жиноятнинг хусусияти ва даражасини ҳамда ишнинг ҳолатларини инобатга олиб, маҳкумга махсус режимдан бошқа исталган режим тури тайинлаши мумкин эди.

Умумий қонундан чекиниш барча ҳолларда суд ҳукм матнида қабул қилган қарорининг мотивларини кўрсатиши шарт эди.

Ушбу Низомни қараб чиқар эканмиз, айтиш жоизки, унда маҳкумларнинг сақланиш шароити ва ҳуқуқий ҳолатини ўзгартириш анча қисқартирилган бўлиб, учрашувлар, посылкалар олиш сонини кўпайтириш ёки камайитиришдангина иборат эди. Шароитларни ўзгартириш асосан битта ахлоқ тузатиш-меҳнат муассасаси доирасида амалга оширилди. Енгиллаштирилган режимдаги колониялар тугатилди.

1969 йил 11 июлда Иттифок ва иттифоқдош республикалар ахлоқ тузатиш-меҳнат қонунчилиги асосларини қабул қилди. У ахлоқ тузатиш-меҳнат ҳуқуқи масалалари бўйича биринчи ва системалашган умумиттифок қонунини бўлиб қолди. Қонун 1969 йил 1 ноябрдан кучга кирди. Қонунда умумиттифок ва республика ахлоқ тузатиш-меҳнат қонунчилиги аниқ ажратиб қўйилди.

Саккизинчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг 1970 йил 24 июнда бўлиб ўтган еттинчи сессияси Ўзбекистон Республикаси Ахлоқ тузатиш-меҳнат кодексининг лойиҳасини тасдиқлади ва уни 1970 йил 1 ноябрдан бошлаб амалга киритиш ҳақида қарор чиқарди.

Ўзбекистон Республикаси 1970 йилги АТМК жиний жазони ўтаётган шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати тўғрисидаги норма мавжуд бўлиб (8-модда), маҳкумларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлаш борасида олға ташланган муҳим қадам бўлди.

Ўзбекистон Республикаси АТМК 21-моддасида маҳкумларнинг сақланиш шароитини уларнинг хулқи, меҳнатга ва ўқишга муносабатига қараб битта АТММ доирасида ҳам, бошқа ўтказиш йўли билан ҳам ўзгартириш мумкинлиги назарда тутилди.

АТМК ва турмаларда сақлашнинг яхшироқ шароитларига ўтказиш маҳкум жазо муддатининг камида ярмини ўтаб бўлганидан сўнг амалга оширилди .

Ахлоқ тузатиш-меҳнат колониялари режимининг туридан қатъи назар, маҳкумга унинг сақланиш шароитини яхшилаш чоғида қўшимча битта узок муддатли, яқин қариндошлари бўлмаганда эса-битта қисқа муддатли учрашишга рухсат бериларди. АТМК режимининг турига қараб озик-овқат маҳсулотлари ва энг зарур нарсалар харид қилиш учун сарфлашга рухсат бериладиган пул миқдори ҳам оширилди. АТМКда жазо ўтаётган маҳкумларнинг посилка ва йўқлов олишига жазо муддатининг ярми ўтганидан сўнг рухсат бериларди, бунинг натижасида уларнинг ҳуқуқий ҳолати яхшироқ шароитга ўтказилмаса ҳам ўзгарди.

Умумий ва қаттиқ режимдаги турмаларда посилка ва йўқловлар олишга рухсат берилмасди.

Тарбия-меҳнат колонияларида маҳкумлар посилка ва жўнатмаларни колонияга келган кунидан бошлаб олишлари мумкин эди. Улар жазо муддатининг учдан бир қисми ўтганидан сўнг яхшироқ шароитга ўтказилар эди. Ушбу ҳолда уларнинг озик-овқат маҳсулотлари ва энг керакли нарсаларни харид қилишлари учун қўшимча пул сарфлашларига ва қисқа муддатли учрашув олишларига рухсат бериларди.

Турмаларда яхшилланган шароит фақат умумий режимда берилиши мумкин эди. Бунда уларнинг озик-овқат маҳсулотлари ва энг керакли нарсаларни харид қилишлари учун қўшимча пул сарфлашларига рухсат этиларди.

Шундай қилиб, битта АТММ доирасида маҳкумларнинг сақланиш шароитини яхшилаш амалда маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатига таъсир этмасди. Чунки унинг натижасида ҳуқуқлар ҳажми эмас, балки мавжуд ҳуқуқларини амалга ошириш ҳажмигина ошар эди.

АТМК 35-моддасида назарда тутилган ва битта АТММ доирасида маҳкумнинг ҳуқуқий ҳолати ўзгаришига таъсир этадиган рағбатлантириш чоралари орасида жазо муддатининг камида учдан бирини ўтаган маҳкумларни махсус режимли ахлоқ тузатиш-меҳнат колонияларига ўтказиш, камера типигаги хоналардан ўша колониядаги одатдаги турар-жойларига кўчириш кабиларни ажратиб кўрсатиш мумкин.

АТМК 67-моддасига мувофиқ АТММ доирасида қўлланилган оғохлантириш ёки ҳайфсан, озодликдан маҳрум этиш жойлари хоналари ва ҳудудини йиғиштириш бўйича навбатдан ташқари навбатчилик, навбатдаги учрашувдан маҳрум этиш, навбатдаги посилка, жўнатма олиш ҳуқуқидан маҳрум этиш, бир ойгача бўлган муддада озик-овқат маҳсулотларини сотиб олишни тақиқлаш каби жазолар маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатига амалда таъсир этмас эди.

Битта ахлоқ тузатиш-меҳнат муассасаси доирасида маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатига дахл қилувчи жазо чораларига: сақланиш шароитини яхшилашни бекор қилиш; умумий, кучайтирилган ва қаттиқ режимли ахлоқ тузатиш-меҳнат колонияларида сақланаётган маҳкумларни олти ойгача бўлган муддатга камера типигаги хонага, махсус режимли колониялардаги маҳкумларни—бир йилгача бўлган муддатга бир кишилик камерага, турмалардаги маҳкумларни-икки ойдан олти ойгача қаттиқ режимга ўтказиш киради.

Битта АТММ доирасида қўлланилган ушбу жазо турлари маҳкумнинг қандайдир битта имтиёзига таъсир қилибгина қолмай, балки жазо чорасининг хусусиятидан келиб чиқувчи турли йўналишлардаги ҳуқуқларини чеклаб қўяди.

Битта АТММ доирасида маҳкумларнинг сақланиш шароитини ўзгартириш учун муассаса бошлигининг қарори юридик асос бўлиб хизмат қилади.

Битта АТММ доирасида сақланиш шароитини ўзгартириш маҳкумни озодликка чиқаришга тайёрлаш усулига қараганда кўпроқ режимни таъминлаш воситаси эди .

Маҳкумларни ахлоқан тузалишга ундовчи рағбатлантириш воситаларидан кенгроқ фойдаланиш, ахлоқ тузатиш-меҳнат муассасаларидан озод қилинганларни тезроқ жамиятда яшашга қўниктириш мақсадида 1970 йилги Ўзбекистон Республикаси АТМҚда маҳкумларни қаттиқроқ режимли ахлоқ тузатиш-меҳнат муассасасидан унча қаттиқ бўлмаган режимли АТММга ўтказиш мумкинлиги назарда тутилган эди.

Ахлоқан тузалишга интилмаётган, жазо ўташ режимини бузаётган маҳкумларни қаттиқ режимли ахлоқ тузатиш-меҳнат муассасаларига ўтказиш мумкинлиги назарда тутилган эди.

Маҳкумларни сақлаш шароитларини уларни бир АТММдан бошқасига ўтказиш куйидагича амалга оширилди:

а) умумий, кучайтирилган ва қаттиқ режимли АТМҚдан манзил колонияга ўтказиш:

б) турмадан АТМҚга ўтказиш;

в) махсус режимли колониядан қаттиқ режимли колонияга ўтказиш;

г) манзил колониядан илгари суд белгилаган режимдаги АТМҚга ўтказиш;

д) қаттиқ режимли колониядан махсус режимли колонияга ўтказиш;

е) қолган жазо муддатини колонияда ўташ шарти билан уч йилгача бўлган муддатга АТМҚдан турмага ўтказиш ;

ж) умумий режимли тарбиявий меҳнат колониясида кучайтирилган режимли тарбиявий-меҳнат колониясига ўтказиш.

Маҳкумларни бир АТММдан бошқасига ўтказиш йўли билан уларни сақлаш шароитини ўзгартириш учун юридик асос вазифасини суд ажрими бажарган.

Энди бундай кўчиришларнинг шартлари ва моҳиятини батафсил кўриб чиқамиз.

Ўзбекистон ҳудудидаги ахлоқ тузатиш-меҳнат манзил-колониялари Ўзбекистон Республикаси Олий Совети Президиумининг 1963 йил 15 июлдаги фармонига мувофиқ ташкил этилган эди. Дастлаб манзил-колонияларда ахлоқан тузалиш йўлига аниқ кирган, умумий, кучайтирилган ва қаттиқ режимли ахлоқ тузатиш-меҳнат колонияларидан ўтказилган маҳкумлар, агар уларга нисбатан қонун бўйича муддатидан илгари шартли озод қилиш қўлланилиши мумкин бўлса—жазо муддатининг камида ярмини ўтаб бўлганларидан сўнг, агар уларга нисбатан қонун бўйича муддатидан илгари шартли озод қилиш қўлланилиши мумкин бўлмаса—жазо муддатининг учдан бир қисмини ўтаб бўлганларидан сўнг ўтаганлар.

Кейинчалик, Ўзбекистон Республикаси Олий Совет Президиумининг 1977 йил 31 март ва 1985 йил 29 август фармонлари билан Кодекснинг 27-моддасига қўшимчалар ва ўзгартиришлар киритилди. Чунончи, манзил колонияларнинг яна икки тури, яъни: эҳтиётсизлик орқасида жиноят содир этган шахслар учун, оғир бўлмаган қасддан содир этилган жиноятлари учун беш йилгача бўлган муддатга биринчи марта озодликдан маҳрум этилган шахслар учун жорий этилди.

Манзил-колонияларида ярим эркин режим ўрнатилди. Улар маҳкумларни жазони ўташдан озод этилганларидан кейинги ҳаётга мослаштириш функциясини бажарарди. Манзил-колонияларидаги маҳкумлар соқчисиз, аммо назорат остида сақланардилар, уйқудан турганларидан уйқуга ётгунларича колониянинг бутун ҳудудида, улар бажарадиган иш хусусияти шуни талаб қилса ёхуд ўқиш муносабати билан колония маъмуриятининг руҳсати бўлганда эса колония ҳудудидан ташқарида ҳам, лекин вилоят доирасида ёхуд Қорақалпоғистон Автоном Республикаси доирасида эркин ҳаракатланиш ҳуқуқига эга эди. Маҳкумларга фуқаролар қиядиган кийимларни кийиш, ёнида пул ва қимматбаҳо буюмлар олиб юриш, ҳеч бир чеклашсиз пул ишлатиш, ёзишмалар алмашиш, учрашувлар, посылка, жўнатма ва бандеролларни ҳам чеклашларсиз олишларга руҳсат бериларди. Колония маъмуриятининг руҳсати билан яшаш шароити бўлган тақдирда колония ҳудудида оиласи билан яшаш, амалдаги қонунларга мувофиқ ҳолда уй сотиб олиш ва шахсий хўжалик юритишлари мумкин эди.

Барча турдаги манзил-колонияларда жазони ўтаётган маҳкумлар ишга виждонан ёндашган ва намунали хулққа эга бўлган суд жазони ижро этишга масъул орган ва кузатув комиссиясининг бирга-ликда берган илтимосномаси бўйича уларнинг манзил колонияларда ишлаган вақтини умумий меҳнат стажига қўшиши мумкин эди.

АТМК 68-моддасида маҳкумларни турмадан ахлоқ тузатиш-меҳнат колониясига ўтказиш мумкинлиги назарда тутилган. Ушбу норма суд ҳукми бўйича турмада жазони ўташга ҳукм қилинган маҳкумларга нисбатангина қўлланилган.

Ахлоқан тузалиш йўлига қатъий кирган ва жазоси муддатининг камида ярмини ўтаган маҳкумлар турмадан колонияга муддатидан илгари ўтказилиши мумкин эди. Маҳкум ҳукм чиқарилаётган пайтда белгиланган режимдаги ахлоқ тузатиш-меҳнат колониясига ўтказилган.

Кодекснинг 65-моддасига биноан махсус режимли колонияларда жазо ўтаётган маҳкумлар махсус режимли колонияда суд белгиланган жазо муддатининг камида ярмини ўтаб бўлганларидан сўнг жазонинг қолган қисмини ўташ учун қаттиқ режимли колонияга ўтказилиши мумкин эди. Қаттиқ режимли колонияга ўтказиш учун фақат ахлоқан тузалиш йўлига қатъий кирган маҳкумларгина тақдим этилган.

Режим талабини ашаддий бузаётган маҳкумлар жазони ўташ учун манзил-колониядан суд уларга илгари белгиланган режимдаги ахлоқ тузатиш-меҳнат колонияларига ўтказишга тақдим этилиши мумкин эди. Эҳтиётсизлик орқасида содир этган жиноятлари учун эҳтиётсизлик орқасида жиноят содир этган шахслар учун мўлжалланган манзил-колонияларда жазо ўташга ҳукм қилинган шахслар ва қасддан содир этган жиноятлари учун қасддан жиноят содир этган шахслар учун мўлжалланган манзил колонияларда жазо ўташга ҳукм қилинган шахслар умумий режимли колонияларга ўтказилиши мумкин эди.

Илгари махсус режимли колониядан қаттиқ режимли колонияга ўтказилган маҳкумлар ушбу колониядаги режим талабларини ашаддий бузганлиги учун қаттиқ режимли колонияга ўтказиш учун тақдим этилишлари мумкин эди.

АТМК 67-моддасида колониядаги режим талабларини ашаддий бузаётган маҳкумлар жазони бундан буён ўташ учун кўпи билан уч йилга колонияда жазо муддатини ўташ учун турмага ўтказишга тақдим этилишлари мумкинлиги назарда тутилганди. Турмага ўтказилган маҳкумлар икки ойдан олти ойгача бўлган муддат давомида қаттиқ режимда сақланардилар.

Умумий режимли тарбиявий-меҳнат колониясида сақланаётган режим талабларини ашаддий бузаётган маҳкумлар жазони ўташ учун қаттиқ режимли тарбиявий-меҳнат колониясига ўтказиш учун тақдим этилиши мумкин бўлган.

Юқорида баён этилганлардан кўриниб турибдики, узоқ вақт давомида озодликдан маҳрум этиш жазосини ўташ даврида маҳкумнинг ҳуқуқий ҳолати яхши томонга жиддий ўзгариши мумкин бўлмаган. Ҳуқуқий ҳолатини бошқа АТММга ўтказиш йўли билан ўзгартириш учун тайинланган жазо муддатининг каттагина қисмини ўташи зарур эди.

Ҳуқуқий ҳолатни ёмон томонга ўзгартириш ҳам муайян камчиликларга эга эди.

Мисол тариқасида қуйидаги ҳолатни кўриб чиқамиз. Маҳкумлар жазо муддатининг ярмини ёхуд учдан икки қисмини ўтаб бўлганларидан кейин, уларга нисбатан қонунга мувофиқ муддатидан илгари шартли озод қилиш қўлланилган ёки қўлланилмаганидан келиб чиқиб, манзил-колонияга ўтказишга йўл қўйилган.

Яхши шароитда сақлаш чораси, юқорида таъкидланганидек, маж- кум жазо муддатининг ярмини ўтаб бўлганидан кейин қўлланилиши мумкин бўлган. Бунда шуниси эътиборлики, мажлум жазо муддатининг ярмини ўтаб бўлмагунича унинг сақланиш шароити асло ўзгартирилмаган. Жазонинг ярмини ўтаганидан сўнг дарҳол прогрессив тизимнинг уч элементини қўллаш имконияти берилган. Сақлашнинг яхшиланган шароитига ўтказиш, манзил-колонияга ўтказиш, муддатидан илгари шартли озод қилиш, шу муносабат билан яхшиланган шароитга ўтказиш қоидаларини ўзгартириш ҳақида тақлифлар берилган.

Ўзбекистоннинг 1970 йилда қабул қилинган Ахлоқ тузатиш-меҳнат кодекси 27 йил амал қилди.

Ахлоқ тузатиш-меҳнат ҳуқуқи фани ривожланди. Шу вақт давомида ҳуқуқнинг ушбу соҳаси олимлари ва амалиётчи ходимлари жиноий жазони ижро этишни такомиллаштиришга қаратилган, жумладан, бизнинг мавзудаги муаммоларга доир 60 дан ортиқ тақлиф киритдилар. Кўпгина қоидалар Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси томонидан 1997 йил 25 апрелда қабул қилинган ва 1997 йил 1 октябридан амалга киритилган Жиноят-ижроия кодексида ўз аксини топди¹.

Энди амалдаги жиноят-ижроия қонунчилиги нормаларига мувофиқ мажлумларнинг сақланиш шароити ва ҳуқуқий ҳолатидаги ўзгаришларни кўриб чиқиш лозим.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997. 6-сон, 175-модда.

VIII БОБ. ҲАРБИЙ ХИЗМАТЧИЛАРГА НИСБАТАН ХИЗМАТ БЎЙИЧА ЧЕКЛАШ, ҚАМОҚ ВА ИНТИЗОМИЙ ҚИСМГА ЖЎНАТИШ ТАРИҚАСИДАГИ ЖАЗОЛАРНИ ИЖРО ЭТИШ

1-§. Ҳарбий хизматчилар жазоси тушунчаси ва моҳияти

«Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилиш — Ўзбекистон Республикаси ҳар бир фуқаросининг бурчидир. Фуқаролар қонунда белгиланган тартибда ҳарбий ёки муқобил хизматни ўташга мажбурдирлар» (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 52-моддаси).

«Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида»ги, «Муҳофизат тўғрисида» (янги таҳрирда)ги қонунларга асосан, 18 ёшга тўлган Ўзбекистон фуқаролари ҳарбий ёки муқобил хизматни ўташлари шарт. Ҳарбий хизматни ўтаётган шахс ҳарбий қисм ички тартиб-қоидаларига (муқобил хизматчилар эса меҳнат фаолиятини олиб бораётган корхона ички қоидаларига), хизмат шароит ва талабларига, ўқотар қуроллари ва портловчи моддалардан хавфсизлик чораларига риоя қилган ҳолда фойдаланиш; офицер таркибига кирувчи шахсларнинг ўз ваколатларини суистеъмол қилмаслиги ва ваколат доирасидан чиқмаслиги, ҳокимият ҳаракатсизлигига йўл қўймаслиги қатъиян талаб қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг «Ички хизмат Низоми» ва «Гарнизон ҳамда қоровуллик хизмати Низом»ларига мувофиқ ҳарбий хизматни ўтаётган шахс давлат ёки ҳарбий мулкка эҳтиёткорона муносабатда бўлиш, улардан самарали фойдаланиш ва нобуд бўлишни олдини олиш чораларини кўриши лозим.

Қонунда кўрсатилган юқоридаги талаблар бузилган ҳолларда ва ҳар бир ижтимоий хавfli қилмишда жиноят таркибининг барча аломатлари аниқланганда жиноий жавобгарлик масаласи вужудга келади.

1997 йил 25 апрелда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Жиноят ижроия Кодексига биринчи марта ҳарбий хизматчиларга нисбатан хизмат бўйича чеклаш, қамоқ ва интизомий қисмга жўнатиш тариқасидаги қоидалар киритилган.

Ушбу нормалар Кодекснинг 6-бўлим, 25—26-боб, 141—160-моддаларида акс эттирилган бўлиб, у:

→ хизмат бўйича чеклаш тариқасидаги жазони ижро этиш тартибини ва ушбу жазони ўташ муддатини ҳисоблаш, хизмат бўйича чеклаш вақтида пул таъминотидан чегириб қолиш, тарбиявий ишларни олиб бориш тартиби, маҳкумнинг хизмат бўйича чеклаш тариқасидаги жазо ижросини тугатиш, ҳарбий хизматдан бўшатишганда жазони алмаштириш, қамоқ тариқасидаги жазони ўташ тартибини;

— интизомий қисмга жўнатиш тариқасидаги жазони ижро этиш тартиби, моддий-маиший таъминот ва тиббий хизмат кўрсатиш, маҳ-

кумларнинг посилкалар, йўқловлар, бандероллар ва пул жўнатмалари олиши ҳамда юбориши, маҳкумларнинг ёзишмалари, маҳкумларнинг таътиллари ва меҳнати, маҳкумларнинг тарбияси ва таълими, уларни рағбатлантириш чоралари, уларга нисбатан қўлланиладиган интизомий жазо чоралари, рағбатлантириш ва интизомий жазо чораларини қўллаш тартиби, жазони ўташ вақтини ҳарбий хизмат муддатига қўшиб ҳисоблаш қоидаларини ўз ичига олади.

2-§. Хизмат бўйича чеклаш жазосини ижро этиш асослари ва тартиби

Ҳарбий хизмат бўйича чеклаш жазоси Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 47-моддасида назарда тутилган бўлиб, унга кўра ҳарбий хизматни ўтаётган маҳкум ҳарбий хизматчиларга 2 ойдан 3 йилгача муддатга тайинланади. Ушбу жазо ҳарбий хизматчиларнинг ҳарбий хизматга қарши қаратилган жиноят содир этганда, шунингдек контракт бўйича ҳарбий хизматни ўтаётганларга нисбатан ахлоқ тузатиш ишлари ўрнига тайинланади. Шу тариқа, ҳарбий хизмат бўйича чеклаш жазоси контракт бўйича ҳарбий хизматни ўтаётган ҳарбий хизматчиларга нафақат улар жавобгарликка тортилаётган қонун санкциясида бундай жазо назарда тутилган ҳолларда, балки модда санкциясида ахлоқ тузатиш жазоси назарда тутилган ҳолларда ҳам қўлланилиши мумкин. Охири ҳолатда гап қоида тариқасида, хизмат билан боғлиқ бўлмаган, ҳарбий хизматчиларнинг жинояти устида кетмоқда.

Жиноят қонуни ушбу жазо мазмунини судланувчининг пул таъминотидан маълум миқдорда (10 % дан 30% гача) ушлаб қолиш, жазони ўташ муддатида мансаб ва ҳарбий унвонни оширмаслиги, жазони ўтаётган вақт кўп йил ишлаганлик, навбатдаги ҳарбий ёки махсус унвон ҳамда пенсия олишда ҳисобга олинмаслиги билан белгиланади. Бундан ташқари, ушбу жазонинг ҳарактерли хусусияти шундан иборатки, маҳкум ўзининг ҳарбий қисмида унга ижобий тарбиявий таъсир ўтказиши мумкин бўлган ҳарбий жамоасида ҳарбий хизматни ўташни давом эттираверади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодекси ушбу турдаги жазони ижро этишга етарли даражада катта эътибор берган. Кодекснинг 141- моддасига мувофиқ, ушбу жазо тайинланган ҳарбий хизматчи ҳарбий хизматни ўтаётган қисм, тузилма, ташкилот, орган ва ҳарбий тузилмалар қўмондонликлари томонидан амалга оширилади.

Суднинг ҳукми қонуний кучга киргандан кейин ва унинг нусхаси ҳамда суднинг ҳукмини ижро этиш тўғрисидаги топшириғи қисмга келганидан кейин ҳарбий қисм командири 3 кундан кечиктирмай, тегишли буйруқ чиқариши шарт. Буйруқда, қайси асосга кўра ва қанча муддат давомида ҳарбий хизматчи бўлган маҳкум мансаби оширилмаслиги ва кейинги ҳарбий унвон ололмаслиги, қанча муддат

кўп йил ишлаганлик учун навбатдаги ҳарбий унвон олиш учун ҳисобланмаслиги эълон қилинади. Унда шунингдек, маҳкум ҳарбий хизматчининг пул таъминотидан хизмат бўйича чеклаш жазосини ўташ давомида, суднинг ҳукмига кўра тегишли бюджетга ўтказилиши лозим бўлган миқдор кўрсатилади. Ушбу буйруқ ҳарбий қисм бўйича эълон қилинади, маҳкум ҳарбий хизматчи эътиборига етказилади ва ижро этишга киришилади. Ушбу буйруқнинг нусхаси бошқа ҳужжатлар билан биргаликда 3 кунлик муддатда ҳукм чиқарган судга юборилади.

Ҳарбий қисм командири суд ҳукмини ижро этишдан бўйин товлаганда, у Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг, суд қарорини бажармаганлиги учун жавобгарликни назарда тутувчи 232-моддасига асосан жавобгарликка тортилади. Хусусан, маҳкум ҳарбий хизматчига нисбатан хизмат бўйича чеклаш жазосининг ижроси маҳкум маош олаётган кунда суднинг ҳукми билан кўрсатилган суммани ушлаб қолишдан бошланади.

Ҳарбий хизматни ўтаётган шахслар ойлик маошидан ташқари турли устамалар (кўп йиллик хизмати, алоҳида шароитларда хизмати учун ва ҳоказолар), шунингдек, қўшимча пуллик тўловлар (календарь йил якунлари бўйича тўланадиган тўловлар, таътилга чиққанда, янги ҳарбий хизмат жойига ўтиш муносабати билан ва бошқалар) ҳам олишади. Ушлаб қолиш кўрсатилган тўловларнинг барча кўринишларига нисбатан амалга оширилиши мумкин.

Маҳкум ҳарбий хизматчининг унга пуллик таъминоти бўлмаган суммаларда ушлаб қолинмайди. Масалан, ҳарбий хизмат давомида касалланганлиги учун олинмаган суғурта пули, санатория, курорт, даволаниши учун компенсациялари ва шунга ўхшаш тўловлар.

Ушбу турдаги жазони ижро этилишининг маҳкум учун салбий оқибати маҳкум ҳарбий хизматчининг хизмат бўйича чеклаш тарикасидаги жазо муддати мобайнида унинг лавозими ва ҳарбий унвони оширилиши мумкин эмас. Айниқса, бўлинманинг шахсий таркибини тайёрлаш, уни тарбиялаш билан боғлиқ бўлса, бундай ҳарбий хизматни амалга ошириш ва ҳарбий бурчига нисбатан виждонан намунавий муносабатда бўлишини тақозо этган ҳолда ифодаланади.

Муайян қарор қабул қилишда биргина буйруқни ижро этиш мақсадга мувофиқлиги нуқтаи назаридан эмас, шунинг билан бирга ҳарбий қисмда тенг мавқели мансабнинг мавжудлиги ҳам, шунинг билан бирга ҳарбий қисмда тенг мавқели мансабдорнинг мавжудлиги ҳам, қўшимча сифатида ушбу масалада маҳкумнинг фикри, хоҳиши ҳам инobatга олинади, масалан, бошқа ҳудудда хизмат қилиш; ушбу масалада қарор қабул қилишда маҳкумнинг бошқа ҳудудда хизмат қилиш хоҳиши ҳам инobatга олинади.

Маҳкумнинг бошқа қисм ёки ҳудудга кўчириш ҳолати ҳақида ҳам суд хабардор қилинади.

Жиноят-ижроия кодексига мазкур турдаги жазони тарбиявий таъсир чоралари билан зарурий боғлиқ ҳолда амалга оширилиши

лозимлиги назарда тутилган. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодексининг 144-моддаси маҳкум ҳарбий хизматчи ҳарбий хизматни ўтаётган ҳарбий қисм қўмондонлигига у билан тарбиявий ишларни ўтказиш мажбуриятини юклайди.

Қонун бундай тарбиявий ишларни ўтказишнинг шакли ва методини белгиламаса-да, бу тadbирлар улар содир этган жиноятнинг хусусиятини, ижтимоий хавфлилик даражасини ва маҳкумнинг шахси, шунингдек хулқ-атвори ҳамда ҳарбий хизматга муносабатини инобатга олган ҳолда олиб борилиши, яъни бундай ишларни амалга ошириш ва уларни ташкил этиш тўлиқ ҳолда индивидуал ёндашишни талаб этилишини англатади.

Қонун тарбиявий ишларни ўтказиш мажбуриятини ҳарбий қисм командирига юкламаса-да, қоида тариқасида уни ташкиллаштириш ва амалга оширишни қисм бўйича шахсий таркиб билан тарбиявий ишлар бўйича командир ўринбосарлари, шахсий таркибда тарбиявий ишлар бўйича инструктор, улар билан биргаликда фақатгина офицер ва сержант таркибидаги малакали ва мавқели ҳарбий хизматчилар эмас, шунингдек, қисмда мавжуд бўлган ва фаолият кўрсатётган ижтимоий тузилмалар (офицерлар мажлиси, ахлоқ судлари, аеллар кенгаши ва бошқалар) ҳам амалга оширадилар.

Командир бу ишни ўзи назорат қилиб бориши шарт. У шунингдек, маҳкум билан алоҳида у ёки бу тарбиявий тadbирларни амалга ошириши мумкин, асосийси, бу ишларни систематик ва мазмунли характерда ўтказиш, бошқача қилиб айтганда, биринчи навбатда ҳарбий хизматчининг ушбу жиноятни содир этишга сабабчи бўлган шахсий хусусиятларни бартараф қилишга урғу берилиши лозим.

Суд томонидан белгиланган (қисм бўйича чиқарилган буйруқда белгиланган) жазо муддатининг тугашига 3 кун қолганда қисм командири ҳарбий хизмат бўйича чеклаш кўринишидаги жазони ижро этишни тугатиш тўғрисида буйруқ чиқаради. Буйруқнинг нусхаси ҳукм чиқарган ҳарбий судга хабардор қилинади ҳамда буйруқнинг қонунийлигини текшириш учун юборилади. Ушбу буйруқда биринчи навбатда жазони ижро этишнинг тугатилиш куни кўрсатилади. Бундан ташқари, буйруқда ҳарбий хизматчининг пул таъминотидан саклаб қолишнинг тугатилганлиги тўғрисида, ҳарбий унвони бўйича кўтарилиши мумкинлиги белгиланади.

Қонун ҳарбий хизмат бўйича чеклаш тариқасидаги жазони ижро этиш муддатидан олдин озод қилишни ҳам назарда тутаяди.

Муддатидан олдин озод қилиш асослари турли хил бўлиши мумкин. Биринчидан, шартли равишда муддатидан олдин озод қилиш ёки ушбу турдаги жазони енгилроқ жазо билан алмаштириш, иккинчидан, афв қилиш ёки амнистия актларининг қўлланилиши, учинчидан, ушбу жазо билан жазоланган ҳарбий хизматчининг хизматни ўташнинг алоҳида шароитлари билан боғлиқ ҳолатларни белгилаш.

Баъзи ҳолларда хизмат бўйича ҳукм қилинган шахс ҳукмда белгиланган жазо муддати тугагунга қадар ҳарбий хизматдан бўша-

тилиши мумкин ва бу ҳақда тегишли буйруқ чиқарилади, буйруқ нусхаси эса ҳукм чиқарган судга ҳарбий хизмат бўйича чеклаш жазосини бошқа жазо билан алмаштириш тўғрисида ёки жазони ўташдан муддатидан олдин озод қилиш тўғрисида қарор чиқариш учун юборилади.

3-§. Маҳкум ҳарбий хизматчиларга нисбатан қамоқ тариқасидаги жазони ижро этиш

Маҳкум ҳарбий хизматчиларга нисбатан қамоқ тариқасидаги жазони ижро этиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодексининг 148- моддаси билан тартибга солинади. Жиноят қонунчилиги ҳарбий хизматчиларга нисбатан гауптвахталарда ўталадиган қамоқ тариқасидаги жазонинг қўлланилиши мумкинлигини назарда тутди. Илгари амалда бўлган қонунчилик билан таққослаганда қамоқ ҳарбий хизматчиларнинг ахлоқ тузатиш жазосини гауптвахталарда сақлаш билан алмаштириш сифатида эмас, балки мустақил жазо тури сифатида намоён бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодексининг алоҳида бўлимида ушбу турдаги жазони ҳарбий хизматчиларга нисбатан ижро этилиш тартиби батафсил ифодаланган бўлиб, ҳарбий қисмларда қамоқ жазосини ижро этиш, ўташ тартиби ва шароитлари кодекснинг 8- бобида белгиланган фуқаролар доирасида ушбу жазони амалга ошириш тартиби билан таққосланганда ўзининг алоҳида специфик хусусиятлари билан фарқ қилади.

Қамоқ суд томонидан 1 ойдан 6 ойгача муддатга тайинланади. Қамоқ кўринишидаги жазо ҳарбий хизматчи аскарлар, матрослар, солдатлар, прапоршиқлар, мичманлар ва офицерларга тайинланади. Қамоқ тариқасидаги жазони ўтаётган ҳарбий хизматчиларга нисбатан шартли муддатидан олдин озод қилиш, амнистия ва афв қилиш ҳақидаги умумий қондалар амал қилади. Ҳарбий хизматчиларга нисбатан қамоқ жазоларда махсус ташкил этилган жойлар гауптвахталарда ижро этилади. Гарнизон ёки қўшин гауптвахталари бўлиши мумкин. Гауптвахталар алоҳида ажратилган хоналарда ташкил этилади.

Гауптвахталар даражали ҳарбий хизматчиларни, нафақат қамоқ тариқасидаги жазони ўташ учун сақлашга мўлжалланган, балки ҳарбий тартиб-интизомни бузганлиги учун маст ҳолда ушланган прокурор санкцияси билан қамокда сақланаётганлар (3 суткагача, агар уларни тергов изоляторига келтириш имконияти алоқа йўлларининг узоклиги ёки мавжуд эмаслиги билан чегараланган бўлса, 30 суткагача), судланаётганлар бўлса (судда жиноят ишини кўриш тугагунига қадар) ҳарбий суд томонидан озодликдан маҳрум қилишга ҳукм қилинганларга (ҳукм нусхасини олгунча), ҳарбий суд томонидан интизомий қисмга жўнатишга ҳукм қилинганларга (ҳукм қонуний кучга киргунча) ҳам мўлжалланган.

Ҳарбий суд томонидан судланган, судланувчилар, айбланувчи ва гумон қилинувчи бўлган ҳарбий хизматчилар интизомий тартибда ушланган ва қамалганлардан алоҳида сақланади. Бу ҳолатда маҳкумлар судланувчи ва айбланувчилардан алоҳида сақланади.

Гауптвахталарда алоҳида сақлаш ҳарбий хизматчининг ҳарбий унвонига қараб ҳам назарда тутилади. Офицерлик таркибидаги шахслар бошқа категориядаги маҳкум ҳарбий хизматчилардан алоҳида сақланади. Шунингдек, яъни прапорщик, мичман, старшина, сержант унвонига эга бўлган ҳарбий хизматчилар ҳам оддий таркибдаги маҳкум ҳарбий хизматчилардан алоҳида сақланади.

Алоҳида сақлаш ҳақидаги талаб ҳарбий хизматни ўташ асосларига ҳам татбиқ этилади, яъни чақириқ бўйича ҳарбий хизматни ўтаётганлар ва қамоқ жазосига тортилган, контракт бўйича ҳарбий хизматни ўтаётганлар ҳарбий хизматчилардан алоҳида сақланади.

Қамоқ тариқасидаги жазони ўтаётган маҳкум ҳарбий хизматчиларни бундай чуқурлаштирилган алоҳидалаштирилиши нафақат ҳарбий субординация муносабатлари ва ёш хусусиятлари билан, шунинг билан бирга, айрим жойларда «дедовщина» муносабатларининг мавжудлиги билан асосланади. Бундан ташқари, маҳкумларнинг ягона турдаги таркиби тарбиявий таъсирини самаралироқ ташкил этиш имконини беради.

Ҳарбий хизматчини қамоқ тариқасидаги жазога ҳукм қилган ҳарбий суд ҳарбий қисмга 10 кунлик муддатда ҳарбий хизматчини қамоқ ўташ учун гауптвахтага жўнатишга мажбур. Ҳарбий хизматчи уни гауптвахтага жўнатиш учун қабул қилинган пайтдан ўзи мустақил борган ҳолда гарнизон, гауптвахта бошлиғи томонидан қўшиндаги гауптвахтада ҳарбий қисм бўйича навбатчи томонидан қабул қилиб олинган пайтдан бошлаб қамалган ҳисобланади.

Қамоққа олинганларни гарнизон гауптвахталарига жўнатиш учун гарнизон ҳарбий комендантининг буйруғига кўра (ҳаракат қисм штаби бошлиғи) транспорт воситаси ажратилади, конвой таркиби, унинг мажбурияти ва қўриқлаш тартиби белгиланади. Маҳкумлар билан шаҳар ва йирик аҳоли пунктларида пиёда юриб бориш, шунингдек жамоат траспортида юриш тақиқланади.

Маҳкум ҳарбий хизматчилар томонидан қамоқни ўташ тартиби ва шароитлари нафақат Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодекси асосий қоидалари билан, шунинг билан бирга Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлигининг норматив-ҳуқуқий актлари ва маҳкум ҳарбий хизматчиларнинг жиноий жазоларни ўташ қоидалари билан белгиланади. Ҳарбий хизматчиларга нисбатан узоқ муддат давомида қамоқ жазосининг қўлланилиши, гауптвахтага қабул қилиш ва сақлаш шароитлари амалиёти шаклланди.

Маҳкум ҳарбий хизматчи гауптвахтага етиб келганида гауптвахта бошлиғи (ҳарбий қисм бўйича навбатчи қоровул бошлиғи) унда нималар борлигини текширади, шахсий тинтув қилади, камари, шунингдек, камерада эга бўлиши тақиқланган нарсалар ва қимматлик-

лари, барча хизмат ҳужжатлари сақлаш учун олиб қўйилади, қамалганлар китоби ва шахсий рўйхатига ҳарбий суд ҳукмининг нусхасидаги барча маълумотлар, шунингдек, бошқа зарур маълумотлар киритилади. Маҳкумлардан олиб қўйилган нарсалар, пуллар, ҳужжатларга маълумотнома берилади, ўзи эса омборхонага сақлаш учун топширилади.

Маҳкум ҳарбий хизматчилар машғулотлар ва ишларга чиқарилмайди, ётиш учун шинеллар, матраслар ва ёстиқлар чойшаблари билан бирга берилади, чекишга эса махсус белгиланган алоҳида жойларда йўл қўйилади. Бошқа асосларда интизомий тартибда сақланаётган ҳарбий хизматчилар билан тенглаштирилади. Маҳкум ҳарбий хизматчилар билан учрашувлар гауптвахта бошлиғи томонидан бериладиган учрашув учун махсус ордер асосида амалга оширилади. Ҳарбий прокурор гауптвахталарга доимий бориб туриб, қамоқ тариқасидаги жазонинг тўғри ўталаётганлиги устидан назоратни амалга оширади.

Ҳарбий хизматга виждонан муносабатда бўлиш ва намунали хулқ-атвори ни шакллантириш мақсадида маҳкум ҳарбий хизматчиларга нисбатан махсус ёки ўзига хос рағбатлантириш ва интизомий жазо чоралари тизими татбиқ этилади. Ушбу чоралар турли-туман бўлиб, маҳкум ҳарбий хизматчиларни нафақат ҳуқуққа хилоф ҳаракатларни содир этишдан сақланишга, шу билан бирга, уларнинг самарали тузалишига ёрдам бериш имконини беради.

Маҳкум ҳарбий хизматчиларга нисбатан қўйидаги рағбатлантириш чоралари қўлланилиши мумкин: ташаккур эълон қилиш, илгари қўлланилган интизомий жазо чорасини олиб ташлаш, ҳар куни сайр вақтини 1 соатга кўпайтириш, қамоқда бўлган вақтининг ҳаммасини ёки бир қисмини ҳарбий хизматни ўташнинг умумий муддатига қўшиш. Бундай турдаги рағбатлантириш чораларини қўллаш учун асос бўлиб маҳкум ҳарбий хизматчиларнинг намунали хулқ-атвори нафақат ҳуқуққа итоаткор хулқида, шунингдек гауптвахта доирасида амалга ошириладиган турли хилдаги тадбирларда фаол қатнашишида ҳам ифодаланиши лозим.

Табиийки, унда интизомий жазо чоралари қўлланиладиган ҳуқуқбузарликлар бўлмаслиги керак. Ушбу талаб, айниқса, қамоқдаги вақтини ҳарбий хизматнинг умумий муддатга тўлиқ ёки қисман қўшиш масаласи қўрилаётганда муҳимдир.

Маҳкум ҳарбий хизматчиларга интизомий жазо чоралари сифатида ҳайфсан, 10 суткагача бўлган муддатга қарцерга ўтказиш қўлланилиши мумкин, Маҳкум ҳарбий хизматчиларга нисбатан интизомий жазо чораларини қўллаш учун асос жазо ўташ тартибини бузган ҳаракатлари бўлиши мумкин. Бундай бузилишларнинг рўйхати Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлигининг норматив-ҳуқуқий актлари билан белгиланади. Интизомий жазо чоралари биргина қилмишнинг оғирлиги ва маҳкум ҳарбий хизматчининг шахси билан эмас, шунинг билан бирга гауптвахтада шаклланган одат ва ҳолат-

ларни ҳисобга олган ҳолда педагогик мақсадга мувофиқлиги билан ҳам асосланади.

Маҳқум ҳарбий хизматчиларга нисбатан рағбатлантириш ва интизомий жазо чораларини қўллаш ҳуқуқидан ҳарбий комендант ва гарнизон бошлиғи фойдаланади. Лекин қамокда бўлган даврни ҳарбий хизматни ўташнинг умумий муддатига қўшиш тариқасидаги рағбатлантириш чорасини фақат гарнизон бошлиғи қўллаш ҳуқуқига эга. Ушбу ҳуқуқ ҳарбий хизматчининг манфаатларини амалга ошириш билан боғлиқ, яъни чақируви бўйича ёки контракт бўйича хизмат даври қамок муддатига қисқартирилади ёки аксинча кўпайтирилади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодексининг 8-моддаси маҳқумлар ҳуқуқий ҳолатининг асосларини белгилайди. Бу айниқса ўзининг ҳаёти ва тақдирини ҳарбий хизмат билан боғлаган ва ўзи ҳарбий хизматчи сифатидаги ҳуқуқий мақомини сақлаб қолишдан манфаатдор шахслар учун аҳамияти катта.

Маҳқум ҳарбий хизматчилар учун жазони ўташ давридаги биргина моддий аҳамиятли элемент шундай ҳолат бўлиши мумкинки, уларга пул таъминоти ҳарбий унвони бўйича маош миқдоридан тўланади, бу айниқса офицерлик маоши ва бошлиқлар маошлари учун сезиларлидир.

Қамокни ўташ даври ҳарбий хизматни ўташнинг умумий миқдорига кўшилмайди, бу ҳолат ҳарбий хизматнинг белгиланган муддатини ўталганда ҳам пенсияга чиқаётган вақтда, шунингдек бошқа ҳолларда ўзининг салбий таъсирини билдиради. Ушбу муддат навбатдаги ҳарбий унвон олишда ҳисобга олинмайди.

Бундай ҳолатда навбатдаги ҳарбий унвонни олиш учун зарур муддат қамокни ўташ муддати тугагунга қадар тўхталиб турилади ва ушбу жазони ўталгандан кейин қайта тикланади.

Маҳқум ҳарбий хизматчиларга нисбатан бошқа чекловлар ҳам мавжуд: улар навбатдаги ҳарбий унвонни олишга тақдим этилмайди, юқори лавозимга тайинланмайди (янги хизмат жойига кўчириш ва соғлиқ ҳолати бўйича нолайик бўлиб қолган ҳоллардан ташқари), ҳарбий хизматдан бўшалиши мумкин. Охириги ҳолатда суд бундай турдаги қамок жазосини ўташдан маҳқумни озод қилиши ёки бошқа турдаги жазо билан алмаштириши мумкин.

4-§. Интизомий қисмда сақлаш тариқасидаги жазони ижро этиш

Интизомий қисмда сақлаш кўринишидаги жазони асосий тавсифлари Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодексининг 149-моддасида белгиланган. Ушбу жазо чақириқ бўйича, шунингдек оддий аскар ва сержант таркибидаги лавозимларда контракт бўйича хизматни ўтаётган ҳарбий хизматчиларга нисбатан тайинланади. Агар суднинг ҳукми чиқарилган вақтда белгиланган ҳарбий хизматни ўтаб

бўлмаган бўлса, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг Махсус қисмида назарда тутилган ҳарбий хизматга қарши қаратилган жиноят содир этганда 3 ойдан 1 йилгача муддатга тайинланади, шунингдек жиноятнинг хусусияти, айбдорнинг шахси озодликдан маҳрум этишни алмаштириш имконини берса ва у 3 йилдан ошиқ бўлмаса, шу муддатга уни интизомий қисмда сақлаш мумкин. Бунда озодликдан маҳрум этишнинг 1 куни интизомий қисмда сақлашнинг 1 кунига тўғри келади.

Интизомий қисмда сақлаш ҳарбий жазолар ичида энг каттиги деб айтса ҳам бўлади. Ушбу жазо Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодексининг нафақат умумий қисмидаги, балки Махсус қисмидаги озодликдан маҳрум қилиш жазосини ижро этишни тартибга солувчи ҳолатлар билан ҳам қўп томондан боғлиқ. Бу интизомий қисмга жўнатиш тариқасидаги жазони ижро этиш жараёнида барча турдаги жазоларни ижро этишнинг асосларида мужассамлашган умумий ҳолатлар, тамойиллар ва институтлари билан бир қаторда озодликдан маҳрум қилиш туридаги жазони ижро этишнинг режимига, тарбиявий ишлар, маҳкумларда фойдали ташаббускорликни ривожлантириш ва бошқаларга тааллуқли қоидаларни қўллаш имконини беради.

Кўриб ўтилаётган жазо тури Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 9 октябрдаги фармони билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучларида интизомий қисм тўғрисида»ги Низом билан тартибга солинади. Амалдаги низом интизомий қисмга жўнатиш тариқасидаги жазони ўташнинг тартиби ва шароитларини, шунингдек интизомий қисм фаолияти тартибини белгилайди.

Интизомий қисм ички тартиби анча каттик бўлган ҳарбий қисм бўлиб, махсус штат билан таъминланади. Интизомий қисмнинг ташкилий структураси ва сони Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги томонидан белгиланади.

Маҳкумларни интизомий қисмда сақлаш учун қонуний кучга кирган суд ҳукми асос бўлиб хизмат қилади. Интизомий қисмлар махсуслаштирилган структуравий тузилмалар ҳисобланмайди, улар Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучлари таркибига киради.

Интизомий қисм гарнизоннинг бошқа ҳарбий қисмларидан ажратилган ҳолда жойлаштирилади. Интизомий қисмга раҳбарлик Мудофаа вазирлигига юклатилади. Маҳкумларни жойлаштириш ва хизмат кўрсатишга мўлжалланган бинолар жойлашган ҳудуд мустаҳкам девор ва 2,5 метрдан паст бўлмаган 2 қаторли сиқилув сим тортилган ва лозим техник қўриқлов воситалари билан таъминланган бўлиши шарт. Интизомий қисмнинг кириш дарвозалари доимо ёпиқ бўлиши ва фақат қисм навбатчисининг буйруғига биноан очилиши лозим. Маҳкумлар сақланадиган бинонинг дераза ва эшикларида темир панжара бўлиши шарт.

Интизомий қисмга жўнатишга ҳукм қилинган шахслар ҳукм қонуний кучга киргунга қадар гауптвахтада сақланади.

Маҳкум суднинг ҳукми қонуний кучга киргандан ва унинг ижроси тўғрисидаги буйруқ чиқарилганидан сўнг интизомий қисмга жўнатилади, қонуний кучга кирган суд ҳукмининг ижроси тўғрисидаги суднинг буйруғига асосан қисм командири 3 кунлик муддат ичида суднинг қонуний кучга кирган ҳукмини ижро этиш бўйича буйруғи асосида қисм командири маҳкумни конвой билан интизомий қисмга жўнатилади.

Конвой бошлиғи маҳкум ҳарбий хизматчига тааллуқли қўйидаги ҳужжатларга эга бўлиши шарт: кузатиш ҳужжатлари; ҳукм нусхаси ва суднинг қонуний кучга кирган ҳукмини ижро этиш тўғрисидаги буйруғи, ҳукм ўзгартирилган ҳолларда, кассацион ёки апелляция суд ажрими нусхаси; маҳкумнинг хизмат карточкиси ва тиббий дафтари, ҳарбий билети, озиқ-овқат, нарсa, пул, аттестатлари. Ҳамма ҳужжатлар икки нусхада тузиладиган рўйхатга олинadиган ҳужжатга киритилади ва унга қисм командири ёки қисм штаби командири ва маҳкум томонидан имзо қўйилади. Рўйхатга, шунингдек, маҳкумда мавжуд бўлган орден, медаль, кўкрак нишонлари, уларнинг ҳужжатлари, пуллар ва бошқа нодир нарсалар киритилади.

Ташқи (асосий) ва ички чегара ўртасидаги ҳудуд тақиқланган зонани ташкил этади ва кенглиги 10 метр ва ундан ортиқ бўлиши мумкин. Тақиқланган зона техник қўриқлов воситалари билан таъминланади. Тўсиқнинг ташқи томонигача тортилган кенглиги 5 метрдан кам бўлмаган назорат изи чизиғи тортилади ва унда «тақиқланган зона—ўтиш тақиқланади» деб ёзилган белги қўйилади. Тақиқланган зона постларининг жойлашган схемасида кўрсатилади ва маҳкумларга эълон қилинади.

Маҳкум ҳарбий хизматчиларга интизомий ҳарбий қисмда ўрнатилган режим талабларига риоя қилиш мажбурияти юклатилади. Бу талабларни бажармаслик оқибатида интизомий жазо чораларини қўллаш тариқасидаги жавобгарлик келиб чиқади. Айниқса, бу ерда маҳкум ҳарбий хизматчининг одатдаги ҳарбий хизматни ўташ даврида бажарилиши шарт бўлган ҳарбий интизомнинг барча талабларини сўзсиз бажариши ҳарбий хизмат ва ҳарбий тайёргарликка бўлган муносабат каби мажбуриятларни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

Маҳкум ҳарбий хизматчиларнинг ҳуқуқий ҳолати олдинги эгаллаб турган мансаби, ҳарбий унвонларидан қатъи назар, бир хилда оддий аскар (матрос) ҳолатида бўладилар ва уларга ушбу интизомий қисм учун бир хил кийим берилади ва фарқлов белгилари, шу жумладан, оддий аскар ва матрос погонлари тақилади. Маҳкумларга уларнинг унвони ва фамилиясини айтиб мурожаат қилинади. Интизомий қисмдаги кун тартиби интизомий батальон (рота) командири томонидан ўрнатилади. Унда қўйидагилар мажбурий тартибда белгиланган:

- ишлаб чиқариш, меҳнат — 8 соат;
- тунги уйқу - 8 соат;
- бир кунда 3 маҳал овқат;
- ҳафтада бир марта (шанба куни) жанговар ва сиёсий тайёргарлик бўйича машғулот.

Кун тартибида 8 соатлик ишлаб чиқариш меҳнати, 3 маҳал овқат, хафтада (шанба куни) жанговар ва гуманитар тайёргарлик бўйича машғулот назарда тутилади.

Интизомий қисм режими ўзининг специфик хусусиятига ҳам эга, бу ерда маҳкум ҳарбий хизматчилар томонидан жўнатиладиган ва қабул қилиб олиннадиган корреспонденцияга цензура ўрнатилмаган, лекин маҳкумга келаётган посылкалар, жўнатмалар ва бандероллар текширилади. Уларни кўздан кечириш ва топшириш тартиби интизомий қисм командири томонидан ўрнатилади. Шу ўринда посылкалар, йўқловлар, бандероллар очиш ва унинг ичидаги нарсаларни қисм бўйича навбатчи ёки рота офицери иштирокида, кимга жўнатиладиган бўлса, ўша маҳкум томонидан амалга оширилади.

Жазони ўташ давомида маҳкумга бир ойда битта посылка (жўнатма) олиш мумкин ва унинг оғирлиги алоқа ташкилотлари томонидан ўрнатилган энг кўп миқдордан ошмаслиги лозим. Келаётган хатларни топшириш рота старшинаси ёки взвод командири ўринбосари томонидан амалга оширилади ва маҳкум улар олдида хатни очиши лозим. Хат мазмуни текширилмайди.

Маҳкумлар номига келиб тушаётган пуллар, уларга маълум қилинган ҳолда, уларнинг шахсий ҳисоб варақаларига ёзилади. Бу пуллар уларга интизомий қисмдан озод қилинганда қайтариб берилади.

Маҳкумлар томонидан жўнатилаётган хатлар печатланган ҳолда рота девонхонасига топширилади. Хатларни очиш тақиқланади.

Маҳкум ҳарбий хизматчилар зарур ҳолларда тинтув қилинади, уларнинг нарсалари эса кўздан кечирилади. У қисқа муддатли ва узоқ муддатли учрашув ҳуқуқига эга. Қисқа муддатли учрашув имконияти 1 ойда 1 марта 4 соатгача, узоқ муддатли учрашув эса 1 йилда 3 суткадан 3 марта берилади.

Бундан ташқари, интизомий қисм командири рухсати билан судланишдан олдин хизматни ўтаган ҳарбий қисм вакиллари ва бошқа шахслар билан учрашишга йўл қўйилади. Бундай қисқа муддатли учрашувларга адвокат ёки бошқа юридик ёрдам кўрсатиш мумкин бўлган шахслар билан учрашишни тенглаштира бўлади, маҳкум хоҳишига кўра бундай учрашувлар қисм кўмондонлиги назоратисиз ҳам амалга оширилиши мумкин. Қариндошлари ёки бошқа шахсларнинг қисқа ёки узоқ муддатли учрашувлари телефон сўзлашувлари орқали амалга оширилиши мумкин.

Маҳкум ҳарбий хизматчиларга посылка жўнатиш ва бандероль олиш имтиёзли тартиби ўрнатилган. Посылкаларни ҳар ойда 1 марта, бандеролларни эса чекланмаган миқдорда олишлари мумкин.

Маҳкум ҳарбий хизматчиларга пул кўчирмалари қабул қилишда ҳеч қандай чекловлар мавжуд эмас, келиб тушаётган барча сумма уларнинг шахсий ҳисоб варағига ёзилади ва улар хабардор қилинадилар. Маҳкумлар интизомий қисм дўконларида нақд пулсиз, ҳисобкитоб билан озиқ-овқат ва бирламчи заруратдаги предметларни сотиб олишлари мумкин.

Маҳқум ҳарбий хизматчиларга сотиладиган озиқ-овқат маҳсулотлари, товарлар тури деярли чекланмаган (спиртли ичимликлар, пиво, дрова ва бошқалардан ташқари). Озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланадиган ҳарбий хизматчиларга нисбатан интизомий қисмдаги маҳқум ҳарбий хизматчиларнинг қисм ташқарисига чиқиш бўйича имкониятлари кам. Биринчидан, маҳқум ҳарбий хизматчиларга умумий ҳарбий хизматни ўтаётганлар учун ўрнатилган тартиб белгиланмаган. Иккинчидан эса, истисноли шахсий ҳолат муносабати билан (яқин қариндошнинг ўлими ёки оғир касаллиги, ҳарбий хизматчи ва унинг оиласига катта моддий зарар етказган табиий офат ва бошқалар) бундай чиқишга рухсат этилади. Бундай чиқишнинг муддати йўлда бўлган вақтни ҳисобга олмаганда 7 сутка ҳисобланади, ушбу муддат жазони ўташ муддатига қўшилади.

Интизомий ҳарбий қисмда сақлаш тариқасидаги жазо олдида турган вазифалар, шунинг билан бирга маҳқум ҳарбий хизматчиларни ҳарбий интизомга тарбиялаш, ҳарбий хизматга онгли муносабатда бўлиш, уларга юклатилган ҳарбий мажбуриятларни ва ҳарбий тайёргарлик талабларини бажаришини ҳам назарда тутати. Маҳқум ҳарбий хизматчиларнинг ҳарбий тайёргарлиги, уларни ҳарбий таълим ва тарбияси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан ишлаб чиқилган махсус дастурлар асосида амалга оширилади.

Маҳқум ҳарбий хизматчилар ҳарбий тайёргарлик билан бирга меҳнат ҳам қилишлари керак. Меҳнат ушбу ҳолатда жазо воситаси сифатида эмас, шахсни тарбиялашнинг, ундаги турли ижобий хусусиятларни, шу жумладан, ахлоқий фазилатларни шакллантиришнинг кучли омили сифатида намоён бўлади. Улар интизомий қисмнинг ишлаб чиқариш корхоналарида, устахоналарида, Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлигининг қурилиш ва бошқа объектларига ишга жалб қилинади. Маҳқумлар томонидан қўшин эҳтиёжи учун бажарилган меҳнат учун пул суммалари ҳисобга киритилмайди ва давлат бюджетига топширилмайди.

Интизомий қисмларда ўзининг меҳнатга ва ҳарбий хизматга нисбатан виждонан муносабатини кўрсатган шахслар орасидан жамоат кенгашлари тузилади. Жамоат кенгашлари маҳқум ҳарбий хизматчилар йиғилишида сайланади. Жиноят кодекси маҳқумларнинг жамоат органи сифатида, қисм қўмондонлигига турли тарбиявий тадбирларни ташкил этиш ва амалга оширишда ёрдам кўрсатади. Масалан, бадиий ижодни кўрсатишда, спорт тадбирларини ўтказиш, деворий газета чиқариш, санитария-гигиена қоидаларини таъминлаш (бошқа тадбирларни ўтказиш) да иштирок этади.

Интизомий қисмда маҳқум ҳарбий хизматчиларнинг жазони ўташнинг икки шароити: умумий ва енгиллаштирилгани ўрнатилади.

Интизомий қисмга келган барча ҳарбий хизматчилар умумий шароитли жазони ўташга жойлаштирилади. Улар бу ерда суд томонидан белгиланган муддатнинг камида 1/3 қисмини ўташади. Муддат ўтгандан кейин улар ҳарбий хизматга ва меҳнатга виждонан

муносабатда бўлсалар, жазони ўташнинг енгиллаштирилган шароитига ўтказилиши мумкин.

Енгиллаштирилган шароитларда маҳкумлар ўзларининг ҳисоб варақаларидаги пуллардан озиқ-овқат ва биринчи заруратдаги товарлар сотиб олиш учун ишлатишга, бир йил давомида 2 та узок муддатли учрашув олишга, агар ўз хизмат вазифасини бажариш характерида кўра зарур бўлса, қисм чегарасидан ташқарида конвойсиз юришга ҳақли.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодекси маҳкум ҳарбий хизматчиларни рағбатлантирувчи кенг доирадаги чоралар тизimini назарда тутати. Уларга қуйидаги рағбатлантириш чоралари қўлланади:

- а) ташаккур эълон қилиш;
- б) илгари қўлланилган интизомий жазони олиб ташлаш ;
- в) бир ойга кўшимча бир марта учрашув ёки телефон орқали сўзлашувга рухсат бериш;
- г) маҳкумни ахлоқан тузалганлар қаторига кўшиш;

Маҳкум-ҳарбий хизматчиларга нисбатан қўлланиладиган интизомий жазо чоралари:

- в) ҳайфсан;
- б) қаттиқ ҳайфсан;
- в) навбатдан ташқари бештагача нарядни тайинлаш;
- г) 15 суткагача гауптвахтага жойлаштириш;
- д) ахлоқан тузалаётганлар қаторидан чиқариш.

Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари хизматининг ички устави талаблари асосида маҳкумларга яшаш учун зарур маиший шароитлар яратиб берилади. Маҳкумлар озиқ-овқат билан аскар пайкалари бўйича, совун билан эса умумий ҳарбий хизмат ҳарбий хизматчилари учун белгиланган норма бўйича таъминланади.

Ҳаммом, кир ювиш хизмати — умумий ҳарбий хизматчилари учун назарда тутилган тартибда амалга оширилади. Маҳкумларни моддий пул таъминоти умумий ҳарбий хизмат аскарлари учун назарда тутилган 1-разряд бўйича тўланадиган миқдорда уларнинг шахсий ҳисоб варақаларига ўтказилади ва интизомий қисмдан чиқётган вақтда қўлига берилади.

Маҳкум ҳарбий хизматчиларга ўзларида совун, тиш чёткаси, тиш пастаси ёки порошоги, тарок, рўмолча, тамаки маҳсулотлари, гугурт, ёзиш қоғози, китоблар, конвертлар, ручка, қалам сақлашларига рухсат этилади. Кўрсатилган нарсалар, норма бўйича бериладиганлардан ташқари, тартиб билан уларнинг шахсий ҳисоб варақаларидан нақд пулсиз тартибда сотиб олинади.

Маҳкумларнинг тиббий таъминоти Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг ички хизмат низоми талаблари асосида амалга оширилади. Агар маҳкум ҳарбий хизматчини стационар иморатларда даволаш зарур бўлса, қисм қўмондонлиги бу шахсларни ҳарбий госпиталга кўчирилишини таъминлайди. Бундай шахслар госпи-

талнинг махсус таъмирланган палаталарида сақланади. Уларнинг кўриқланиши госпитал жойлашган гарнизон бошлиғининг кучлари ва воситалари билан таъминланади. Тузалган маҳкум ҳарбий хизматчиларни интизомий қисмга келтириш ҳам конвой орқали амалга оширилади. Ҳарбий госпиталларда маҳкумлар учун камида иккита палата (6 та жой) таъмирланади, уларнинг ойналари ва эшиклари панжара ҳамда қулф билан ёпилган бўлиши керак.

Улар палатаси ёнида конвой хонаси тайёрланади. Касал маҳкумнинг даволанаётган бошқа касаллар билан алоқа қилиши тақиқланади. Госпиталда бўлган вақт жазони ўташ муддатига қўшиб ҳисобланади. Жазони ўтагандан кейин бу шахслар ўтамаган ҳарбий хизматларини давом этишлари лозим.

Маҳкумлар:

а) суд ҳукми билан кўрсатилган муддат давомида жазони ўтаб бўлгандан кейин;

б) амнистия афв акти асосида;

с) суднинг жиноят ишини тугатиш муносабати билан ҳукми бекор қилиши, шартли ҳукм қилиш муносабати билан ҳукми ўзгартириши, касаллиги бўйича интизомий қисмдан озод қилинади.

Интизомий қисмда жазони ўтаган, шунингдек, қонунда белгиланган тартибда ундан озод қилинган шахслар судланмаган ҳисобланади.

IX БОБ. ЎЛИМ ЖАЗОСИНИ ИЖРО ЭТИШ

1-§ Ўзбекистон Республикаси ва хорижий давлатларнинг амалдаги қонунлари бўйича ўлим жазосининг қиёсий таҳлили

Бутун дунёда жиноий жазо сифатида ўлим жазосини қўллаш муаммоси энг асосий муаммолардан бири сифатида муҳокама қилинмоқда. Айрим давлатларда бу жазо тақиқланган, айримларида эса ўлим жазосига нисбатан мораторий киритилган. БМТнинг 1977 йил 8 декабрдаги Бош Ассамблеяси дунё ҳамжамияти бу масалага яқдиллик билан фикр билдирди, унда «Ўлим жазосида, асосий мақсад шундан иборатки, ҳуқуқбузарликларни бу жазодан халос этиб, секин-аста бошқа жазолар билан алмаштиришдан иборатдир» дейилган.

Ўзбекистондаги ўлим жазосини қўллаш бўйича жиноий-ҳуқуқий масалалар халқаро андозаларга тўлиқ мос келади ва ўзида инсонпарварлик тамойилини ифода этади, бу ҳолат халқимизнинг қадимий анъаналари ва Конституцияга ҳам мувофиқдир, чунки бизда инсон ҳаётига ҳар доим олий қадрият сифатида қаралган.

1994 йилда қабул қилинган Жиноят кодексида ўлим жазоси 13 та модданинг санкцияларида мавжуд эди. 1998 йилда эса бу жазо Жиноят кодексининг 5 та моддаси санкцияларидан олиб ташланиб, амалдаги жиноят қонуни 8 та моддаси ўлим жазосини назарда тутди. 2001 йил 29 августдаги Ўзбекистон Республикасининг «Жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг жиноят, жиноят-процессуал кодекслари ҳамда маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида»ги қонунида тўртта модда қисқартирилди. Булар қаторига халқаро нормаларда ҳам ўта оғир жиноят деб қаралувчи ва энг оғир жазога лойиқ бўлган агрессия, геноцид, терроризм кабиларни киритишимиз мумкин. Ўлим жазоси яна оғирлаштирувчи ҳолатларда қасдан одам ўлдириш жиноятига ҳам қўлланилиши мумкин. «Қасдан одам ўлдириш – деган эди Президент И.А.Каримов – ўта оғир жиноятлар қаторига киради ва оғирлаштирувчи ҳолатларда бундай жиноятни содир этадиганларга ўлим жазоси қўлланилиши мумкин». Яшаш ҳуқуқи — ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Бу ҳуқуқ қонун билан муҳофаза этилади. Ўлим жазосини бекор қилмаган давлатлардан, олий жазо фақат оғир жиноятлар учун – жиноят содир этилган вақтда амалда бўлган қонунга мос ҳолда тайинланиши мумкин. Бу қонун халқаро Пактлар ва Конвенцияларга, хусусан, фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактга зид келмаслиги керак. БМТнинг Бош Ассамблеяси 1989 йил 15 декабрда «Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Пакт»га ўлим жазосини бекор қилишга йўналтирилган Қўшимча Протоколни қа-

бул қилган ва барча имконияти бор ҳукуматларни уни имзолаш ва ратификация қилиш масаласини кўриб чиқишга чақирган эди. Ҳозирги кунда 58 та давлатнинг қонунчилиги ўлим жазосини қўллашни иккитанга етади. 14 та давлатда эса бу жазо фақатгина алоҳида ҳолларда, масалан, уруш вақтларида қўлланилиши мумкин.

Ўлим жазоси Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида фақуллода жазо сифатида назарда тутилган. Бу масала жиноят қонунчилигидаги янги мавзу эмас, у кўп асрлик тарихга эга. Жиноят жазолар орасида ўлим жазоси жуда кам жойни банд этади, бошқа ча қилиб айтганда, улар бизда санокли. 1994 йилги Жиноят кодексига ўзгартириш киритилиб, ўлим жазоси (54-модда) 4 та жиноятда белгиланган:

- қасддан одам ўлдириш (ЖК 97-мод. 2-қисми);
- агрессия (ЖК 151-мод. 2-қисми);
- геноцид (ЖК 153-мод.);
- терроризм (ЖК 155-мод., 3-қисм).

Ўлим жазосини назарда тутувчи барча санкцияларга муқобил жазо сифатида 20 йил муддатга озодликдан маҳрум этиш жазоси назарда тутилган.

Бутун дунёда, қонунда ўлим жазосини сақлаб қолиш керакми, деган масала юзасидан қизғин баҳс кетмоқда. Бу жазога қарши чиқувчилар инсон ҳаёти худо ва табиат томонидан берилган улугъ неъмат ва инсонлар бу неъматни тортиб олиш ҳуқуқига эга эмаслар деган ғояга асосланадилар. Бундан ташқари, суд жараёнида содир бўлиши мумкин бўлган ҳатоларни ҳам тузатишнинг иложи бўлмаслигини эътироф этишади. Аёлларга келганда, улар бундай жиноятларни эр-каklarга қараганда анча кам содир этадилар.

Бундан ташқари, бу ерда қонунчиликнинг аёлларга нисбатан инсонпарварлик муносабати ҳам мавжуд. Ўзбекистон Республикасининг жиноят қонунчилиги бўйича аёлларга, шунингдек 18 ёшга тўлмасдан жиноят содир этган шахсларга нисбатан ўлим жазоси тайинланмайди (ЖК.51-мод. 2-қисми).

Хорижий мамлакатларнинг амалдаги қонунчилиги маҳкумларнинг айрим тоифаларига нисбатан ўлим жазосини қўлламастиклики назарда тутувчи нормаларга эга. Бу 18 ёшга тўлмаган шахсларга тааллуқли. Маълумки, Жанубий Корея, Бирма, Зимбабве, Судан ва бошқа мамлакатларда бу ёш—16, Ҳиндистон, Ироқда эса у чегараланмаган. АҚШнинг ўлим жазоси сақлаб қолган 38 та штатидан 11 тасида қатл этилиши мумкин бўлган энг кам ёш 18 ёш, 15 та штатида эса 12—17 ёш оралиғида, 11 штат ва федерал округларда у умуман ўрнатилмаган. 1989 йил июнда Кентукки ва Миссури штатларида қотиллик содир этган 16—17 ёшли ўсмирларга нисбатан ўлим жазоси қўлланилди. Масалан, 1996 йил 13 ёшли бола ўз синфдошини

¹ Михлин А.Смертная казнь: за и против / Российская газета 1.04.1997 г.

ўлдирди. Худди шу йили бир гуруҳ вояга етмаганлар немис саёҳатчиси-нинг номусига тегади. Кентукки штатида 14 ёшли ўсмир 1990 йилнинг май ойида 11 ёшли болани ўлдирди. Жами бўлиб 1986 йилдан бошлаб АҚШда 35 та вояга етмаганлар ўлим жазосига ҳукм қилинган.

Шундай қилиб, ўсмирлик ёшида жиноят содир этганларга нисбатан ўлим жазоси қўлланилмаслигига асос бор. Бу даврда ёш инсон ўз ҳаракатлари учун ҳали тўлиқ жавоб бера олиш имкониятига эга эмас, шу билан бирга унинг ҳаётий тажрибаси ҳам етишмайди. Кўплаб ёшлар жуда таъсирчан, рухий тетик бўлмасдан, уларнинг характерларида ўзларини тутишнинг шаклланган кўринишлари етишмайди. Кекса кишиларга ўлим жазоси қўлланилмаслиги ҳам инсонпарварликка асосланади. Кўплаб сабабларга, жумладан, физиологик сабабларга ҳам кўра улар қотиллик жиноятини жуда кам содир этишади. Бу ёшдаги маҳкумлар орасида рецидив-жиноят деярли йўқ. Шундан саклаб чиқиб, бу тоифадаги маҳкумларга нисбатан ўлим жазосини сақлаб қолишга асос йўқ. Ўлим жазосини сақлаб қолиш тарафдорлари кўпчилик давлатларда бу жазонинг фақат оғир жиноятлар учунгина қўлланилиши, яъни ўзга шахсларни ҳаётдан маҳрум этганларга нисбатан жорий этилишига асосландилар. Улар ўзгани яшашдан маҳрум этиб, ўзларига ҳам яшашга ҳуқуқ қолдирмайдилар деб ҳисоблашади. Шунингдек, ўлим жазосини бекор қилишга аҳолининг салбий муносабати кўрсатилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, дунёнинг барча мамлакатларида ҳам ўлим жазоси қисқартирилаётгани йўқ. 1965 йилдан буён 50 та давлат ўлим жазосини назарда тутувчи моддалар рўйхатини кенгайтирди; 21 давлат бу жазони хавфсизлигига боғлиқ жиноятлар учун белгилади (жосуслик, хоинлик, аксилинқилоб ва инқилобий фаолият); 13 давлат терроризмга нисбатан ўлим жазосини белгилади, бу қаторда Ўзбекистон ҳам бор. Айрим давлатларда жабрланувчининг ўлимига сабаб бўлган одам ўғирлаш жинояти учун ушбу жазони қўллашни белгилади.

Қатор Шарқ давлатларида хиёнат, номусга тегиш, бесоқолбозлик, мусулмон бўлмаганлар билан жинсий алоқа қилиш, спиртли ичимликлар истеъмол қилиш (уч маротаба судлангандан сўнг) учун ҳам ўлим жазоси белгиланган.

Ҳозирги вақтда Буюк Британияда ўлим жазоси:

1. «Буюк хиёнат» — суверенга ёки давлатга хоинлик қилиш ва душманга ёрдам бериш.

2. Қароқчилик—1837 йилдаги «Қароқчилик тўғрисида»ги қонунга мувофиқ.

3. Бир қатор ҳарбий жиноятларга нисбатан қўлланилади.

Ўлим жазоси 18 ёшга тўлмаганлар ва ҳомиладор аёлларга нисбатан қўлланилмайди. Биринчи ҳолда жазо номаълум муддатга озодликдан маҳрум этиш билан алмаштирилади, лекин бир умрга эмас, иккинчи ҳолатда—бир умрга озодликдан маҳрум этилади. Охириги 20 йилда хоинлик ва қароқчилик учун ҳеч ким жазоланмади.

Британия парламенти аъзолари ўртасидаги сўровнома бу жазо чораларини келажакда ҳам қўллашга ҳеч қандай асос йўқлигини кўрсатди.

Англияда қонунчиликка ва умумий ҳуқуққа мувофиқ ўлим жазоси билан жазоланадиган жиноятлар тўғрисидаги ишлар оғир жиноий қилмишларга нисбатан қўлланадиган умумий процессуал ҳуқуқ асосида амалга оширилади. Уларга, хусусан, дастлабки терговдан бошлаб бир ёки икки ҳимоячининг қатнашиши, айблов ҳулосасини тузиш, мажбурий равишда ишни маслаҳатчилар иштирокида кўриш (айбдорлик масаласи малакали кўпчилик томонидан ҳал этилади) апелляция шикоятини кўриб чиқишда апелляцияга қатнашиш ҳуқуқини бериш қабилар тааллуқлидир.

Кўпгина замонавий давлатлардан фарқли равишда Англияда ҳозиргача осиб ўлдириш жазоси қўлланилади. Лекин у оддий осилдан фарқ қилиб, унда ўлим нафас йўллариининг бўғилиб қолиши оқибатида эмас, балки дублинлик профессор Хотон томонидан ихтиро этилган «узун сиртмоқ» усули билан амалга оширилади. Унга кўра «узун сиртмоқ» ёрдамида осилувчи умуртқасида узилиш юзага келади, умурт- қа поғонаси синади, натижада, бирдан ўлим келиб чиқади. Бу турдаги қатлининг камчилиги шундаки, уни бевосита инсон — жаллод амалга ошириб—бу бир шахсдан иккинчи шахснинг ўч олиш характериға эға бўлади. Бу ҳозирги даврдаги жамият ривожига мутлақо номувофик, чунки ўлим жазоси авваламбор жисмонан йўқотиш, инсоннинг бундан буён оғир жиноят содир этмаслигининг кафолатидир, юқоридагидек жиноятчидан ўч олиш эмас. Шу билан биргаликда ўлим жазоси билан жазоланадиган ишларни кўришда айрим махсус процессуал нормалар қўлланилади.

Япониядаги жазолар тизимиға Жиноят кодексининг 2-боби бағишланган бўлиб, унда жиноий жазолар турлари кўрсатилган ҳамда улар асосий ва қўшимча жазоларға ажратилган.

Япония Жиноят кодексида 13 та жиноят таркиби учун ўлим жазосини назарда тутилган. Давлатға қарши жиноятлар—ички кўзғолонлар ёки ташқи ҳарбий агрессия билан боғлиқ ҳаракатлар; жамиятға қарши тажовузлар — уй-жойға ўт қўйиш ёки шикаст етказиш, портлатиш, одамлар ўлимини келтириб чиқарган темир йўл ҳаракатларига сабаб бўлувчи ҳаракатни содир этиш, транспортға ҳафв солиш, водопровод сувини захарлаш; шахсға қарши тажовузлар—қотиллик, ўлимиға олиб келган ёки номусға тегиш билан бирға содир этилган босқинчилик ҳужуми қабилардир.

Ўлим жазоси — жиноят ҳуқуқиға маълум бўлган энг қадимги жазолардан бири. Ўлим жазоси муаммоси инсонларни барча жиноят-ҳуқуқий муаммолардан кўра кўпроқ ташвишға солади. Бу жазо турини сақлаб қолиш ёки тугатиш масаласида адабиётларда кўплаб муқобил нуқтаи назарлар баён этилган. Шундай қилиб, кейинги вақтларда бу муаммо атрофида анча қизиқарли баҳслар олиб борилмоқда. Бу жазо жиноятни тўхтатиб қолиш учун омил бўла оладими? Бу жазо

инсон ҳуқуқларини бузадими? Замонавий тараққиётда уни қўллаш шартми ёки йўқ? Давлат бундай турдаги жазо чораларини ҳуқуқий-тартиботни мустаҳкамлашдаги хизматини кўрсата ёки исботлай оладими? Бу саволларга олимлар, юристлар, амалиётчилар, ёзувчилар, фуқаролар турлича жавоб беради. Лекин, авваламбор, юқорида келтирилган барча саволларга жавоб бериш учун ўлим жазосининг мақсад ва вазифалари нимадан иборат деган саволга тушунча бериб ўтиш лозим бўлади. Айнан ана шу саволда шу турдаги жазонинг мақсадга мувофиқлиги ёки номувофиқлиги яширинган бўлиб, бу саволга жавобни ўлим жазосига нисбатан жамоатчиликнинг фикри белгилаб беради. Ўлим жазоси қўлланилаётган мамлакатларда кўпчилик юристлар бу жазо зарур, лекин у ҳеч қачон доимий бўлиб қолмайди деган фикрга қўшилиши тўғрисида хулоса қилиш мумкин. Вақтлар ўтиши билан ўлим жазоси жазонинг бошқа, яъни инсонпарварроқ турларига алмаштириб борилади. Лекин на жамият, на қонун чиқарувчилар, на юрист амалиётчилар, бундай алмаштирилишга тайёр эмаслар. Шунингдек, жиноятчиликнинг ҳолатлари ҳам бунга ҳозирча йўл қўймайди, чунки давлатнинг манфаатларини химояловчи бундан қулайроқ воcита ҳозирча мавжуд эмас.

2-§. Маҳкумларни сақлаш шартлари

Ўзбекистон Республикаси Жиноят-Ижроия кодекси 136-моддасига мувофиқ, ўлимга ҳукм этилган шахс кучайтирилган қўриқловда ва қатъий ажратилган ҳолда икки кишидан кўп бўлмаган камерада сақланади. Уларга нисбатан турмага ҳукм қилинганларга қўлланувчи сақлаш қоидалари жорий этилади.

Амалдаги қонунчилик ҳукм чиққандан сўнг, уни амалга оширишнинг аниқ муддатини белгиламайди, шунинг учун ҳукмдан сўнг унинг ижросига анча муддат, ҳатто йиллар ўтиши мумкин.

Ўлимга ҳукм қилинган маҳкумларга нисбатан турма режимидаги сақлаш шартлари қўлланилади. Шунинг учун улар, авваламбор, кучайтирилган қўриқловда, қатъий изоляцияда ва ходимларнинг хавфсизлигига таҳдид солмайдиган шароитда сақланади. Шундан келиб чиқиб, маҳкумлар, одатда, яқка кишилик камераларда ёки икки кишидан кўп бўлмаган камераларда сақланади. Бундай камералар қоидага кўра, жазони ўташ жойларининг алоҳида қисмида жойлашган бўлади. Бу камераларга киришга чекланган шахсларгагина руҳсат этилади. Камералар қочиш учун имконият бермайди — девор бузиш, лаҳм қовлаш, панжарани қирқиш, эшикни бузиш каби ҳолатларнинг олди олинган. Камеранинг бутун майдонини биргина кўз тешигидан кўриш мумкин. Камерага овқат олиб келиниб, дераза орқали узатилади. Камерада канализация ва ювингич бўлади.

Маҳкумлардан иккитаси бир камерада сақланса, улар ҳар иккала-си ҳам ўлим жазосига ҳукм қилинган бўлсагина йўл қўйилади. Маҳкумлар айланишга навбат билан чиқишади, бошқа маҳкумлар билан

учраштирилмайди. Камералар ҳар куни текширилади ва назорат қилинади. Маҳкумларни қариндошлари билан учраштириш махсус қоидалар асосида амалга оширилади, чунки бундай ҳолларда, маҳкум ҳамда ходимларга, шунингдек у билан учрашадиганларга ҳафв ту-ғилмаслиги лозим.

Ҳукм чиққандан сўнг маҳкум ўта хавfli жиноятчилар кийиши лозим бўлган, махсус турдаги кийим билан таъминланади.

Бундай ҳукм қилинганларни турмага ҳукм қилинганларга белгиланганидек қоидалар жорий қилинса-да, яхши шароитларга ўтказишга йўл қўйилмайди.

Ўлим жазосига ҳукм қилинганларга зарурий маиший шароитлар ташкил этилади: улар доимо чойшаб билан таъминланади, уларга уч маҳал овқат берилади ва улар меҳнатга жалб этилмайди.

3-§. Ўлим жазосига маҳкум этилганларнинг ҳуқуқий ҳолати

Конунга мувофиқ жазо ҳуқуқий чеклашларнинг муайян мажмуини ташкил этаркан, бу ҳол фуқаронинг ҳуқуқий мақомига таъсир кўрсатади. Айтилганларга асосан, маҳкумнинг ҳуқуқий мақоми, фуқаролик мақомига тенг бўлмаган ҳолда, мустақил равишда кўриб чиқилишга муҳтождир.

Умуман айтиш мумкинки, маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати субъектив мажбуриятлар йиғиндиси билан характерланади, шунингдек уларга жазони амалга оширишда ҳуқуқлар ҳам берилади.

Асосий гоё шундаки, маҳкум жазони ўташ даврида ҳам Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлиб қолади, чунки Ўзбекистоннинг амалдаги қонунчилигида назарда тутилган ҳар қандай жазони қўллаш қонун мазмуни ва руҳига қўра Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан маҳрум қилишни келтириб чиқармайди. Бундан келиб чиққан ҳолда маҳкумларга нисбатан жазони ўташ вақтида, Ўзбекистон фуқароси сифатида қараш лозимдир.

Маҳкумларни Республика фуқароси сифатида тан олиш катта ижтимоий ва сиёсий аҳамиятга эга.

Аввало, бу Ўзбекистон БМТ нинг инсон ҳуқуқларига оид Умумжаҳон Декларациясини тан олишининг амалий исботини кўрсатади, зеро БМТ ҳужжатининг Низомида маҳбусларга нисбатан муомала қилиш қоидалари кўрсатиб ўтилган. Унда кўрсатилган ҳолат маҳбусларнинг ҳуқуқий ҳолатини мувофиқ келувчи нормалар орқали амалга оширишни назарда тутди. Айни вақтда, маҳкумларни давлатнинг фуқароси сифатида тан олиш моҳиятан фуқаролик ҳисларини ҳурмат қилиш, тарбиянинг ижобийлашишига хизмат қилади.

Шундай қилиб, маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатини аниқлашда уларнинг фуқаролиги ва фуқаролар эга бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятлардан келиб чиқиш керак. Улар эса ўз навбатида давлат, маъмурий, фуқаролик, оила, меҳнат, жиноят, жиноий-ижроия ва процессуал ҳуқуқ каби соҳаларида акс этган.

Жиноят-ижроия қонунчилигига кўра ўлим жазосига ҳукм этилганларга бир қатор ҳуқуқлар берилган, бу ҳуқуқлар ижрони амалга оширувчи органлар томонидан тушунтирилиши ва таъминланиши зарур.

Ўлим жазосига ҳукм этилганлар ҳукм қонуний кучга киргунга қадар қандай ҳуқуқларга эга бўлган бўлса, қонунда белгиланган тартибда фуқаролик-ҳуқуқий, оила-ҳуқуқий муносабатларга киришишлари мумкин. Булар васиятнома, совға шартномаси, олди-сотди, никоҳ, оталикни тан олиш кабиларда акс этади. Маҳкум зарурий ишларини юриктиш учун ишончнома бериши ҳам мумкин. Маҳкум, шунингдек, юридик ёрдам олиш ҳуқуқига ҳам эга, у ўз адвокати билан сони чегараланмаган ҳолда ва вақтидан қатъи назар учрашиши, гаплашиши мумкин. Маҳкумнинг адвокат билан учрашишдан мақсади, суд ҳукмидан арз қилиш, кечириш учун илтимоснома бериш, васиятнома, шартнома тайёрлаш ва бошқа хизматлардан иборат бўлади.

Маҳкумнинг адвокат билан учрашуви шундай ташкил этилиши лозимки, муассаса хизматчилари уларни кўриб туриши, лекин эшитмаслиги керак. Адвокатнинг маҳкум билан учрашуви учун шу маҳкум ишни олиб бораётганлигини кўрсатувчи ордер ёки бошқа бирор ҳужжати бўлиши шарт. Бундан ташқари, маҳкумнинг адвокати ўз шахсини тасдиқловчи ҳужжатни ҳам тақдим этади. Ўлимга ҳукм этилганлар чегараланмаган миқдорда хатларни қабул қилиши ва юбориши мумкин. Юборилган ва қабул қилиб олинган хатлар жазони ижро этиш муассасаси, органларнинг махсус хизматчилари томонидан текшириб кўрилади. Почта харажатлари маҳкум ҳисобига қопланади. Агар унинг бунга маблағи топилмаса, жазони ижро этиш муассасаси томонидан унинг қариндошларига жўнатилади.

Ўлимга ҳукм этилган маҳбусни сақлаб туриш вақтида у изоляторда яқин қариндошлари билан учрашиш ҳуқуқига эга. Уларга ҳар ойда қисқа муддатли учрашув вақти белгиланади. Ҳукм қонуний кучга киргандан сўнг, бундай учрашувлар муассаса ёки орган раҳбари ёхуд унинг ўринбосари руҳсати билан амалга оширилиши лозим.

Маҳкумнинг илтимосига биноан, у диний муассасалар ходимлари билан диний расм-русумларни адо этиш мақсадида учрашиши мумкин. Бу амалдош «Диний ташкилотлар ва виждон эркинлиги тўғрисидаги» қонунга мос келиши лозим, лекин бу ҳолат ўрнатилган тартиб ва кундалик режимга ҳалақит бермаслиги керак. Яна шуни ҳисобга олиш керакки, ўлимга ҳукм этилган маҳкум ўз қариндошлари, диний ходим, адвокат, никоҳга киришувчи шахс, ФХДЁ органи ходими ва бошқалар билан учрашар экан, ҳар доим хавфсизлик чораларини кўриш, қочишнинг олдини олиш ёки бошқа ҳуқуқбузарликни содир этишдан сақланиши зарур бўлади (гаровга олиш, бу шахсларга ҳужум қилиш ва ҳ.к.).

Зарурат туғилганда ўлим билан жазоланган маҳкумларга тиббий ёрдам кўрсатилиши керак. Бундай ёрдам камерада, зарурий ҳолларда камерадан ташқарида кўрсатилади (операция, тиш даволаш ва ҳ.к.). Бу вақтда тиббиёт ходимига тугиладиган хавфнинг олдини олиш керак бўлади.

4-§. Афв этиш ҳақида илтимоснома бериш

Ҳар йили айрим анжуманлар арафасида Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони билан жиноят содир этган шахсларга, ўз айбига чин дилдан иқрор бўлиб, тузалиш йўлига кирганларга амнистия эълон қилиш анъана бўлиб қолди.

Мустақилликнинг ўн йиллиги муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони чиқиб, унга кўра умумий афвга мос келувчи маҳкумлар доираси анча кенгайди. 50 мингдан ортиқ фуқаро у ёки бу қилмиши учун умумий афв олди.

Фармон ўлим жазоси озодликдан маҳрум этиш билан алмаштирилган шахсларга, шунингдек қасддан жиноят содир этганларга нисбатан жорий этилмайди. Бундан ташқари, илгари амнистия билан озодликка чиқиб қайта жиноят содир этганларга нисбатан ҳам қўлланилмайди. Шунини таъкидлаш жоизки, амнистия акти билан ўлимга ҳукм қилинган шахсларга нисбатан афв этиш акти ўртасида фарқлар мавжуд. Агар амнистия байрам муносабати билан ёки адолат ва инсонпарварлик тамойилларига асосланиб эълон қилинса, маҳкумларга нисбатан афв этиш Республика Президенти томонидан махсус тасдиқланган жараёнда амалга оширилади (масалан, ўлимга ҳукм этилганларнинг жазосини озодликдан маҳрум этиш жазосига алмаштириш каби). Чиқарилган ҳукм қонуний кучга киргандан сўнгра ўлим жазосига ҳукм қилинган шахс қатор қонуний ҳуқуқларга ҳам эга бўлади; унинг энг асосий ҳуқуқларидан бири — Президентга афв этиш тўғрисида мурожаат этишдир. Афв этиш ҳуқуқи деярли барча давлатлардаги давлат раҳбарларининг асосий конституцион ваколатларидан бири ҳисобланади. Афв этиш институти шахсга нисбатан меҳрибонликни акс эттирувчи индивидуал актдир. Афв этиш актини қўллаш турлича (маҳкумнинг чин дилдан пушаймон бўлиши ёки инсонпарварлик юзасидан) асослантирилган бўлиши мумкин. Бизнинг Республикамизда афв этиш ҳуқуқи 1992 йилдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддасига мувофиқ Президент ваколатига қиради. Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пактга мувофиқ (6-модда 4-қисм) ўлим жазосига ҳукм этилган шахс афв этиш ёки ҳукмни юмшатиш тўғрисида сўраш ҳуқуқига эга. Амнистия, афв этиш, жазони алмаштириш ҳар қандай ҳолларда берилиши мумкин. Афв этиш тўғрисида мурожаат қилинганда жазони ижро этиш Президентдан жавоб келгунга қадар тўхтаиб турилади. Ўлим жазосини афв этиш ёки уни рад этиш ҳақидаги акт Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 16 сентябрдаги Фармонида асосан амалга оширилади. Агар маҳкум Президентга илтимоснома ёзишни рад қилса, муассаса маъмурияти прокурор иштирокида ишга тегишли акт тузади. Муассаса маъмурияти бу ҳақда тезлик билан Президент аппаратининг афв этиш тўғрисидаги илтимосномани кўрувчи қисмга хабар бериши лозим, бу хабар илтимос-

номани кўриб чиқишдаги янги шароитлар тўғрисида бўлади (ўлим, оғир касаллик, ҳукмнинг ўзгариши ёки бекор бўлиши, у томонидан содир этилган янги жиноят ва ҳ.к) Ўлимга ҳукм этилганларнинг олдига вақт-вақти билан прокурор келиб туради. Ўлим жазосига ҳукм этиш кассация ёки назорат тартибидаги норозилик имкониятларига сабаб бўлиши мумкин. Ўлим жазоси тайинланиши мумкин бўлган жиноятлар тўғрисидаги ишлар фақат Қорақалпоғистон Республикаси Олий Суди, вилоятлар, Тошкент шаҳар судлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Суди томонидан кўрилиши мумкин. Барча судларнинг ҳукмлари устидан шикоят, норозилик билдириш мумкин. Шикоят ва норозилик - жиноят ишлари бўйича судлов коллегияси, Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленуми ёки Президиуми томонидан кўриб чиқилади. ЖКП 490-моддасига кўра маҳкумнинг адвокати Ўзбекистон Республикаси Олий Суди ва прокуратурасига назорат тартибида шикоят қилиши мумкин. Бу муассасаларнинг раҳбарлари ҳукми ўзгартириш ёки бекор қилиш юзасидан протест келтириш ҳуқуқига эгадирлар. Ўлим жазосига ҳукм қилинган шахс, ҳукм қонуний кучга кириши билан барча шикоятлари рад этилса, афв этиш тўғрисидаги илтимоснома билан Ўзбекистон Республикаси Президентига мурожаат этиши мумкин. Бу илтимоснома дастлаб Президент хузуридаги Махсус комиссия томонидан кўриб чиқилади. Шу билан биргаликда илтимосномага қўшиб, биринчи инстанция судининг ҳукми ва кассация инстанциясининг ажрими қўшиб жўнатилади. Агар иш назорат тартибида кўрилган бўлса, шу ишга тааллуқли барча суд қарорлари қўшиб жўнатилади. Шунингдек, комиссия маҳкум тўғрисидаги тўлиқ маълумотни, унинг судланганлиги, қамокдаги хулқ-атвори кабиларни олади.

5-§. Ўлим жазосини ижро этишнинг асослари

Ўзбекистон Республикасининг жиноят-процессуал қонунчилигига мувофиқ ўлим жазосини ижро этиш асоси куйидагилардан иборат:

- а) суднинг қонуний кучга кирган ҳукми;
- б) маҳкум илтимосномасининг рад этилганлигини ёки уни афв этишни рад қилишни билдириш;
- в) суднинг жазони ижро этиш учун фармойиши.

Ўлим жазосига ҳукм этилган шахснинг иши мажбурий тартибда Ўзбекистон Республикаси Олий Суди ва Ўзбекистон Республикаси Прокуратурасида ўрганиб чиқилади. Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Раиси ва Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурори шу иш бўйича ўз хулосасини беради. Бу хулоса назорат тартибида кўрилган суд ҳукмига нисбатан протест келтиришга асослар йўқлиги ҳақидаги уларнинг фикридан иборат бўлади. Бундай асослар етарли бўлган тақдирда ҳукмга протест келтирилиб, бу вақт давомида иш афв этиш комиссиясига келиб тушмайди.

Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурори ва Ўзбекистон Республикаси Олий Суди раислари хулосаларининг нусхалари Президент ҳузурдаги афв этиш комиссиясига юборилади. Барча материаллар қабул қилиб олингандан сўнг афв этиш комиссияси илтимосномани кўриб чиқади ва Президентга ўз фикрларини билдирган ҳолда тақдим этади, маҳкумнинг тақдири тўғрисидаги ҳал қилув қарорини (Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 93-модданинг 20-банди) Ўзбекистон Республикаси Президенти қабул қилади. Маҳкум илтимоснома билан мурожаат этишни рад этса, у сақланаётган муассасанинг маъмурияти прокурор иштирокида бу тўғрида акт тузади.

6-§. Ўлим жазосини ижро этиш тартиби

Жиноят қонунчилигида ўлим жазосини ижро этишнинг бирдан-бир усули отиш деб эътироф этилган. Қонун ўлим ҳукмини омманинг олдида ижро этишни тақиқлайди. Шунингдек радио, телевидение орқали ўлим жазосини ижро этишни намойиш қилиш тақиқланади. Бир неча шахсларга нисбатан ўлим жазосини жорий этиш, уларнинг ҳар бирига алоҳида, қолганлари мавжуд бўлмаган ҳолда ижро этилади.

Ҳукмни ижро этишдан олдин маҳкумнинг шахси яна бир бор текшириб кўрилади. Агар маҳкумнинг руҳий ҳолатида шубҳали белгилар пайдо бўлса, у тиббий-мутахассислар комиссиясига аниқлаш учун топширилади ва бу ҳақда баённома тузилади. Агар маҳкумда ўз-ўзини англай олмайдиган даражадаги руҳий ҳолат пайдо бўлса, ҳукм ижроси тўхтатилади ва баённома ҳукм чиқарган судга жўнатилади. Тиббий комиссиянинг ҳулосасига асосан суд маҳкумни ЖКнинг 75-модда, 1-қисмига кўра жазодан озод этиш масаласини кўриб чиқади, айтилиши вақтда унга нисбатан тиббий характердаги қоралар кўрилади. Маҳкум содир этган жиноятнинг оғирлигини ва хавфлилик даражасини ҳисобга олиб, даволаш қоралари махсус назорат остидаги руҳий стационарларда давом эттирилиши мумкин.

Бундай шахслар соғайиб кетган тақдирда жазо ижро этилади.

Ўлим жазосини ижро этиш вақтида прокурор (жазони ижро этиш органининг раҳбари ва врач иштирокида) ижро этади. Қонунда ҳукмни ижро этиш вақтида иштираётган этиши мумкин бўлган шахсларнинг рўйхати қатъий белгиланган. Бошқа шахсларнинг иштираётган этиши тақиқланади.

Маҳкумнинг ўлими врач томонидан тасдиқланади, бу тўғрида ҳукмни ижро этиш вақтида иштираётганлар томонидан имзо қўйилиб, акт тузилади.

Жазони ижро этган орган маъмурияти уч кунлик вақт ичида ҳукм чиқарган судга маълум қилади. Суд бу ҳақда маҳкумнинг яқин қариндошларига хабар беради. Маҳкумнинг яқин қариндошлари ўз илтимосларига биноан маҳкумнинг ўлими тўғрисида гувоҳнома олишади. Маҳкумнинг мурдаси берилмайди, мурда дафн этилган жой ҳақида хабар берилмайди.

Х БОБ. ҚЎШИМЧА ЖАЗОЛАРНИ ИЖРО ЭТИШ

1-§. Ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони ижро этиш тартиби

Қонунга биноан шахсни оғир ёки ўта оғир жиноят содир этганлиги боис суд унинг шахсини ҳисобга олиб, уни ҳарбий ёки махсус унвонидан маҳрум этиши мумкин. Бу турдаги жазоларнинг моҳияти шундан иборатки, содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилиги ва айбдорнинг шахсини ҳисобга олиб суд унинг жиноят содир этиши, касби ёки лавозими билан боғлиқ деган хулосага келади ва унинг бу унвон ёки мансабда қолиши кейинги жиноий фаолиятининг давом этишига олиб келади деган хулосага келиши мумкин. Суд ўзининг қарори билан маҳкумнинг содир қилган оғир ёки ўта оғир жинояти унинг махсус ёки ҳарбий унвонига дардкаш бўлиши ёки доғ туширишини қайд қилади. Махсус унвонлар жумласига бошқарув функция ва ваколатларни амалга оширувчи бир катор идора ва хизматлар тушунилади: божхона хизмати, солиқ хизмати, ички ишлар органлари хизматлари.

Ҳарбий унвонлар жумласига ФВВ, МХХ, ГУВВ қуролли кучлар ва бошқа органлардаги хизматлар киради (уларга: солдатлар, матрослар, сержантлар, кичик ва катта сержантлар ва офицерлар киради). Амалиётда фақат офицерлар таркибидаги унвонлар ҳақида гап боради. Унвондан маҳрум этиш масаласи хизматдаги ёки истеъфодаги ва захирадаги хизматчиларга бир хилда ҳал этилади.

Давлат унвонларидан, орден ва медалларидан маҳрум қилиш жиноий жазога кирмайди ва у жиноий жазоларнинг оқибати ҳисобланади. Оғир ёки ўта оғир жиноят содир этган шахснинг давлат томонидан берилган унвон ва медалларидан маҳрум қилиш масаласини суд тегишли органга ўзининг ажрими билан талаб қилади. Қонунга биноан суд бу ҳақда ажримни ҳукм қонуний кучга киргандан сўнг қабул қилади ва тегишли идорага маълум қилади.

Ҳал қилувчи қарор назорат тартибида жиноий ҳодиса содир бўлмаганлиги сабабли, қилмишида жиноят таркиби бўлмаганлиги сабабли ва жиноятга дахлдор бўлмаслиги сабабли бекор бўлганлиги боис, судлар ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш ҳақида илтимоснома юборилган идораларга бу унвонни тиклаш учун юборади. Қонунда кўрсатилган унвонлардан маҳрум қилиш фақат қўшимча жазо сифатида қўлланилиши мумкин. Бу, албатта, асосий жазога тўлдирувчи ва маҳкумга руҳий таъсир воситаси бўлиб хизмат қилади.

Жиноят кодекси бу турдаги жазони ижро этишнинг чегараларини белгилаб беради. Биринчидан, бу жазо фақат оғир ва ўта оғир жиноят содир қилган маҳкумларгагина қўлланилиши мумкин. Иккинчидан, қонун жазо қўллашдан олдин маҳкумнинг шахсини ҳисобга олишни тақозо этади. Ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш жазосини ижро этиш таркиби жиноят-ижроия ҳуқуқи нормалари

билан тартибга солинади. Уларга биноан суд маҳқумни ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш тўғрисидаги ҳукмнинг нусхасини шу унвонни берган органга юборади. Захирадаги ҳарбий хизматчига тааллуқли ҳукм нусхасини унинг яшаш жойидаги мудофаа ишлари бўлимига юборилади.

Унвон берган органнинг мансабдор шахси маҳқумни унвондан маҳрум қилиш тўғрисидаги ёзувни белгиланган тартибда тегишли ҳужжатларга киритади, бу унвон билан ҳуқуқ ва имтиёзларни тугатиш чораларини кўради ҳамда ҳукм чиқарган судга ҳукмнинг нусхаси олинган кундан 1 ойлик муддат ичида унинг ижро этилганлигини хабардор қилади. Суд маҳқумнинг олий даражадаги ва илмий унвонларидан маҳрум этиши мумкин эмас.

XI БОБ. ЖАЗОНИ ЎТАШДАН ОЗОД ҚИЛИШ

1-§. Жазони ўташдан озод қилиш тушунчаси ва турлари

Жазони ўташдан озод қилиш — бу жиноят процессуал ва жиноят-ижроия ҳуқуқини қамраб олувчи тушунча. 1994 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси жазони ўташдан озод қилишнинг қуйидаги турларини назарда тутди:

1. Жазони ижро этиш муддати ўтиб кетганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш. (ЖК 69-мод.)

2. Шахснинг ижтимоий ҳавфлилик хусусиятини йўқотганлиги муносабати билан уни жазодан озод қилиш. (ЖК 70-мод.)

3. Айбдорни чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш. (ЖК 71-мод.)

4. Шартли жазо белгилаш. (ЖК 72-мод.)

5. Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш. (ЖК 73-мод.)

6. Жазони енгилроғи билан алмаштириш. (ЖК 74-мод.)

7. Касаллик ёки меҳнат қобилятини йўқотиш оқибатида жазодан озод қилиш. (ЖК 75-мод.)

8. Амнистия акти ёки афв этиш асосида жазодан озод қилиш. (ЖК 76-мод.)

9. Мажбурлов чораларини қўлланган ҳолда жавобгарликдан ёки жазодан озод қилиш (ЖК 77-мод.)

10. Мажбурлов чораларини қўллаш орқали жазодан озод қилиш (ЖК 78-мод.)

11. Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш (ЖК 79-мод.)

12. Жазонинг енгилроғи билан алмаштирилиши сабабли жазодан озод қилиш (ЖК 80-мод.)

Охириги икки тури жазодан озод қилишнинг алоҳида турлари ҳисобланади.

Жазо муддатини ўтаб бўлиш, жазодан озод қилишнинг кенг тарқалган тури ҳисобланади.

Жазо ижросидан ўз вақтида озод қилиш учун жазо ўташ муддатини тўғри ҳисоблаш керак. Шунинг учун маҳкумни жазони ижро этиш муассасасига келиши биланок, муассаса маъмурияти муддатнинг бошланиши ва тугашини аниқлаган ҳолда маҳкумнинг шахсий ишини ўрганиб чиқиши, муддатнинг белгиланиши ва тугашини белгилаши, дастлабки қамоқда ушлаб турилган муддатни жазони ижро этиш муддатига қўшиб ҳисоблаш тўғри эканлигини текшириб чиқиши керак. Ноаниқликлар аниқланган вақтда ёки хатоликлар аниқланган вақтда маъмурият ҳукм эълон қилган суд олдида хатоликларни ва ноаниқликларни аниқлаш ва тузатиш масаласини ҳал қилишини сўрайди.

Ишнинг ёпилиши билан ҳукмнинг бекор қилиниши, шахснинг оқланиши учун асос бўлади. Бундай шахс барча ҳуқуқлари тикланиб, зудлик билан озод қилиниши керак.

2-§. Жазони ўташдан муддатидан илгари озод қилиш

Қонун жазони муддатидан илгари озод қилишнинг бир қанча асосларини беради:

- муддатидан илгари шартли озод қилиш;
- жазо энгилроғи билан алмаштирилган ҳолда;
- касаллиги ёки меҳнат қобилиятини йўқотганлиги туфайли;
- амнистия ёки афв этилганлиги туфайли.

Ҳаммага маълумки, қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган, жазони энгиллаштирадиган ёки шахснинг аҳволини бошқача тарзда энгиллаштирадиган қонун орқага қайтиш кучига эга. Шундай қилиб, Жиноят кодексининг бирор-бир моддаси *декриминализация* қилинса, шу модда билан жазоланган шахслар жазони ўташдан озод қилинадилар. Жазонинг максимал муддатини ўтаган шахслар ҳам жазодан озод қилинадилар.

Ўзининг моҳиятига кўра жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш, жазони кейинги қисмини ўташдан озод қилишда ифодаланади. Жазони ўташдан шартли озод қилиш моҳияти суд томонидан тайинланган жазонинг ўталмаган қисмида маҳкум янги жиноят содир қилмаслиги шarti билан озод қилишда ифодаланади.

Шундай қилиб, жазонинг ўталмаган қисми ўзининг моҳияти жиҳатидан синов муддати ҳисобланади ва шу муддатда маҳкум янги жиноят содир этса, суд янги содир этилган жиноятнинг жазо муддатига (60-мод.) ўталмай қолган жазо муддатини қўшиб ҳисоблайди.

Бундай жазодан озод қилишни қўллаш учун маҳкум жазонинг 1/3, 2/3, 3/4 қисмидан кам бўлмаган муддатини ўтаган бўлиши ва суд маҳкумнинг қолган жазонинг муддатини ўташга муҳтож эмаслигига ишонч ҳосил қилиши керак.

Муддатидан илгари шартли озод қилиниши учун маҳкумлар айрим талабларни бажаришлари керак. Уларни озод қилиш учун уларни устидан назорат олиб борилади. Бир қанча асослар ичида маҳкум қонун талабларига бўйсунishi, ўзини назорат қилувчи орган олдида ҳисобот бериши, турар жойи ёки иш жойини ўзгартирган тақдирда ички ишлар органларига хабар қилиши каби талабларни бажариши лозим.

Кўпгина давлатларда ҳокимиятнинг тегишли муассасалари алоҳида маҳкумларга нисбатан махсус шароитларни белгилашда кенг ваколатларга эгадирлар.

Масалан: улар озод қилинган маълум жойда яшаш тўғрисида буйруқ беришлари, куннинг маълум вақтида уйда бўлиш шартини, спиртлик ичимлик сотадиган магазинга киришини тақиқлаш каби шартларни қўйишлари мумкин.

Бу шартлар кўпгина давлатларда янги жиноятлар содир этилишининг олдини олиш мақсадида қўлланилади. Юқоридаги шартларга риоя қилинмаслик оқибатида маҳкум қайтадан ҳибсга олиниши ва қамоққа олиниши мумкин бўлади.

Кўпгина давлатларда жазодан озод қилинганларни назорат қилишнинг турли хил тизимлари мавжуд. Айрим мамлакатларда кўпчиликларнинг (жамоат вакиллари) бепул хизматидан фойдаланадилар.

Бизнинг мамлакатимизда озод қилинганлар устидан назорат қилиш бошқача тартибда амалга оширилади. Муддатидан илгари шартли озод қилинганларни суд томонидан маъмурий назорат қилиш ўрнатилган бўлса, рўйхатга олиш ва улар устидан назорат участка инспекторлари томонидан амалга оширилади. Уларнинг фаолияти ИИВ нинг Низоми билан тартибга солинади. Шартли озод қилиш, умуман олганда, шахсни жамиятга ўрганишга ва турмадан ташқарида тузалишига имкон бериш учун қўлланилади. Аммо бу ишлар муайян муаммолар билан боғлиқ. Бу ўринда суд органларини шартли озод қилиш жараёнини ишлаб чиқиш ва дастурларни бажаришга жалб қилиш керак. Муваффақият озод қилишга лойиқ маҳкумларни тўғри танлашга боғлиқ. Маҳкумларни муддатидан илгари шартли озод қилиш тартиби ва шартлари Жиноят-ижроия кодексининг 164-моддаси ва Жиноят кодексининг 73-моддаси билан тартибга солинади.

Жазодан муддатидан илгари шартли озод қилиш ва жазонинг ўталмаган қисмини енгилроқ жазо билан алмаштириш, жазони ижро этиш муассасаси маъмуриятининг такдимномасига биноан судья томонидан қўлланилади. Такдимнома муассаса раҳбари томонидан имзоланади. Такдимномада маҳкумнинг ҳулқ-атвори меҳнатга, ишга ва ўқишга муносабати акс этган ҳамма маълумотлар мавжуд бўлиши керак. Маҳкумни жазодан шартли равишда муддатидан олдин озод қилишга такдим этиш тўғрисидаги масала ижобий ҳал этилгандан сўнг, жазони муддатидан олдин шартли озод қилиш ҳақидаги такдимнома, характеристика ва маҳкумнинг шахсий иши судга юборилади.

Жазони ижро этиш муассасаси ёки орган маъмурияти маҳкум жазонинг қонунда кўрсатилган муайян қисмини ўтаганидан сўнг масалани бир ой ичида кўриб чиқиб, уни маҳкумни жазодан шартли озод қилишга такдим этиш ёки этмаслик ҳақида қарорга келиши лозим. Агар маъмурият маҳкумни жазодан шартли озод қилишни рад этса, маҳкум ёки унинг адвокати судга тегишли илтимоснома билан мурожаат қилишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 73-моддаси 4-бандида маҳкумларни шартли озод қилиш умуман қўлланилмайдиган тоифаси кўрсатилган. Вояга етмаган ёшда маҳкумлар жиноят содир этган шахслар ЖКнинг 89-моддасига биноан имтиёзли асосда жазони 1/3 ва 2/3 қисмини ўтаганидан кейин озод этиладилар. Жазони ўталмай қолган қисмини енгилроғи билан алмаштириш шундай фойдаланиладики, унда суд томонидан тайинланган жазодан енгилроқ жазо қўлланилади. Ўзининг моҳиятига кўра жазони ўталмаган қисмини енгилроғи билан алмаштириш жазони ижро этиш босқичида амалга оширилади. Нисбатан енгил жазо деб жазо тизимидаги ўрни жиҳатидан куйироқда жойлашган (ЖКнинг 43-моддаси) жазо тушунилади. Нисбатан енгилроқ жазо тури, қонун белгилаган муддатда шу

жазога белгиланган муддат, аммо ўталмай қолган муддатидан ошмаган равишда тайинланиши лозим. Бу ўринда маҳкумларнинг қандай тоифасига жазони енгилроғи билан алмаштириш қўлланиши мумкинлигини кўрсатиш лозим. Жазони енгилроғи билан алмаштириш фақат қўйидаги 2 турдаги жазога тортилган маҳбусларга қўлланилади:

— озодликдан маҳрум этилган ва ахлоқ тузатиш ишлариغا маҳкум этилган. ЖКнинг 74- ва 80-моддаларидаги белгиланишига кўра маҳкумга, жазонинг ўталмаган қисмини енгилроғи билан алмаштириш учун шахс суд томонидан тайинланган жазони муайян қисмини ўташи лозим. Бу муддат шахснинг содир этган жинояти ижтимоий хавфлилигининг характери ва даражаси ҳамда маҳкумнинг шахси билан боғлиқ равишда белгиланади. Жазони енгилроғи билан алмаштириганда, одил судлов органи шахс тарбияланиш йўлига ўтганлигига тўла ишонч ҳосил қилиши керак. Маҳкум жазо ўташни барча вақти учун тавсифланиши керак. Бу, салбий хулқ-атвори билан ажралиб юрган, енгилроқ жазо билан алмаштирилиши мумкин бўлган вақтгача 4-5 ой қолганда эса ўзини «қайта тузалганлигини» намоён қилувчи маҳбусларга жазонинг ўталмаган қисмини енгилроғи билан алмаштиришга йўл қўймаслик мақсадида қилинади. Агар суд маҳкумнинг хулқ-атворини баҳолаб, жазони ўталмаган қисмини енгилроғи билан алмаштиришни лозим топмаса, қонунда белгиланган муддатда жазони ижро этиш муассасаси маъмурияти судга қайта тавсифнома киритиши мумкин. Маҳкум жазони ўталмаган қисми давомида тайинланган енгил жазога нисбатан бошқа, оғир жиноят содир этса, янги ҳукм бўйича тайинланган жазога енгилроқ жазонинг ўталмаган қисми тўла ёки қисман қўшилиб жазо тайинланади.

Жиноят қонуни, ўз ҳаракатларини англаш ёки уларни бошқариш имкониятидан маҳрум қиладиган руҳий касалликка учраган маҳкумларни жазони ўташдан муддатидан олдин озод қилишни ҳам назарда тутати. Агарда, маҳкум касаллик туфайли муддатидан олдин озод қилиш учун асос бўла оладиган касалликлар рўйхатига кирувчи касаллик билан хасталанган деб ҳисоблаш учун асос бўлса, ахлоқ тузатиш муассасаси ёки жазони ижро этувчи бошқа идора бошлиғи маҳкумни тиббиёт комиссиясига йўллайди.

Агар тиббиёт комиссияси маҳкумнинг бу турдаги касалликка чалинганлигини инкор этса, маҳкумга эълон қилинган ҳолда хулоса тузади. Аммо касаллик кўрсатилган рўйхатга киради, деган хулосага келинса, асослантирилган хулоса тузилиб, у шахс жазони ўтаётган муассасанинг бошлиғига юборилади. Руҳий касаллик билан хасталанган шахсга тааллуқли бўлган хулосада маҳкумга тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси ва унинг шаклини тайинлаш кераклиги кўрсатилади.

Маҳкумни руҳий касал ёки ўз ҳаракатларини бошқара олмаслиги туфайли жазодан муддатидан олдин озод қилиш ҳақидаги масалани қўйиш учун судга тақдимнома, тиббиёт комиссияси хулосаси, тавсифнома ва шахсий иши тақдим этилади. Маҳкумни қасаллиги туфайли озод этиш асослари, яъни касалликлар рўйхати Соғлиқни

сақлаш вазирлиги томонидан тасдиқланади ва Ички ишлар вазирлиги томонидан эълон қилинади.

Суд жазони ижро этиш муассасаси раҳбари тақдимномаси ва кузатув комиссияси илтимосномаси ёки прокурорнинг илтимосномасига биноан ишни кўради. Маҳқум касаллиги туфайли жазони ўташдан озод қилинаркан, суд унга нисбатан тиббий мажбурлов чоралари ёки соғлиқни сақлаш муассасаси ҳомийлигига топшириш ҳақида қарор чиқаради.

Оғир касалликка чалинган маҳқумларни (руҳий касалликларга чалинган касаллардан ташқари) жазодан озод қилиш масаласини ҳал қилишда суд маҳқумнинг содир этган жиноятининг ижтимоий хавфлилиқ даражасини, маҳқумнинг шахсий хулқ-атвори ва бошқа ҳолатларни ҳисобга олади.

Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 534-моддасига биноан маҳқум жазони ўтаётган вақтида жазони ўташга тўсиқ бўладиган сурункали руҳий касалликка ёки бошқа оғир касалликка дучор бўлган тақдирда судья жазони ижро қилинишига мутасадди органнинг тақдимномасига биноан, махсус тиббий комиссиянинг хулосасига асосан, маҳқумни ўталмай қолган жазони ўташдан озод қилиш тўғрисида ажрим чиқаришга ҳақли.

Маҳқумни меҳнат қобилиятини йўқотганлиги туфайли жазодан озод қилиш ҳақида судга тақдимнома киритилади. Маҳқумни муддатидан илгари жазодан озод қилиш масаласини суд кўриб чиқади. Агар ногиронлик маҳқумнинг ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ бўлмаган равишда содир бўлган бўлса, суд маҳқумни муддатидан олдин жазони ижро этишдан озод қилмаслиги ва қайта озодликдан маҳрум этиш жойига юбориши мумкин.

Агар жазони ижро этиш муассасаси раҳбари тиббий меҳнат комиссиясининг маҳқумни жазони ўташдан озод қилиш ҳақидаги хулосаси нотўғри чиқарилган деб ҳисобласа, у ишни ўзининг асослан-тирилган эътирозлари билан судга тақдим этади.

Маҳқумни ногирон деб топиш ва ногиронлик группасини белгилаш фақат тиббий медицина эксперт комиссиясининг (ТМЭК) хулосасига асосан белгиланади. Маҳқум ТМЭКга ўзининг ташаббусига кўра ёки жазони ижро этиш муассасаси ташаббусига кўра ёки даволаш врачлари ташаббуси билан боради ва кўриқдан ўтади. ТМЭК хулосасига асосан жазони ижро этиш идораси судга озод қилиш ҳақида тақдимнома киритади.

Ҳарбий хизматчиларни озод этиш муайян хусусиятга эга. Жиноят-ижроия кодексининг 165-моддаси 5-қисмида кўрсатилишича, ҳарбий хизматчиларни интизомий қисмга жўнатиш ёки хизмат бўйича чеклаш тарикасидаги жазони ўташдан озод қилиш тўғрисидаги тақдимнома тегишли ҳарбий-тиббий комиссиянинг уларни ҳарбий хизматга яроқсиз деб топиш ҳақидаги хулосаси асосида киритилади. Аёл ҳарбий хизматчилар хизмат бўйича чеклаш тарикасидаги жазони ўташдан ҳомиладорлик ва туғиш таътили берилиши муносабати билан ҳам озод қилинади.

Ҳарбий хизматга яроқли ёки яроқсизлик масаласини ҳарбий-тиббий комиссияси ҳал этади. Агар комиссия маҳқумни соғлиғи

ёмонлиги сабабли ҳарбий хизматга яроқсиз деб топса (жазони ижро этиш қисмидаги), ҳарбий қисм қўмондонлиги судга маҳкумни жазодан озод қилиш ёки ўталмаган қисмини енгилроғи билан алмаштириш ҳақидаги тақдимномани судга тақдим этади.

Жазони ўташ давомида маҳкумнинг соғлиғига боғлиқ бўлмаган равишда ҳарбий хизматдан ҳайдалиш асосларида ҳам жазо ўташнинг муайян тартиби мавжуд. Бундай тақдирда ҳарбий қисм қўмондонлиги ҳарбий судга маҳкумни муддатидан олдин озод қилиш ҳақида тақдимнома киритади. Суд ихтиёрига кўра маҳкумни жазони ўташ муддатидан бутунлай озод қилиш ёки унинг ўталмаган қисмини енгилроғи билан алмаштириш мумкин. Натижада маҳкум ўз-ўзидан ҳарбий хизматдан бўшатилади.

Қонун ҳомиладорлик туфайли келиб чиқадиган меҳнатга лаёқатсизликни аёл ҳарбий хизматчиларни хизмат бўйича чеклаш жазосидан муддатидан олдин озод қилиш учун қўшимча асос сифатида кўрсатган. Бундай тақдирда жазони ижро этиш муассасаси ёки органи раҳбари ЖК 75-моддаси ва ЖИК 165-моддасига асосан жазони ўташни кейинга қолдириш тўғрисидаги тақдимномани судга тақдим этади. Тақдимнома билан бирга судга (ҳомиладорлик тўғрисидаги) тиббий маълумотнома ва маҳкумнинг шахсий иши тақдим этилади. Ҳомиладорлик ва туғиш таътили берилган вақтдан бошлаб суд маҳкумни кейинги жазони ўташдан озод қилади.

Амнистия акти ёки афв этиш асосида жазодан озод этиш тартиби Қонун ва Ўзбекистон Республикасининг алоҳида Фармони билан тартибга солинади ва белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддаси 2-қисмига биноан Амнистия ва афв этиш актини қабул қилиш фақат Президент ваколатига киради. Амнистия акти индивидуал акт эмас. Улар одатда жазодан озод қилинадиган муайян қилмишларини ёки муайян шахсларни (демографик, ижтимоий ёш) белгилаб беради.

Афв этиш бу Президентнинг индивидуал акти ҳисобланади. Унда жиноят содир қилинганнинг жазосидан озод қилинади ёки енгиллаштирилади. Шундан келиб чиқиб, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари афв этиш актидаги кўрсатмаларни сўзсиз бажаришлари талаб қилинади. Афв этиш акти амнистия актидан фарқли равишда қаттиқ индивидуал акт бўлиб, унда муайян тоифа жиноятлар ёки шахслар белгиланмайди. Афв этиш акти чиқариш шахсининг Президентга илтимоснома юбориши билан амалга оширилади ва илтимоснома билан қуйидагилар илова қилинади:

- маҳкумнинг анкетаси;
- жазони ижро этиш муассасасининг характеристикаси (тавсифнома);
- соғлиғи тўғрисидаги маълумотнома;
- даъвонинг баҳоси тўланганлиги тўғрисида маълумотнома;
- маҳкумнинг маълумотномаси.

3-§. Жазо ижросини тугатиш

Жазони ижро этишдан озод қилиш институтининг таркибий қисмидан бири — бу жазо ижросини тугатиш ҳисобланади. Жазо шахсни ахлоқан тузатиш, тарбиялаш ва шахсни ҳамда бошқа шахслар томонидан жиноят содир этишнинг олдини олиш мақсадида қўлланилади. Суд жазо тайинлашда содир этилган жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражасини, қилмишнинг сабабини, етказган зарарнинг хусусияти ва миқдорини, айбдорнинг шахсини ҳамда жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олади. Озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ жазо сўнги босқичда жазони ижро этиш жойидан озод этишда маҳкумнинг ахлоқи ўрганилади.

Жиноий жазонинг ижросини тугатиш давлат томонидан маҳкумнинг кейинги жазо муддатидан озод қилиш билан ва жазодан қўлланилган мақсадга эришилган тақдирда озод қилинади.

Қонунда белгиланишича, жазо ижросини тугатиш тўлиқ ёки қисман бўлиши мумкин. Тўлиқ озод этишда суд томонидан белгиланган жазодан озод қилиш тушунилади. Қисман жазодан озод қилишда жазонинг муайян қисмидан озод қилинади ёки қолган қисми енгилроқ жазо билан алмаштирилади.

ЖИКнинг 167-моддасига мувофиқ жазо ижросини тугатиш асослари берилган. Булар:

- маҳкумнинг суд тайинлаган жазо муддатини ўтаб бўлиши;
- ЖИКнинг 163-моддасида назарда тутилган ҳолларда маҳкумнинг жазони ўташ муддатидан илгари озод қилиниши;
- суд ҳукмининг бекор бўлиши ва иш юритишнинг тугатилиши;
- ҳукмнинг назорат тартибида ўзгартирилиши ва жазонинг шартли ҳукм билан алмаштирилиши;
- маҳкумнинг ўлими.

Жазо ижросини тугатиш вақти суд ҳукми билан белгиланадиган алоҳида босқич ҳисобланади. Жазони ижро этувчи органлар жазо ўташнинг охири кунини аниқлашда шу муддатларга асосланади, жазони ижро этишнинг охири кунини белгилайдилар. Бу кун суд ҳукмига қонунга мувофиқ киритилиши мумкин бўлган ўзгартиришларни ҳисобга олган ҳолда ҳисобланади ва белгиланади.

Суд томонидан ҳукм чиқарилиб, маҳкум жазонинг бир қисмини ўтаганидан сўнг, у биринчи жинояти учун чиқарилган ҳукмдан олдин бошқа жиноятда ҳам айбдорлиги маълум бўлган, шунингдек жазо ўташ вақтида маҳкум томонидан янги жиноят содир этилган тақдирда охири жазонинг муддати оширилиши мумкин.

Шундай қилиб, маҳкумни озод қилишга тайёрлашнинг қайтиш тизими мавжуд. Бунга мувофиқ қонунга, жазо муддатини охири кунининг биринчи ярмида, муддат дам олиш ёки байрам кунлари тугаган тақдирда эса олдинги кунда озод қилишни амалга ошириш-

ни талаб қилади. Қонун бошқа кунлари жазони ўташдан озод қилишни тақиклайди.

Агар жазо муддати дам олиш ёки байрам куни тугайдиган бўлса, маҳкум ушбу дам олиш ёки байрам кунидан бир кун олдин озод қилинади.

Муддат ойлар билан ҳисобланган тақдирда бу муддат кейинги ойнинг тегишли куни, агар мазкур ойда шундай кун бўлмаса, шу ойнинг охири куни тугайди. Маҳкумни ўз вақтида озод қилмаслик ҳоллари аниқланган тақдирда, хизмат суриштируви олиб борилади.

ЖИКнинг 168-моддаси 3-қисмида берилишича:

— жазони ижро этувчи муассаса ёки орган маъмурияти маҳкумни муддатидан илгари озод қилиш тўғрисидаги ҳужжатларни иш куни тугагунга қадар олган бўлса, улар шу заҳоти, иш куни тугагандан кейин олган бўлса, эртаси куни эрталаб ижро этилади. Жазони ижро этиш муассасаси маҳкумнинг ҳамма буюмлари, шахсий ҳужжатлари ва бошқа қимматбаҳо нарсаларини қайтариб беради ҳамда жазони ўтаб бўлганлик ёки озод қилинганлик тўғрисида белгиланган намунада маълумотнома беради. Маълумотнома муҳр билан тасдиқланади.

Инсонпарварлик ва одиллик принциpidан келиб чиқиб, жазони ижро этиш муассасаси маъмурияти маҳкумга тегишли ҳамда унинг шахсий varaқасида мавжуд ҳужжатларини олиш имкониятини яратеди.

Жазони ижро этиш муддати тугаганидан сўнг уни озод қилишдан бир ой олдин, маҳкумнинг турар жойидаги ички ишлар органига билдиришнома юборилади. Муддатидан олдин озод қилинаётганларга эса хабарнома ўша куннинг ўзида берилади. Билдиришнома хабарномадан шуниси билан фарқ қиладики, билдиришномада маҳбус ҳақида батафсил маълумотлар берилади.

Муассаса маъмурияти билдиришномада:

— Ўзбекистон Республикасининг «Маъмурий назорат ҳақида»ги қонунига биноан маъмурий назорат ўрнатиш зарурлиги ҳақидаги асослантирилган хулосалари;

— ОИТС, сил, гиёҳвандлик ва бошқа диспансерларига маҳкум даволаниши лозим бўлганида бериладиган хабарнома;

— I ва II гуруҳ ногиронларининг, ҳомиладор ёки эмизикли ёш болали аёлларнинг ёхуд вояга етмаганларнинг оила аъзоларига озод қилинганликлари ҳақида хабарнома юборилади;

— жазодан озод қилинганида маҳкум ҳақида у яшаб турган ҳудуд ҳокимлигидан махсус соғломлаштириш марказларига унинг меҳнатига ёки маиший муҳтожликлари ҳақида хабарнома;

— маҳкумнинг яшаш жойи ёки тахминий у жўнаб кетаётган ҳудуд ички ишлар органларига унинг жинойатчилик фаолияти, хулқи ва жинойатчилигининг олдини олиш чоралари ҳақида хабарнома жўнатилади.

ЖИКнинг 169-моддаси 1-қисмида берилишича:

Ахлоқ тузатиш ишлари муддати тугаётган куни жазоларни ижро этиш инспекцияси жазони ўтаётган шахс ишлаётган корхона, муас-

саса ёки ташкилот маъмуриятини иш ҳақидан чегириб қолишни тугатиш ва бошқа чеклашларни олиб ташлаш тўғрисида хабардор қилади. Иш ҳақидан ноқонуний ушлаб қолинган тўловлар қайтарилади. Жазо ижро этишнинг тугатилишидан яна бир асос бу маҳкумнинг ўлимидир. Маҳкумнинг ўлими ҳар хил сабабларга кўра келиб чиқиши мумкин (касаллиги туфайли, бахтсиз ҳодиса туфайли, ўз жонига суиқасд туфайли, қочганлиги учун маъмуриятнинг қурол қўллаши натижасида). Ўлимнинг сабаби маҳкум вафоти ҳақида, марҳумнинг яқин қариндошларига хабар қилишни инкор этмайди. Маҳкум жазони ижро этиш муассасасида зўрлик ишлатилиши натижасида, юқумли касаллик туфайли ёки бошқа ҳолатларга кўра ўлган тақдирда муассасадан юқори турувчи органнинг рухсати билан берилиши мумкин. Агар юқори турувчи орган жасадни бериш мумкин эмас, деган хулосага келса, ИИВ белгилаб қўйган тартибда дафн қилинади.

Чет эллик фуқароларнинг ўлими алоҳида аҳамият касб этади.

Уларнинг ўлими ҳақида халқаро ҳуқуқ нормаларидан келиб чиқиб тегишли орган ва муассасага хабар қилинади. Жиноят-ижроия ҳуқуқида жазони ўташ ҳамда маҳкумлар билан муомала қилиш билан боғлиқ халқаро ҳуқуқ нормалари инobatга олинади.

Маҳкум вафот этган тақдирда жазони ижро этиш муассасаси маъмурияти бу ҳақда зудлик билан марҳумнинг яқин қариндошларидан бирига телеграф орқали хабар қилади. Агар марҳум ҳақида хабар берилганидан кейин 48 соат ичида унинг оила аъзолари жасадни олиб кетмаса, муассаса маъмурияти маҳкумни ўзлари дафн этадилар.

4-§. Жазони ижро этиш муассасасидан озод қилиш тартиби

Ўзбекистон Республикасида олиб борилган қонунийлик ва ҳуқуқ тартиботини таҳлил қилганда, шу нарса кўриняптики, республикада олиб борилаётган (иктисодий, ижтимоий) ислохотлар бирмунча салбий оқибатларга ҳам олиб келяпти. Жумладан, аҳолининг кўпайиши, ишсизликни ошиши, ўз навбатида, жиноятчиликни ҳам четлаб ўтгани йўқ. Муассасаларда ҳуқуқбузарлик, жиноятлар сони бир қанча кўпайяпти. Вужудга келган шароит тегишли ҳуқуқ соҳаларини, чунончи, жиноят-ижроия ҳуқуқини ҳам ислоҳ қилишни талаб қилапти. Жиноятчиликка қарши кураш амалиёти, юқоридаги ислохотларга жазони ижро этиш муассасаси ҳам ўз ҳиссасини қўшиши кераклигидан далолат беради.

Жиноятчининг шахсини жиноят-ҳуқуқий, криминологик, ижтимоий-психологик жиҳатларини ҳар томонлама ўрганиш жазони ижро этиш босқичида тузалиш ва тарбияланишни таъкидлаш керак.

Жиноятчиларни тарбиялаш муаммосини ҳал қилиш учун уларни озодликдан маҳрум этиш жойларида янги ҳаётга ва жамиятга қиригиш учун уларнинг ҳуқуқий ва ахлоқий тарбиясини, уларнинг

дунёқарашини ва касбий-илмий тайёргарлигини ошириш масалаларини тарғиб қилиш керак. Маҳкумларни тарбиялаш ишлари фақатгина жазони ижро этиш муассасаларидагина тугатилмасдан балки бу муассасалардан ташқарида ҳам олиб борилади. Тарбиявий ишларни мустаҳкамлашда алоҳида ролни милиция органлари, жамоат ташкилотлари, ўқиш, ишлаш ва турар жойдаги жамоатчилик катта роль ўйнайди. Тарбиявий ишлар давлат органлари ва жамоатчилик ташкилий тузилмалари ўртасида ўзаро келишиб ва ҳамфикрлиликда олиб борилса, ўзининг самарасини беради.

Маҳкумни ҳаётга эркинликда мослашиши унинг янги ҳаётга қадам қўйиши ва унинг тарбияланган даражаси билан боғлиқ. Шунинг учун асосий ролни унинг ахлоқий тарбияланиши масаласи ўйнайди.

Адабиётларда маҳкумни озодликдан маҳрум этиш жойидан озод қилишга тайёргарлик тушунчасининг ягона талқини йўқ. Айрим муаллифлар ҳисоблашича, маҳкумни озодликка тайёрлаш уни рухий, меҳнатга муносабатини ўзгартириш, уй-жойга, хўжаликка бўлган тарбияланиш билан бирга олиб бориш жараёни. Бу тушунча комплекс тадбирларни қамраб олиб, маҳкумни янги ҳаёт шароитида ўрганиш ва янги жиноят содир этишининг олдини олиш билан характерланади. Маҳкумни озодликка тайёрлаш ўз самарасини нафақат уларни жазони ижро этиш муассасасида тарбиялаш билан, балки маҳкум тушган муҳит билан ҳам боғлиқ. У қандай ижтимоий муҳитга тушиши ҳам унинг рухий аҳволига сезиларли даражада таъсир кўрсатади.

Ҳамма маҳкумлар ўзларига ёрдам кўрсатилишига ишонишлари ва ҳаётга, оилага янги қадам билан меҳнатга киришишлари ва иш жойига эга бўлишига имконият яратилиши керак. Бунинг учун маҳсус ўқув курслари ва муайян тартиб-қоидалар ишлаб чиқилмоқда.

Узоқ муддатга озодликдан маҳрум этилганларни ҳаётга қайтариш муттасил равишда олиб борилиши керак. Бу мақсадга эришиш учун маълум бир дастур ва тизим ишлаб чиқилиши ва жамоатчилик кўмагида уларнинг тарбияси мувофиқлаштирилиб олиб борилиши керак. Жазони ижро этиш муассасаси маъмурияти ўзининг фаолиятини ижтимоий-социал тузилмалар ва жамоатчилик кўмагида олиб бориши ва оилавий ҳаётга қайтарилишини ва жамиятда ўзининг ўрнини топишга кўмаклашиши зарур.

Ижтимоий ташкилотлар хизматларининг ва жамоат бирлашмаларининг ваколатли вакиллари бунинг учун озодликдан маҳрум этиш жойига бориб маҳкумлар билан учрашиб туришлари ва ташвиқот-тарбиявий ишларни олиб боришлари керак. Ва уларни ижтимоий реабилитация қилиш масалаларини олиб бориш керак. Ҳуқуқнинг бу соҳадаги қийинчиликлари, асосан, ресурсларнинг етишмовчилиги ва таълимнинг паст даражадалиги билан боғлиқ. Зарур маъмурий чоратадбирларни ўрнатилган тартиб қоидаларга мувофиқлаштирилган ҳолда кенг ташкил этиш керак.

ЖИКнинг 171-моддасига мувофиқ жазони ижро этиш муассасаси маъмурияти озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахс-

нинг жазони ўташ муддати тугашига узоғи билан 3 ой қолганда уни озодликка чиқаришга тайёрлаш, меҳнат ва турмушда ўрганишга бўлган эҳтиёжини аниқлаш, унинг муассасадан озод бўлгандан кейинги ҳуқуқлари ва мажбуриятларини тушунтириш мақсадида маҳкум билан тарбиявий ишларни олиб боради. Ишда ва турмушда ўрганишга муҳтож шахслар аниқланган тақдирда муассаса маъмурияти олдиндан маҳкум яшашни мўлжаллаётган жойдаги озодликдан маҳрум этиш жойларидан озод бўлган шахсларнинг ижтимоий мослашуви марказини унинг озод қилиниши, турар-жойи бор-йўқлиги, меҳнат қобилияти ва ихтисоси тўғрисида хабардор этади.

Амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, жазони ижро этиш муассасасидан озод қилинганлар, органларнинг кўмагисиз ишга жойлашишни маъқул кўрадилар. Шундай мақсадда улар турар-жойларидаги ижтимоий мослашув марказига ва ҳокимият ҳузурдаги ижтимоий комиссияларга мурожаат этишлари мумкин. (Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 133-сонли Қарори). Бу марказ ва комиссиялар озодликдан маҳрум этиш жойидан озод қилинганларга ҳаётий ва меҳнат шароитига ҳамда ишга жойлашишларига ёрдам бериш, шу билан бирга бу марказ ва комиссия уларга моддий кўмак бериш ва вақтинчалик турар-жой билан таъминлаб беришлари мумкин. Жазони ижро этиш муассасаси озод қилинганларга яшашни мўлжаллаётган жойга етиб олиши учун йўл ҳужжатлари, белгиланган норма бўйича озиқ-овқат маҳсулотлари ёки пул компенсацияси билан таъминланадилар. Озод қилинаётган шахсларга мавсумий кийим ва пойабзал, шунингдек, уларни сотиб олишга пул бўлмаса, улар кийим ва пойабзал билан бепул таъминланадилар. Шу мақсадлар учун озод қилинаётганга бир йўла тўланадиган пул нафақаси берилиши мумкин.

Жазони ижро этиш маъмурияти озод қилинаётган шахсни, уни кутиб олишлари учун оила аъзолари ва қариндошлари огоҳлантирилади. Зарурат туғилганда ЖИКнинг 173-моддасида кўрсатилган шахслар (1- ва 2-гуруҳ ногиронлари, ҳомиладор аёллар, ёш боласи бор аёллар) ва (вояга етмаган маҳкумлар) озод қилинаётганлиги ҳақида ҳомийлик ва васийлик органи, Соғлиқни сақлаш вазирлигининг орган ва муассасалари хабардор қилинадилар. 173-моддада кўрсатилган шахсларни олиб кетиш учун ҳеч ким келмаса, уларни турар-жойларига кузатиш учун жазони ижро этиш муассасасидан вакил юборилади.

Назарий маънода, маҳкумларни жазони ижро этиш муассасаларидан озод қилиш билан боғлиқ кўриб чиқиладиган ижтимоий муносабатлар ўзининг ижтимоий аҳамиятига кўра ҳуқуқий тартибга солишнинг объекти ҳисобланади.

Бу ҳолатни жиноий-ҳуқуқий, криминалогик ва ижтимоий-демографик томонидан синтез қилиб кўрсак, маҳкумларнинг 20%и жамият кутганидек бўлмаётгани ва бу ижтимоий муносабат субъектларининг ҳуқуқий мақомини (жазони ижро этиш органлари ва бошқа

давлат органлари) уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини аниқ белгиланишини тақозо этади. Жазодан озод қилишнинг тегишли тартиби жиноят-ижроия, жиноят, жиноят-процессуал ҳуқуқ нормалари билан тартибга солиномқда. Жиноят ҳуқуқида жазо тайинлаш асослари ва жазодан озод қилиш шартлари белгиланади. Жиноят-ижроия ҳуқуқий муносабатлар субъектлари бу жазони ижро этиш муассасаси томонидан амалга ошириладиган маҳкумни озод қилишга тайёрлаш ишлари уларни янги жиноят содир этиш ва уюшган жиноятчиликка қарши кураш воситаси сифатида хизмат қилиши керак.

ХII БОБ. БОШҚА ЖИНОЯТ-ҲУҚУҚИЙ ТАЪСИР ЧОРАЛАРИНИ ИЖРО ЭТИШ

1-§. Бошқа жиноят-ҳуқуқий таъсир чораларининг турлари ва уларни ижро этиш асоси

Амалдаги Жиноят-ижроия кодексининг 174-моддасига кўра бошқа жиноят ҳуқуқий таъсир чораларига: шартли ҳукм қилиш, тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари ҳамда вояга етмаганларга нисбатан мажбурлов чоралари киради.

Шартли ҳукм қилинган шахслар устидан ички ишлар органлари ёки ҳарбий қисм кўмондонлиги белгиланган синов муддати давомида уларнинг хулқ-атвори устидан назоратни амалга оширади. Албатта, шартли ҳукмда белгиланган мажбуриятларни тўлиқ ёки қисман бекор қилиш, унга қўшимча мажбуриятлар юклаш тўғрисидаги суднинг ажрими назорат қилувчи органлар тақдимномасига асосланган бўлиши лозим.

Шартли ҳукм қилинган шахс синов муддати давомида ҳукмда унга юклаган мажбуриятларни бажармаса ёхуд жамоат тартиби ёки меҳнат интизомини бузганлиги учун унга маъмурий ёки интизомий таъсир чораси қўлланилган бўлса, суд унинг хулқи устидан назорат олиб бөрүвчи орган тақдимномасига биноан жазонинг шартлилигини бекор қилиб, ҳукмда тайинланган жазони ижро этиш тўғрисида ажрим чиқариши мумкин.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари жиноий жазо ҳисобланмайди. Маъбурий даволаниш суд ажрими билан белгиланади ва тугатилади, аммо суд даволаниш муддатини белгиламайди. Шахснинг соғайгақлиги ёки руҳий ҳолатида яхшиланиш сезилганда ёки у томондан ижтимоий хавф йўқолганда, маъбурий даволаниш даволаш муассасаси маъмуриятининг тақдимномасига биноан қисқа муддат ичида бўлса ҳам бекор қилиниши мумкин. Ижтимоий хавфли қилмишни содир этган ақли норасо шахсларга нисбатан қўлланиладиган тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларининг мақсади—бу уларни даволаш ҳамда бу шахслар томонидан янги жиноятларни содир этилишининг олдини олиш ҳисобланади.

Шундай экан, тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларининг ва-зифаси руҳий касал томонидан содир этилиши мумкин бўлган янги ижтимоий хавфли қилмишларнинг олдини олиш бўлиб, унга беморни руҳий ҳолатидан келиб чиқиб, уни жамиятдан ажратилган ҳолда ёки руҳий касалликлар шифохонасига жойлаштириш орқали амалга оширилади.

Вояга етмаганларга нисбатан қўлланиладиган мажбурлов чоралари ўзининг мазмунига кўра тарбиявий характерга суд жиноят кодекси 87-моддаси 2-қисмида назарда тутилган асослар мавжуд деб

топса, вояга етмаган шахсни жиноий жазодан озод қилиб мажбурлов чораларини тайинлаши мумкин. Бу билан вояга етмаган шахсни ахлоқан тузатиш ва жазонинг бошқа мақсадларини амалга оширишда суд ишонтириш методига асосланади. Мажбурлов чорасининг қўлланилиши вояга етмаган шахснинг илгариги хулқ-атворининг ноҳўялиги ва унга эндиликда йўл қўймасликни англаб етишга олиб келади.

Вояга етмаган шахсларга қўлланиладиган мажбурлов чораларининг моҳияти қуйидагилардан иборат:

1. Улар суд томонидан вояга етмаган шахснинг содир қилган қилмишига ҳуқуқий баҳо бериб, албатта, салбий чора қўлланилади.
2. Вояга етмаган шахс хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда ижро этилади.
3. Уларнинг ижроси давлат томонидан таъминланади.

Жиноят ҳуқуқий таъсир ўтказилиши ҳар бир чораси кассация шикоятни ва ҳукм устидан протест билдириш муддати тугагандан сўнг қонуний кучга киради ва ижро этилади. Кассация шикоятни берилган ёки протест билдирилган тақдирда, ҳукм қилинмаган бўлса, ишни юқори суд кўриб чиққан қуни қонуний кучга киради. Маҳкумлар икки ва ундан кўп бўлган тақдирда, башарти улардан лоақал бирига нисбатан ҳукм устидан шикоят берилган ёки протест билдирилган бўлса, юқори суд ишни кўриб чиққунига қадар маҳкумларнинг ҳаммасига нисбатан ҳукм ижроси кечиктирилади ва қонуний кучга кирмай туради.

Ҳукм қонуний кучга кирган ёки иш кассация инстанцияси судидан қайтарилган кундан бошлаб уч кундан кечикмай, ҳукм чиқарган суд томонидан ижро этирилади. Иш фақат биринчи инстанция судига юборилиши лозим бўлиб, прокурорга ёки бошқа судга юборилиши мумкин эмас. Шундай экан ҳукм, ажримни ижро этириш суднинг ижро органи зиммасига юклатилади.

2-§. Шартли ҳукм қилинган шахслар устидан назорат

Шартли ҳукм қилинган вояга етган шахслар устидан назорат—ички ишлар органи таркибидан жазони ижро этиш инспекцияси томонидан олиб борилади. Шартли ҳукм қилинган ҳарбий хизматчилар устидан назорат эса уларнинг ҳарбий қисми ёки муассаса қўмондонлиги томонидан олиб борилади. Бу назорат Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлигининг ҳуқуқий ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

Назорат ўтказиш давомида айрим муаммолар келиб чиққан ҳолларда масалан, маҳбусни яшаш жойида, жамоат жойларида уларнинг хулқ-атвори устидан назорат олиб бориш ёки маҳбус қидирувда бўлганда уни топиш учун ички ишлар органларининг бошқа хизматчи ва ходимларини, жумладан, милиция участка инспекторларини, патруль пост хизмати ходимларини ва бошқа ички ишлар хиз-

мат ходимларини ҳам жалб қилиш мумкин, аммо уларнинг иштироки шартли ҳукм қилинганлар устидан назорат қилувчи инспекциянинг жавобгарлигини камайтирмайди. Жазо ижро қилувчи инспекция шартли ҳукм қилинган шахслар устидан назорат ўрнатилишида қуйи-даги вазифаларни амалга оширади:

а) Синов муддати давомида маҳбуснинг шахсий ҳисоб рўйхатини олиб бориш;

б) Маҳбусни тартиб-интизомга риоя этишини кузатиш;

в) Суд томонидан маҳбусга юклатилган мажбуриятларни бажарилаётганлигини назорат қилиш;

г) Маҳбусга тайинланган қўшимча жазолар ижросини таъминлаш;

д) Маҳкум устидан назорат қилувчи бошқа органлар, масалан, харбий қисм қўмондонлиги билан доимий мулоқотда бўлиш;

е) Шартли ҳукм қилган суд билан муносабатда бўлиш ва бошқалар.

Шартли ҳукм қилинган шахслар хулқ-атвори устидан назорат олиб боришда қуйидаги вазифаларни амалга ошириш талаб этилади;

а) Маҳбуснинг шахсини, унинг турмуш шароитини, унинг атрофидаги муҳитни ўрганиш;

б) Муайян шахсни иш жойидан ёки ўқиш жойидан ва яшаш жойидан унинг хулқ-атвори тиклангани ҳақидаги маълумотларни йиғиб шартли ҳукмни муддатидан илгари бекор қилиш; маҳбусдан судланганликни олиб ташлаш; синов муддатини қисқартириш ёки узайтириш масалаларини ҳал этиш;

в) Ҳукмда белгиланган синов муддати давомида маҳбус томонидан содир этилган ҳуқуқбузарликлар ҳамда суд томонидан юклатилган мажбуриятларни бажармаганлик актлари ҳақида ваколатли органларни хабардор қилиб туриш;

г) Шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан суд белгиланган мажбуриятларни тўлиқ ёки қисман бекор қилиш, ёки қўшимча мажбуриятлар юклаш ҳақида; синов муддатини узайтириш ҳақида; жиноий жазодан озод қилиб шартли ҳукмни бекор қилиш ёки белгиланган жиноий жазони қўллашни сўраб, судга тақдимнома тайёрлаш каби вазифалар амалга оширилади.

Шартли ҳукм қилинганлар устидан назорат қилиш жиноят ва жиноят-ижроия қонун ҳужжатлари принципларига риоя қилган ҳолда амалга оширилади ва инсонга жисмоний азоб бериш ёки унинг кадр-қимматини камситишга йўл қўймайди.

Жазони ижро этиш инспекцияси айрим мажбурлов характеридаги ваколатларга ҳам эга, жумладан, улар маҳбусларни суҳбатга таклиф қилиш; маҳбусларни хулқ-атвори ҳақида исбот талаб қилиш; узрсиз сабабларга кўра келмаган бўлса, мажбурий келтириш; турар жойи маълум бўлмаган ёки жазони ўташдан бош тортган маҳбусларга нисбатан қидирув ишларини олиб бориш ваколатига эга.

Шартли ҳукм қилинган шахс ҳарбий хизматга чақирилганда, у жазони ижро этиш инспекцияси рўйхатидан чиқарилади ва у хизмат қилаётган ҳарбий қисм қўмондонига эса суд ҳукми ва маҳбуснинг инспекцияда рўйхатда турган давридаги хулқ-атвори ҳақида ва унга нисбатан қўлланилган ҳуқуқий чеклашлар ҳақида маълумот юборилади.

Ҳарбий қисм (муассаса) қўмондонлиги ўн кунлик муддат ичида маҳкум рўйхатга олинганлиги тўғрисида, хизматни тугатганидан кейин эса жўнаб кетганлиги тўғрисида жазоларнинг ижро этиш инспекциясига хабар қилиши шарт. Агар шундай хабар келмаса, инспекция ҳарбий қисмига сўровнома юбориши лозим. Маҳбус ҳарбий хизматни шу муддатда тамомламаса, ҳарбий қисм қўмондонлиги шартли ҳукм қилинган турар-жойидаги инспекцияга уни ҳарбий қисмдан ёки муассасадан чиқиб кетаётганлиги тўғрисида хабар бериши лозим. Агар шунда синов муддати тугамаган бўлса, жазони ижро этиш инспекцияси маҳбусни рўйхатга олади ва назорат қилиш учун бошқа чора-тадбирларни олиб боради.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодексининг 177-моддасига асосан шартли ҳукм қилинган шахслар суд томонидан зиммасига юклатилган мажбуриятларни бажариш, шунингдек, чақирувга биноан жазолар ижро этиш инспекциясида ҳозир бўлиши шарт, узрли сабабсиз ҳозир бўлмаган маҳкум белгиланган тартибда мажбуран келтирилиши мумкин.

Шундай экан, шартли ҳукм қилинганларнинг мажбуриятлари бу: а) синов муддати давомида тузалганлигини исботловчи хулқ-атворда бўлиш; б) юкланган мажбуриятларни (масалан, ижро этиш инспекциясини хабардор қилмасдан ўқиш, иш, яшаш жойини ўзгартирмаслик, алкоғолизм, гиёҳвандлик, заҳарвандлик ёки таносил қасаллигини даволатиш, оиласини моддий жиҳатдан қувватлаш).

Юқорида кўрсатилган мажбуриятларни бажармаслик қуйидаги ҳуқуқий оқибатларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади: а) маҳбусга суд томонидан қўшимча мажбуриятлар юклатилади; б) синов муддати узайтирилади; в) шартли ҳукм қилинганликни бекор қилиб, суд ҳукми билан тайинланган жазони ижро этилиши мумкин.

Бу ҳуқуқий оқибатлар шартли ҳукм қилинган шахснинг хулқ-атвори устидан назорат қилувчи органнинг тақдимномасига кўра суд томонидан амалга оширилади.

Агар маҳбус бир неча маротаба жамоат қоидаларини бузса ёки унга юклатилган мажбуриятларни ва инспекциянинг қонуний талабларини бир неча маротаба бажармаса, жазони ижро этиш инспекцияси томонидан қўшимча мажбуриятларни юклатиш ёки синов муддатини узайтириш ҳақида судга тақдимнома юборилади. Мажбуриятлар бузилганида шартли ҳукм қилинганликни бекор қилиши мумкинлиги ҳақида маҳбус ёзма равишда огоҳлантирилгандан сўнг

тақдимнома судга юборилади. Маъмурий ҳуқуқбузарликлар содир этилганлиги фактлари маълум бир расмийлаштирилган протоколлар билан тасдиқланиши керак.

Жиноят ва жиноят-ижроия қонун ҳужжатлари нормаларини солиштириш шуни кўрсатадики, агар шартли ҳукм қилинган шахс ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятни эҳтиётсизлик ёки қасддан содир этса, шартли ҳукм қилинганликни бекор қилиш, синов муддатини узайтириш ёки маҳбусга қўшимча мажбуриятларни юклаш ҳақидаги масалалар суднинг ўзини ташаббуси билан кўриб чиқилади, ижро этиш инспекцияси томонидан тақдимнома киритиш шарт эмас. Унча оғир бўлмаган, оғир, ўта оғир жиноятлар содир этилганда ҳам тақдимнома талаб қилинмайди, чунки бу ҳолда шартли ҳукм қилинганлик бекор қилиниши шарт.

Жазони ижро этиш инспекциясини шартли ҳукм қилинганликни бекор қилиш ҳақидаги тақдимномаси қуйидаги ҳолларда киритилади: а) агар маҳбус унга юклаган мажбуриятларни бажаришдан бош тортса; б) агар у маъмурий ёки интизомий жавобгарликка тортилса. Иккала ҳолда ҳам шартли ҳукм қилинганни ғайриқонуний хулқ-атворини тасдиқловчи ҳужжатлар тўлдирилиши лозим.

Шартли ҳукм қилинганда тайинланган синов муддатини ҳисоблаш тартиби ЖПК га кўра аниқланади. Жиноят кодекси 72-моддасига биноан шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан синов муддати белгиланади, бу муддат давомида маҳкум ўзининг хулқ-атвори билан ахлоқан тузалганлигини исботлаши керак.

Синов муддати бир йилдан уч йилгача белгиланиб, ҳукм қонуний кучга кирган кундан бошлаб ҳисобланади. Агар иш кассация инстанциясида кўриб чиқилиб, қайтарилганда суд уч кундан кечиктирмай, ҳукм нусхасини ички ишлар органига юбориши лозим. Маҳкумга юклатилган мажбуриятларни бажариш муддати – жазони ижро этавчи инспекция ҳукм нусхасини олиб, маҳкумни ҳисобга олган кундан бошланади.

Шартли ҳукм қилинган шахсни жазони ижро этувчи инспекция ҳисобга олганлиги тўғрисида ҳукм чиқарган судга, шунингдек, маҳкум ишлаётган ёки ўқиётган жой маъмуриятига хабар берилади. Агар маҳкум мажбурий ҳарбий хизматни ўташ ёшига етган бўлса, мудоффаа ишлари бўйича ҳудудий бўлинма хабардор қилиниши лозим.

Маҳкум ҳисобга олингандан сўнг жазони ижро этиш инспекцияси тегишли бўлган ички ишлар органи бошлиғи ёки унинг ўринбосарининг олдига суҳбат учун таклиф қилинади. Бу суҳбатда унга синов муддатини ҳуқуқий мақоми, унинг хусусиятлари, синов муддати давомида инспекция олдидаги мажбуриятлари ва уларни бузганлик учун жавобгарлик масалалари тушунтирилади. Вояга етмаган шахс рўйхатга олинганида у билан суҳбатда унинг ота-оналари ёки улар ўрнини босувчи шахслар иштирок этишлари мумкин.

Шартли ҳукм қилинган шахс ҳулқ-атвори устидан назорат синов муддати тамом бўлиши билан тугатилади ва маҳкум жазоларни ижро этиш инспекцияси ёки ҳарбий қисм қўмондонлиги рўйхатидан чиқарилади.

Жиноят-ижроия қонунига синов муддатининг тугателиши ҳисобдан чиқаришнинг ягона асоси қилиб белгиланган. Лекин бошқа асосларга кўра ҳам ҳисобдан чиқариш мумкин бўлиб, буларга: янги жиноят содир қилганлиги учун озодликдан маҳрум қилинганида; маҳкум ўзининг мунфисиб ҳулқ-атвори туфайли муддатидан илгари шартли ҳукмни олиб ташлашга сабаб бўлганида; шартли ҳукм бекор қилиниб, маҳкум ҳукмда кўрсатилган жазони ўташ учун колонияга юборилганда; маҳкум вафот этганида; суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилганда ва маҳкумни яшаш манзили ўзгарганида ҳисобдан чиқарилиши мумкин. Охириги ҳолатда ҳисобдан чиқариш назоратни тугателишга сабаб бўла олмайди. Маҳкумнинг ҳужжатлари янги яшаш жойидаги жазони ижро этиш инспекциясига юборилади.

3-§. Тиббий йўсиндаги мажбурият чораларини ижро этиш

Рухий касалларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурият чораларини қўллаш жараёни ижтимоий хавфли қилмиш содир этган рухий касалликка чалинган шахсларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурият чораларини қўллаш ҳақидаги Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган йўриқнома билан тартибга солинади. Ички ишлар органларининг ёрдами билан соғлиқни сақлаш муассасалари касал шахсни мажбурий даволашга юбориш тўғрисидаги суд ажримининг ижросини таъминлайдилар. Касал шахснинг яшаш жойига энг яқин бўлган рухий касалликлар муассасасида мажбурий даволаниш амалга оширилади. Бу эса беморга қариндошлари билан мунтазам алоқада бўлиш имкониятини яратади. Барча рухий касаллар, шу жумладан, тиббий йўсиндаги мажбурий чоралари қўлланилаётганлари ҳам уларнинг рухий ҳолатига қараб узлуксиз даволаниш усулларини оладилар. Улар касаллик ҳолатига мос келадиган йўналиш бўйича рухий касалликлар шифохонасининг бўлимларига жойлаштирилади.

Мажбурий амбулатория кузатуви ва рухий касаллик мутахассисида даволаниш рухий касаллиги зўрайиб кетаётганлигини кўрсатувчи аломатлар бўлмаган, шунингдек, рухий ҳолати вақтинча бузилган рухий касалларга нисбатан, бундай касалликнинг қайтарилмаслиги ва янги ижтимоий хавфли қилмиш содир этилмаслиги учун тайинланиши мумкин.

Касалнинг ижтимоий хавфлилик даражасини аниқлашда бир қатор клиник-рухийпатологик ва ижтимоий рухий ҳолатларни

инобатга олиши керак. Рухий патологиянинг куйидаги шакллари ижтимоий хавfli хатти-ҳаракатнинг клиник рухий патологик омилларига киритиш мумкин: а) хулқ-атвор юқори фаоллашган рухий танқислик; б) кескин ҳаракат билан изоҳланадиган ва аниқ бир шахсга ёки қорхонага қаратилган, маълум маънога эга бўлган алаҳсираш ғоялар; в) тез-тез қўзғалиб турувга эга бўлган ва тажовуз билан изоҳланадиган ҳолат; г) ўзини айблаш васвасаси билан рухий азобланиш ҳолати ва бошқалар.

Демак, беморни жамиятдан батамом ажратиб мажбурий даволаш — унинг рухий ҳолатига қараб, умумий тартибли рухий касалликлар шифохоналарининг соғлиқни тиклаш бўлинмаларида ёхуд кузатув кучайтирилган рухий касалликлар шифохоналари ёки бўлинмаларида ўтказилади.

Маҳбусларни жамоадан ажратиб қўйиш билан боғлиқ бўлмаган жазоларни тайинлаш, Ўзбекистон Республикасининг «Сурункали алкоголизм ва гиёҳвандликка чалинганларни мажбурий даволаш тўғрисида»ги қонунга биноан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 1 майдаги 195-сонли қарори билан сурункали алкоголизм ва гиёҳванд касалларни мажбурий даволаш учун махсус даволаш — профилактик муассасаларни ташкил қилиш тўғрисидаги Низоми тасдиқланди. Бу Низомнинг 2-бандига кўра, махсус даволаш-профилактик муассасаларига алкоголизм ва гиёҳвандларни мажбурий даволаниш учун соғлиқни сақлаш органларининг наркологик муассасасида даволанишдан бўйин товлаган, жамоат тартибини бузган, аҳолини соғлиғига хавф соладиган касаллар жойлаштирилади. Мажбурий даволанишнинг муддати касал даволанишга ётқизилгандан бошлаб 5 кун ичида комиссия тартибида даволаш муассасаси томонидан ҳал этилади. Рухий касалларнинг мажбурий даволаниши шахс даволанаётган муассаса комиссиясининг қарори асосида тугатилади. Даволаниш муддати 1,5 йилдан ошмаслиги керак.

Юқорида қайд этилган шахсларни тиббий муассасага юбориш тўғрисидаги ҳужжатлар беморнинг оила аъзолари, қариндош-уруғлари, соғлиқни сақлаш муассасалари илтимосларига асосан ёки тиббий ҳулоса мавжуд бўлганда ички ишлар органлари ёки гиёҳвандлик ва ичкиликбозликка қарши кураш комиссияси ёрдами билан ҳам тайёрлаб юборилиши мумкин. Мажбурий даволанишга юбориш масаласи 20 кунлик муддат ичида касал яшаб турган жойдаги суд томонидан унинг иштирокида ҳал этилади. Касал узрсиз сабабларга кўра келмаса, ички ишлар органи ёрдамида мажбурий келтирилади.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш ҳақидаги суднинг ажрими чиқарилган шахс, унинг ҳимоячиси, жабрланувчи ва унинг вакили томонидан шикоят, прокурор томонидан протест келтирилиши мумкин.

Суд ҳукми асосида қамоқ ёки озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланган гиёҳвандлик, алкоғолизм, захарвандликка йўлиққан маҳкумлар режим турига қараб Республика Ички Ишлар вазирлигининг соғлиқни сақлаш муассасаларида мажбурий даволанишга жалб этиладилар. Махсус тартибли колонияда ёки турмада сақланаётган маҳкумларнинг даволаниши жазо ўталаётган жойда амалга оширилади. Жазони ижро этувчи муассаса маъмурияти маҳкумларнинг колонияда бўлган даврида касалхона ва шифохонада даволаниши учун шароит яратиб беради.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қамоқ ёки озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланган маҳбусларга қўллаш тартиби мажбурий даволанишни ташкил қилиш тўғрисидаги йўриқнома билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси Ички Ишлар вазирлигининг идоравий ҳужжатлари соғлиқни сақлаш ташкилотларининг махсус-даволаш профилактик, гиёҳвандлик муассасалари билан ички ишлар органларининг гиёҳвандлик, токсикомания, сурункали гиёҳвандлик билан касалланганларни мажбурий даволаш муассасалари фаолияти билан уйғунлашувини таъминлайди. Республика вилоятлари бўйича махсус даволаш-профилактик муассасалар жойлаштирилган. Ички Ишлар органлари сурункали алкоғолизм, гиёҳвандлик, захарвандликка йўлиққан ва мажбурий даволаш талаб этиладиган ҳолатлар бўйича рўйхатга олишни таъминлайди. Шу билан бирга махсус даволаш профилактик муассасалардан чиққан шахсларнинг ҳулқи устидан назорат қилиш ва махсус муассасаларга юбориш учун ҳужжатларни тайёрлаш ҳаракатларини ҳам амалга оширади.

Ҳибсда ушлаб турилган шахсларнинг суд-руҳий экспертизаси суриштирув, тергов, прокуратура органининг қарори ёки суднинг ажрими, қамоқ жазосига ёки озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахсларга нисбатан эса қамоқ уйи ёки жазони ижро этиш муассасаси бошлигининг қарори асосида тайинланади.

Суд-руҳий экспертиза бўлимида руҳий ҳолатини текшириш учун юборилган шахсларга уларнинг яшаши, жойлашиши, учрашуви, сайр қилиши, меҳнат қилишда иштирок этиши ташкил қилиниб, шунингдек, унинг қочиб кетишига йўл қўймаслик учун тартиб қоидалар белгиланган.

Эксперт комиссияси томонидан руҳий ҳолати текшириляётган шахс руҳий касалликка чалинмаган, ақли расо ва суд-руҳий экспертиза бўлимида сақланиши керак эмас деб топилган шахслар экспертиза ўтказиш учун юборган муассаса маблағи ҳисобидан тезда бўлимдан қўчирилиши керак.

Шахс жиноят содир этгандан сўнг, лекин суднинг ҳукми эълон қилинмасдан олдин руҳий хасталикка учраган тақдирда, тузалгунга қадар мажбурий даволанишга юбориш ҳақидаги суд ажримидан сўнг

умумий турдаги рухий шифохоналарнинг махсус қайта тикланиш бўлимларига ёки Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг республика рухий касалликлар шифохонасига кузатуви кучайтирилган бўлимига жойлаштирилади.

Эксперт комиссияси томонидан рухий ҳолати текширилаётган шахс суд ажрими билан рухий касал ёки ақли норасо деб тан олиниб, уларга нисбатан кўзғатилган жиноят иши тугатилган шахслар суд-рухий экспертиза бўлиmidан чиқарилади ва а) беморнинг яқин қариндошлари ва яшаш жойидаги рухий-асаб касаллиги муассасасининг назорати остида улар қаромоғига ўтказилади; б) Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг махсус қайта тикланиш бўлимининг республика рухий касалликлар шифохонасининг кузатуви кучайтирилган умумий турдаги бўлимига ёки рухшуносга умумий тартибда мажбурий даволанишга юборилади. Уларни кўрсатилган жойга ўтказиш экспертизага юборган муассаса маъмуриятининг кучи ва ёрдамида амалга оширилади, зарур ҳолларда эса тиббий ходимлар ёрдамидан фойдаланади.

Рухий касалларни шифохонага ўтказиш ёки бир касалхонадан иккинчисига ўтказишда тегишли қарор ёки ажрим чиқарган органлар хабардор қилинади. Бу органлар кўчириш учун транспорт ва кўриқловни таъминлайди.

Тўхтатилган жиноий иш ўз юритувида бўлган тергов ёки суд органлари хабардор қилинган, мажбурий даволанаётган рухий касални рухий шифохонанинг бир бўлиmidан иккинчи бўлимига ўтказиш мумкин:

— шаҳар, вилоят, Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида соғлиқни сақлаш органининг бош рухшуноси томонидан;

— республикамиз ҳудудидаги бир вилоятдан иккинчисига ўтказиш — Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг бош рухшуноси томонидан ўтказилади.

Рухий касалликлар шифохоналарида даволанаётган беморлар қуйидаги ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга. Улар ҳар куни сайр қилиш, хатлар, посылка, йўқлов ва бандероллар, шунингдек, пул жўнатмалари олиш ва юбориш; қариндошлари ва бошқа шахслар билан учрашиш; бошқа маҳбусларга ҳалакит бермаган ҳолда намоз ўқиш; озиқ-овқат маҳсулотлари ва энг зарур нарсаларни сотиб олиб, ўз ёнида сақлашлари мумкин. Учрашув ўтказиш, передача, бандероль ва йўқловлар олиш шифохонанинг ички тартиб-қоидалари билан тартибга солинади.

Касалликнинг ҳолати ва даволаниш манфаатларини кўзлаб даволловчи шифокор бўлим бошлиғини хабардор қилган ҳолда касаллик вақтинчалик учрашувни (қарантин муносабати билан бирга) тақиқлаб қўйиши мумкин.

Касаллар ўзларининг яқин кишилари ва қариндошлари билан қочиш имкониятлари чекланган махсус жиҳозланган бинода шифо-

хонанинг қўриқлаш билан шуғулланадиган ички ишлар органлари бўлинмасининг назоратчиси ва тиббиёт ходимлари вакиллари иштирокида учрашишлари мумкин. Учрашув учун ажрим чиқарган суднинг розилиги талаб этилади.

Беморнинг касаллик тарихи варақасида касалнинг руҳий ҳолати бўйича тегишли муассасалардан олинган ҳужжатлар қариндошлари ўртасидаги ёзишмалар сақлаб қўйилади. Бош шифокор томонидан руҳий шифохона ходимларининг касалларга нисбатан нотўғри муносабатлари устидан қилинган шикоятлар зудлик билан қўриб чиқилиши лозим. Касалларнинг ёки уларнинг қариндошлари томонидан келтирилган ёзма аризалар ва шикоятлар белгиланган тартибда қайд қилинади ва қўриб чиқилади.

Касалларнинг меҳнат жараёнларида, спорт тадбирларида иштироки, маданий даволаш муолажалари (кино, телевизор қўриш, концертлар уюштириш)га жалб этилиши тиббий ходимлар томонидан ташкил этилади. Руҳий касалларнинг меҳнат, маданий муолажалари вақтида, шунингдек, сайр қилиш ва учрашув давомида устидан назорат қилиш ва кузатиш тиббий ходимлар томонидан ёки касалларни қўриқловчи ички ишлар органларининг махсус йўлланмаси томонидан амалга оширилади.

Касалларни руҳий шифохона ҳудудидан четга чиқишлари тақиқланади. Тайинланган муолажани олишдан бемор бош тортса, у мажбурий равишда амалга оширилиши мумкин.

Руҳий касалликлар шифохоналарида беморлар касаллик тури, ҳуқуқатворининг хусусияти, руҳий ва жисмоний ҳолатини ҳисобга олиб, уларни батамом ажратиб қўйишнинг таъминловчи ҳамда улар томонидан янги ижтимоий-ҳавфли қилмиш содир этиш, қочиш, саклаш режимини бузиш эҳтимолининг олдини олишни таъминлайдиган шароити бор палаталарга жойлаштирилади. Албатта, эркалар ва аёллар, катталар ва вояга етмаган шахслар алоҳида сакланади.

Касалларнинг кун тартиби, овқатланиш ва дам олиш вақтлари бош шифокор томонидан тасдиқланган касалхона ички тартиб-қоидалари билан белгиланади. Беморга овқат ва касалхона кийими бепул берилади. Беморларни овқат ва уст-боши билан таъминлаш нормативи Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Руҳий касалликлар шифохоналарида беморларга узоқ муддатли учрашув берилмайди. Агар шахсда махсус гувоҳнома ёки рухсатнома бўлса, касалхонанинг ҳудудидаги ёки даволаш бўлимларига кириш рухсат этилади. Рухсатномаси бўлган бегона шахс назоратчи томонидан кузатиб борилиши шарт. Касалхона ҳудудига қираётган ва ундан чиқаётган шахсларнинг нарсалари ва кийимлари қўздан кечирилади.

Мажбурий даволанишда бўлган руҳий касал қочиб кетган тақдирда қўриқлаш бўлими шу заҳотиёқ кидирувни ташкиллаштиради ва унинг қочиш ҳолатларини аниқлайди. Касалхонани ўзбошимча-

лик билан ташлаб кетган беморнинг ҳужжатларини тўлдириб бориш ман этилади. Ҳар сафар қочиш ҳолатлари аниқланганда руҳий касалликлар шифохонаси маъмурияти зудлик билан уни қидириб топиш учун чоралар кўриб, дарҳол бу ҳақда шифохона жойлашган ердаги ва бемор, унинг қариндошлари яшайдиган ҳудуд прокурорини, ички ишлар органларини, руҳий асаб шифохонасини, шунингдек мажбурий даволанишини тайинланган судни хабардор қилиши шарт.

Агар қочиб кетган бемор ушлаб олинса ва даволаш муассасасига қайтариб олиб келинса, унинг такроран қочиш имконини олдини олиш имкониятлари хавфсизлигининг кучайтирилган чоралари қўлланилиши лозим.

Мажбурий даволанишда бўлган бемор вафот этса, даволаш муассасаси маъмурияти унинг қариндошларига, қонуний вакилларига, прокурорга, тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси қўлланиши ҳақида ажрим чиқарган судга, шунингдек, бемор яшаган жойдаги руҳий асаб шифохонасига хабар беради.

Даволаш муассасаси маъмурияти руҳий бемор қочиб кетганлиги ёки вафот этганлиги тўғрисида тўхтатилган жиноий иш ўз иш юритувида бўлган тергов органига ёки судга ҳам хабар қилиши лозим. Вафот этган беморнинг ўлими сабабларини кўрсатувчи суднинг талабига кўра уларга тақдим этилади. Вафот этган беморнинг жасади паталогоанатомик текширилиб, бу ҳақда батафсил қайднома тўлдирилади.

Агар вафот этган беморнинг қариндошлари ва қонуний вакиллари жасадни кўмиш учун олиб кетиш хоҳишларини билдирилса, улар касал ўлганлиги ҳақида хабарномани олганларидан сўнг 24 соат ичида касалхона маъмуриятига мурожаат қилишлари керак. Агар бу шахслар ўлган беморнинг мурдасини олиб кетиш хоҳишини билдиришмаса, ўлим ҳақидаги хабарнома берилганидан сўнг, касалхонага хабар берилгандан сўнг 48 соат ўтгач, ўзи дафн этиши мумкин. Агар ўлим ўта хавфли юқумли касалликлар оқибатида келиб чиққан бўлса, марҳумнинг жасади қариндошларига ва қонуний вакилларига берилмайди.

Агар беморнинг ўлими зўравонлик ишлатиш натижасида келиб чиққан бўлса, руҳий касалхона маъмурияти, шу заҳоти, бу ҳақда касалхона жойлашган жойдаги прокуратурага ва Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги бош руҳшуносига керакли чораларни кўриш учун хабар беради.

Мажбурий даволанишда бўлган барча руҳий касалларни уларнинг руҳий ҳолатини аниқлаш учун ва суд олдига тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги масалани ҳал қилиш учун ҳар 3—6 ой ичида камида бир марта даволаш муассасаси бош шифокори тақдимномасига асосан тузилган ва соғлиқни сақлаш органи (бўйсунуш тартибида) томонидан тасдиқланган шифокорлар комиссияси текширувидан ўтиб туришлари

керак. Агар беморнинг руҳиятида ўзгариш сезилса, бундай тadbирлар б ой ичида исталган вақтида амалга оширилиши мумкин.

Агар бемор соғайса ёки унинг руҳий ҳолати ўзгарса, жамоат учун хавфи камайса ва мажбурий тартибда касалхонада сақлаш ва даволаш керак эмас деб топилса, шифокорлар комиссияси хулосасига асосан, даволаш муассасасининг соғлиқни сақлаш органининг бош руҳшуноси тақдимномасига асосан, мажбурий даволанишини бекор қилиш суд томонидан амалга оширилади.

Шифокорлар комиссияси хулосаси чиққан кундан бошлаб 10 кун ичида, бош руҳшунос тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини бекор қилиш ҳақидаги тақдимномаси билан судга мурожаат қилиши шарт.

Суднинг тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини ўзгартириш, яъни умумий тартибли руҳий касалликлар шифохонасининг соғлиқни тиклаш махсус бўлимидан мажбурий амбулатория кузатувида бўлиш ва руҳий касаллик мутахассисида даволанишга ўтказиш ёки аксинча, кузатув кучайтирилган руҳий касалликлар шифохонасида ёки бўлинмасида мажбурий даволанишга ўтказиш ҳақидаги ажрими республика Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан белгиланган тартибда ижро этилади.

Суд мажбурий даволашни бекор қилганидан сўнг, бемор чиқишигача 10 суткадан кечиктирмасдан руҳий касалликлар шифохонаси маъмурияти беморнинг яшаш жойидаги руҳий асаб диспансерига амбулатория картасидан кўчирма юборади ҳамда унинг яқин қариндошларини ёки қонуний вакилларини, шунингдек, турар жойидаги милиция бўлимини унинг асаб касаллиги ёки ичкиликбозлиги ҳақида хабардор қилади.

Руҳий беморлар тузалганидан кейин касалхонадан чиқарилиш тартиби, шу касалхонанинг турига боғлиқ бўлиб, бу республика Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан белгиланади.

Руҳий касалхонадан чиқарилган шахсларга касалхонада даволанишда бўлган вақти ҳақида маълумотнома берилади. Бундай маълумотнома беморни кузатиб борадиган шахсга бериб юборилади. Бемор касалхонадан чиқарилгандан сўнг касаллик тарихи касалхонада қолади, канцелярияда рўйхатга олиниб, архивга топширилади. Кейинчалик, керак бўлганда, ундан нусха тайёрлаб олиш учун, у қайта талаб қилиниши мумкин.

Руҳий касалликлар шифохонасидан чиқарилган беморлар аҳолига қараб қариндошлари, қонуний вакиллари ёки тиббий ходимлар кузатувида яшаш жойларига юбориладилар. Руҳий касалхонадан чиқарилган беморларга яшаш жойига бориш учун йўл харажатлари (агар у бошқа аҳоли яшаш жойида жойлашган бўлса) касалхона ҳисобидан тўланади.

Беморлар ва ходимлар хавфсизлигини таъминлаш, беморларнинг руҳий касалликлар шифохонаси доирасидан ташқарига ўзбошимчалик билан чиқиб кетишининг олдини олиш мақсадида назорат рухсатнома тизими жорий этилади.

Доимий кузатувда бўлган руҳий касалхонага кириш тартиби Ўзбекистон Республикаси ИИВ билан келишилган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги йўриқномаси билан амалга оширилади.

Руҳий касаллар шифохонаси ҳудудига ва даволаш муассасаларига кириш фақат кўриқлаш бўлими ходимларига, республика Соғлиқни сақлаш бош руҳшуносига, касалхона жойлашган жойдаги соғлиқни сақлаш бошқармаси бош руҳшуносига, прокурорга рухсат этилади ва назоратчилар кузатиб кўйиши шарт. Касаллар даволаш биноларида, палаталарда назорат остида бўладилар.

Қариндошлар билан учрашиш, беморлар қочиб кета олмайдиган, махсус жихозланган хоналарда амалга оширилади, бундай хоналарда учрашув пайтида бемор томонидан содир қилинадиган ҳар хил кўнгилсиз ҳодисаларнинг олдини олиш учун тиббий ходим ҳам бўлиши шарт.

Агар учрашув вақтида бемор ўз ҳаракатларини назорат қила олмаса ва тиббий ходимга ёки учрашувга келган шахсга жисмоний қаршилиқ кўрсатса, унга шифокор назорати остида кишан солиниши, тинчлантириш кўйлагини кийгизишлари ёки бошқа уни хулқатворини тинчлантирадиган воситалар қўллашлари мумкин. Лекин бу воситалар фақат қисқа муддат қўлланилиши лозим, токи беморнинг соғлиғига бошқа томондан зарар етмасин.

Суд томондан тайинланган тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини қўллаш даврида қонунларга риоя қилиниши устидан назорат «Прокуратура тўғрисида»ги қонунга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар томонидан амалга оширилади.

Руҳий касалхонада мажбурий даволашни ўз вақтида ва тўғри ўтказиш устидан назорат «Соғлиқни сақлаш ҳақидаги» Республика қонунига мувофиқ, соғлиқни сақлаш органлари томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги рухсати билан руҳий муассасаларга халқаро тиббий ташкилотлар вакиллари ташриф буюришлари мумкин. Уларга иш давомида, муассаса ҳудудида Соғлиқни сақлаш вазирлигининг масъул ходимлари ҳамроҳ бўлиб, кузатиб боришлари шарт.

Қамоқ жазосига ва озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган ичкиликбозлик, гиёҳвандлик ва заҳарвандликка йўлиққан шахсларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш тартиби Ўзбекистон Республикаси ИИВ томонидан Республика Соғлиқни сақлаш вазирлиги билан келишилган ҳолда белгиланган.

4-§. Вояга етмаган шахсларга нисбатан мажбурлов чораларини қўллаш

Амалдаги жиноят қонунида вояга етмаган шахсларга нисбатан куйидаги мажбурлов чоралари қўлланилади:

А) суд белгиланган шаклда айбдорга жабрланувчидан узр сўраш мажбуриятини юклаш;

Б) ўн олти ёшга тўлган шахс зиммасига етказилган зарарни ўз маблағи ҳисобидан ёки меҳнати билан тўлаш ёки бартараф қилиш мажбуриятини юклаш;

В) вояга етмаган шахсни махсус ўқув-тарбия муассасига жойлаштириш.

Узр сўрашнинг шакллари суднинг ажримда кўрсатилган жойда ва белгиланган вақтида ўтказилади. Тарбиявий мақсадларда суд вояга етмаганлар ишлаётган жойда вояга етмаган шахснинг ўқиш ёки ишлаш жойида узр сўралади.

Агар узр сўраш кўпчиликнинг олдида ўтказилаётган бўлса, маҳалла кўмитасининг вакили ва участка нозирини иштирок этиши мақсадга мувофиқдир. Албатта, узр сўраш қачон, қаерда, қандай шаклда ва кимларнинг иштирокида ўтказилганлиги, жабрланувчи қаноат ҳосил қилганлиги ҳақида баённома тузилади. Якка тартибда узр сўралганида эса жабрланувчи судга бўлиб ўтган кечирим ҳақида хабар бериши шарт. Бундай хабар оғзаки ёки ёзма бўлиши мумкин.

Вояга етмаган шахс томонидан жабрланувчидан узр сўраш амалиёти хали етарлича шаклланмаган. Шунинг учун суд вояга етмаганлар комиссияси ёрдамида бу йўналишда ижодий ёндошиши мумкин.

Вояга етмаган шахснинг етказилган зарарни ўз маблағлари ҳисобидан ёки ўз меҳнати билан тўлаши ёхуд бартараф этиши суд томонидан белгиланган тартибда ва муддатларда амалга оширилади. Агар суд вояга етмаган шахснинг даромади етарлича эмаслиги тўғрисидаги маълумотга эга бўлса, бу чора қўлланилмайди.

Агар зарар бир неча вояга етмаганлар томонидан етказилган бўлса, етказилган зарарга улар биргаликда жавобгар бўладилар, айрим ҳолларда эса уларнинг ота-оналари ёки васийларига умумий-мулккий жавобгарликнинг бир қисми юклатилиши мумкин. Лекин бу уларга суднинг чиқарган ҳукми ёки қарори билан жавобгарлик юклатилганда мажбурий тўлов уларнинг мулкига қаратилиши мумкин. Шунинг учун вояга етмаган шахснинг ота-оналари, васий ёки хомийлари суд томонидан жиноят ишида фуқаровий жавобгар ёки уларнинг вакиллари тарихида жалб этилиши мумкин. Бу ҳақда суд ажрим чиқаради.

Вояга етмаган шахсга нисбатан жиноят иши бўйича етказилган зарарини бартараф этиш мажбурияти айбланувчига юклатилган бўлса-да, ота-оналар ёки қонуний вакиллар суд ёки прокурорнинг

ташаббуси билан ишга жалб қилинмаган бўлса ҳам, мустақил даъво бўйича уларни қўшимча жалб қилиш мумкин. Жиноят ишида бўлган мулкий талабларни қўйиш учун фуқаролик процессуал тартибида даъво қўзғатиб вояга етмаган шахснинг қонуний вакиллари ҳам жавобгар сифатида ишга қатнаштириш ҳам мумкин. Лекин ҳар қандай ҳолатда ҳам суд томонидан ёзма тартибда мажбурий чораларни, яъни етказилган зарарни вояга етмаганнинг ўз даромади ёки меҳнати билан тўлдириш мажбурияти ҳақида ахборот берилиши лозим.

Вояга етмаган шахслар халқ таълими органларининг махсус ўқув-тарбия муассасаларига қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда жойлаштирилади. Одатда, бу ўқув муассасалари ва ички ишлар органининг вояга етмаганлар иши билан шуғулланувчи инспекциясида рўйхатда турган вояга етмаганларнинг кўпчилигини 11 ёшдан 16 ёшгача бўлган ўсмирлар ташкил этади. Бу ёшдаги ўсмирлар ҳамма нарсага ўта таъсирчан ва қизиқувчан бўладилар. Бу ёшдагилар оилада тарбияси бўш бўлса, катталар таъсирига тез тушиб қолади ва албатта, ўз навбатида оддий шўхлик уни қониқтирмасдан ўсмир жиддийроқ ишларга, масалан, жиноятга ҳам қўл уриши мумкин. Шуларни ҳисобга олган ҳолда юқорида кўрсатилган муассасаларга юбориш учун ҳужжатларни расмийлаштириш вояга етмаганлар иши билан шуғулланувчи инспекцияга юклатилган.

Махсус ўқув-тарбия муассасасига жойлаштирилган вояга етмаганларга аксарият ҳолларда илгари уларга тарбиявий ва бошқа турдаги чоралар қўлланилган бўлади. Шунинг учун вояга етмаганлар иши билан шуғулланувчи инспекция вояга етмаганлар билан чуқурроқ ва қаттиқроқ йўналишда тарбиявий чоралар қўллаши лозим.

ИЛОВАЛАР

1-жадвал

Маҳкумларни таълимга муносабатига қараб ахлоқан тузалиш даражаси бўйича тақсимлаш (% ҳисобида)

Таълимга муносабати	Ахлоқан тузалиш даражаси						Жами	Ахлоқан тузалиш даражасининг ўртача баҳоси (балл)
	Ахлоқан тузалган-лигини исботлади (6 балл)	Ахлоқан тузалиш йўлига қатъий турди (5 балл)	Ахлоқан тузалиш йўлига турди (4 балл)	Ахлоқан тузалиш йўлига турмади (1 балл)	Ашаддий тартиб-бузар (1 балл)	Етарли ўрганилмаган (3 балл)		
Узрли сабабга кўра ўқимайди	7,6	37,7	32,5	7,7	9,7	5,5	100	4,0
Мактаб йўқ	0,0	12,5	62,5	12,5	0,0	12,5	100	3,7
Ўқишга виждонан ёндашади	10,5	28,6	56,2	4,7	0,0	0,0	100	4
Ўқишга виждонан ёндашмайди	0,0	0,0	0,0	50,0	50,0	0,0	100	1,5
Узрли сабабларсиз ўқимайди	0,0	3,7	3,7	33,3	55,6	3,7	100	1,6

ИЛОВАЛАР

2-жадвал

Маҳкумларни ҳаваскорлик ташкилотларининг ишида иштирок этишига қараб ахлоқан тузалиш даражаси бўйича тақсимлаш (% ҳисобида)

Ҳаваскорлик ташкилотидида иштирок этади	Ахлоқан тузалиш даражаси						Жами	Ахлоқан тузалиш даражасининг ўртача баҳоси (балл)
	Ахлоқан тузалган--лигини исботлади (6 балл)	Ахлоқан тузалиш йўлига қатъий турди (5 балл)	Ахлоқан тузалиш йўлига турди (4 балл)	Ахлоқан тузалиш йўлига турмади (2 балл)	Ашаддий тартиб-бузар (1 балл)	Етарли ўрганилмаган (3 балл)		
Фаол иштирок этади	11,4	57,7	27,4	1,0	0,5	2,0	100	4,7
Иштирок этади, аммо фаол эмас	4,0	12,0	68,0	8,0	2,0	6,0	100	3,9
Иштирок этмайди ва иштирок этмаган	0,0	6,7	19,1	23,7	44,9	5,6	100	2,2

Ушбу жадваллар доц. Ш.Х. Иноғомов маълумотлари асосида берилди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. И.А.КАРИМОВ. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Т., «Ўзбекистон», 1997 й., 85-бет.
2. Инсонпарварлик тамойиллари асосида. (Ўзбекистон Республикасида жазони ижро этиш муассасалари фаолияти тўғрисида). Халқ сўзи, 2000 й., 23 август.
3. МЕХЛИН А. Смертная казнь: за и против/Российская газета 1.04.1997 г.
4. ШАМАНСУРОВ А.А. Пенитенциар тизим кадрларини тайёрлашнинг баъзи муаммолари // Ҳуқуқ—Право—Laut, 1999, №2. -С. 70—73.
5. МИРЗАЖОНОВ К., КЕРЖНЕР М.Ю. Амнистия ва афв — жазони инсонийлаштириш принципи. // Ҳуқуқ—Право—Laut, 2000, №1. -С. 36—39.
6. КАДЫРОВ Р.К. О мерах дисциплинарного воздействия в местах лишения свободы // Ҳуқуқ—Право—Laut, 2000, №1. -С.56—58.
7. КАДЫРОВ Р.К. Роль стимулирования в исправлении осужденных // Ҳуқуқ—Право—Laut, 2000, №3. -С.32—33.
8. КАДЫРОВ Р.К. Правовое регулирование и практика применения мер дисциплинарного воздействия в колониях-поселениях // Ҳуқуқ—Право—Laut, 2002, №2. -С. 33—37.
9. ФАЙЗУЛЛАЕВА В. Озодликдан маҳрум этиш жойларида микромухитнинг криминалогик ҳолати // Ҳуқуқ—Право—Laut, 2000, №1. -С.63—66.
10. ИСМОИЛОВ Б.И., КЕРЖНЕР М.Ю. Проблемы пенитенциарной системы // Ҳуқуқ—Право—Laut, 2001, №2. -С. 55—58.
11. ИНОФОМОВ Ш.Х. Маҳкумларни озодликдан маҳрум этиш жойларида сақлаш шароитларини мақбуллаштириш — долзарб вазифа // Ҳуқуқ—Право—Laut, 2001, №3. -С. 37—40.
12. ШАМАНСУРОВ А.А. Альтернативные наказания как средство уголовной политики демократического государства // Ҳуқуқ—Право—Laut, 2001, №2. -С.62—64.
13. ШАМАНСУРОВ А.А., ДАВЛЕТОВ А.Д. Общественные работы как альтернатива лишению свободы // Ҳуқуқ—Право—Laut, 2001, №4. -С. 53—55.
14. ПУЛАТОВ Ю.С., КЕРЖНЕР М.Ю. Не прибегая к тюремному заключению // Ҳуқуқ—Право—Laut, 2001, №3. -С. 57—59.
15. ПУЛАТОВ Ю.С., КЕРЖНЕР М.Ю. О результатах анкетирования по проблемам наказаний, альтернативные лишению свободы // Ҳуқуқ—Право—Laut, 2001, №4. -С.47—50.

16. ПУЛАТОВ Ю.С. О гуманизации условного осуждения в уголовном и уголовно-исполнительном законодательстве // *Хуқуқ—Право—Laut*, 2002, №1. -С. 26—28.

17. ИСМОИЛОВ И. Уй қамоғи озодликдан маҳрум қилишнинг муқобили сифатида // *Хуқуқ—Право—Laut*, 2002, №2. -С. 55—59.

18. ШАМАНСУРОВ А.А. Обеспечение правовой и социальной защиты персонала пенитенциарной системы— залог успешной борьбы с преступностью // *Экстремизм, терроризм, ғуруҳий ва уюшган жиноятчиликка қарши кураш муаммолари: Илмий-амалий анжуман материаллари*. -Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 1999. -С. 69—72.

19. ШАМАНСУРОВ А.А. Конституционные гарантии в условиях реформирования пенитенциарной системы // *Конституция ва инсон манфаатлари: Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари*. -Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 1997. -С. 264—266.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I БОБ. ЖИНОЯТ-ИЖРОИЯ ҲУҚУҚИНИНГ АСОСИЙ ҚОИДАЛАРИ	

1-§. Жиноят-ижроия ҳуқуқи фани қонунчилиги, унинг мақсади ва вазифалари	5
2-§. Жиноят-ижроия ҳуқуқига биноан маҳкумлар ҳуқуқий ҳолатининг ўзига хос хусусиятлари	12
3-§. Жазоларни ва бошқа жиноий-ҳуқуқий таъсир чораларини ижро этувчи орган ва муассасалар тушунчаси ва тизими ҳамда уларни текшириш ва назорат қилиш	15

II БОБ. МАҲКУМНИ ЖАМИЯТДАН АЖРАТМАГАН ҲОЛДА ЖАЗОЛАШ ИЖРОСИНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

1-§. Жарима жазосини ижро этиш асослари ва тартиби	18
2-§. Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазосининг ижро этиш асослари ва тартиби	20
3-§. Ахлоқ тузатиш ишлари тариқасидаги жазони ижро этиш асослари ва тартиби	22

III БОБ. ҚАМОҚ ТАРИҚАСИДАГИ ЖАЗОНИ ИЖРО ЭТИШ АСОСЛАРИ ВА ТАРТИБИ

1-§. Қамоқ тариқасидаги жазонинг ҳуқуқий моҳияти	26
2-§. Қамоқ жазосини ижро этиш	27

IV БОБ. ОЗОДЛИҚДАН МАҲРУМ ҚИЛИШ ЖАЗОСИНИ ИЖРО ЭТИШ АСОСЛАРИ ВА ТАРТИБИ

1-§. Озодликдан маҳрум қилиш жазоси тушунчаси, белгилари ва аҳамияти	33
2-§. Озодликдан маҳрум қилинган маҳкумларни таснифлаш тушунчаси ва моҳияти	37
3-§. Озодликдан маҳрум қилинган маҳкумларни таснифлаш, жазони ижро этиш муассасаларининг ҳуқуқий муносабатларининг субъекти сифатидаги асосини белгилаш манбаи	42
4-§. Озодликдан маҳрум қилиш жазосини ижро этишни ташкил этиш	45
5-§. Жазони ижро этиш муассасарида режим	49
6-§. Маҳкумларнинг моддий-маиший таъминоти ва уларга тиббий хизмат кўрсатиш	57
7-§. Озодликдан маҳрум қилинган маҳкумларнинг меҳнат, таълим ва касбга тайёргарлиги	61

8-§ . Озодликдан маҳрум қилинган маҳкумларга нисбатан тарбиявий таъсир кўрсатиш	64
9-§. Жазони ижро этиш жойларидаги ташаббускор ташкилотлар	70

У БОБ. КОЛОНИЯ ВА ТУРМАЛАРДА ЖАЗОНИ ЎТАШ

1-§. Колония ва турмалар тизими ва уларда сақланадиган маҳкумларни тоифалаш	72
2-§. Озодликдан маҳрум қилиш жазосининг жазони ижро этиш колонияларида ижро этиш	73
3-§. Тарбия колонияларида жазони ўташ	79

VI БОБ. ОЗОДЛИКДАН МАҲРУМ ЭТИШГА ҲУКМ ҚИЛИНГАНЛАРНИ САҚЛАШ ШАРОИТЛАРИНИ ЎЗГАРТИРИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТЛАРИ

1-§ . Озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганларни сақлаш шароитларини ўзгартириш институти ва унинг мазмуни	82
2-§ . Шароитлари ўзгартирилган маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати	92
3-§ . Маҳкумларни ахлоқан тузалиш даражаси бўйича таснифлаш ва унинг аҳамияти	100

VII БОБ. МАҲКУМЛАРНИ САҚЛАШ ШАРОИТИНИ ЎЗГАРТИРИШНИ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ

1-§ . Озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганларнинг ҳуқуқий ҳолатини ўзгартириш муаммоларини норматив тартибга солишнинг шаклланиши ва ривожланиши	120
--	-----

VIII БОБ. ҲАРБИЙ ХИЗМАТЧИЛАРГА НИСБАТАН ХИЗМАТ БЎЙИЧА ЧЕКЛАШ, ҚАМОҚ ВА ИНТИЗОМИЙ ҚИСМГА ЖЎНАТИШ ТАРИҚАСИДАГИ ЖАЗОЛАРНИ ИЖРО ЭТИШ

1-§. Ҳарбий хизматчилар жазоси тушунчаси ва моҳияти	147
2-§. Хизмат бўйича чеклаш жазосини ижро этиш асослари ва тартиби	148
3-§. Ҳарбий хизматчиларга нисбатан қамоқ тариқасидаги жазони ижро этиш	151
4-§. Интизомий қисмда сақлаш тариқасидаги жазони ижро этиш	154

IX БОБ. ЎЛИМ ЖАЗОСИНИ ИЖРО ЭТИШ

1-§. Ўзбекистон Республикасининг ва хорижий давлатлардаги амалдаги қонунлари бўйича ўлим жазосининг қиёсий таҳлили	161
2-§. Маҳкумларни сақлаш шартлари	165
3-§. Ўлим жазосига ҳукм этилганларнинг ҳуқуқий ҳолати	166
4-§. Афв этиш ҳақида илтимоснома бериш	168
5-§. Ўлим жазосини ижро этишнинг асослари	169
6-§. Ўлим жазосини ижро этиш тартиби	170

Х БОБ. ҚЎШИМЧА ЖАЗОЛАРНИ ИЖРО ЭТИШ ✓

1-§. Ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони ижро этиш тартиби..... 171

л XI БОБ. ЖАЗОНИ ЎТАШДАН ОЗОД ҚИЛИШ *ш* ✓

1-§. Жазони ўташдан озод қилиш тушунчаси ва турлари 173

2-§. Жазони ўташдан муддатидан илгари озод қилиш 174

3-§. Жазо ижросини тугатиш 179

4-§. Жазони ижро этиш муассасасидан озод қилиш тартиби 181

XII БОБ. БОШҚА ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИЙ ТАЪСИР ЧОРАЛАРИНИ ИЖРО ЭТИШ

1-§. Бошқа жиноий таъсир чораларининг турлари ва уларни ижро этиш асоси 185

2-§. Шартли ҳукм қилинган шахслар устидан назорат 186

3-§. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини ижро этиш 190

4-§. Вояга етмаган шахсларга нисбатан мажбурлов чораларини қўллаш 198

Иловалар 200

Фойдаланилган адабиётлар 202

Муаллифлар жамоаси

ЖИНОЯТ-ИЖРОИЯ ҲУҚУҚИ

*Олий ўқув юртларининг ҳуқуқшунослик мутахассислиги бўйича
таълим олаётган талабалар учун*

Тошкент «Ўқитувчи» — 2002

*Мухаррир С.Мирзахўжаев
Бадий муҳаррир М.Калинин
Техник муҳаррир М.Суркова
Мусахҳиҳа М.Иброҳимова, Д.Умарова
Компьютерда саҳифаловчи Н.Саитова*

ИБ № 8126

Оригинал-макетдан босишга рухсат этилди 22.08.2002 й. Бичими 60x90^{1/16}
Кегли 10 шпонли. Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди.
Шартли б.т. 13,0. Шартли кр.-отт. 13,5. Нашр т. 12,6. 1000 нусхада босилди.
Буюртма № 2028

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 07-108—
2002.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг 1-босмахонасида
босилди. Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй. 2002 .

67.411

Ж64

Жиноят-ижроия ҳуқуқи: Олий ва ўрта махсус ўқув юртларининг ҳуқуқшунослик мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабаларига мўлжалланган /Муаллифлар: Б.Аҳроров, М.Рустамбоев, Ш.Иноғомов ва бошқ.; Масъул муҳаррир: Б.Ж.Аҳроров.-Т.: «Ўқитувчи», 2002.-208б.

Сарл.олдида: ЎзР Адлия вазирлиги, Тошкент Давлат Юридик институти.

1. Аҳроров Б., ва бошқ.

ББК 67.411я73

